

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**ІДЕЯ І ДІЯ:
ПОГЛЯД Ф./П./П./С./**

*До 20-річчя
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Колективна монографія

Одеса 2017

УДК 159.955.1+17.021.1
І 29

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 8 від 05.07.2017 р.)*

Редакційна колегія:

Івакін О. А. – д.філос.н., професор, завідувач кафедри філософії ФППС Національного університету «Одеська юридична академія»;

Яковлев Д. В. – д.політ.н., професор, декан факультету психології, політології та соціології (ФППС) Національного університету «Одеська юридична академія»;

Лефтеров В. О. – д.психол.н., завідувач кафедри соціології та психології ФППС Національного університету «Одеська юридична академія»;

Лісеєнко О. В. – д.соціол.н., професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, голова Південноукраїнського відділення САУ;

Сумарокова Л. М. – к.філос.н., доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія»;

Шамша І. В. – к.філос.н., доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія»;

Яценко М. А. – к.соціол.н., доцент кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія».

ІДЕЯ І ДІЯ: погляд Ф./П./П./С./ : колективна монографія : / За заг. ред.
І 29 О.А. Івакіна, Д.В. Яковлева. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. –
196 с.

ISBN 978-966-916-380-6

Для науковців, практичних працівників, викладачів, студентів та широкого кола читачів.

УДК 159.955.1+17.021.1

ЗМІСТ

<i>Ивакин А.А.</i> Абсолютная идея и её воплощение	4
<i>Асафайло В.В.</i> Борьба з політичною корупцією в умовах демократизації суспільства: ідея, дія та протидія	19
<i>Балюн О.О., Кашир А.О.</i> Репутаційний капітал політичного суб'єкта як ресурс перетворення ідеї на дію	29
<i>Казаков М.А.</i> Деятельностный подход в современной эпистемологии: пролегомены к исследовательской программе.....	41
<i>Коломиец Ю.Ю.</i> Предпонимание и понимание уголовного права	65
<i>Надибська О.Я.</i> Суспільство та особистість: сутнісний характер інтересів й дій у процесі формування соціальних пріоритетів	78
<i>Пальшков К.Є.</i> Детерминанты посткоммунистической трансформации стран Балтии.....	90
<i>Рубанов В.В.</i> Політичний аналітик і політичний експерт – самодостатні суб'єкти професійної експертно-аналітичної діяльності.....	100
<i>Савойська С.В.</i> Ідея і комунікативна дія як складові частини моделі мовної політики в Україні.....	117
<i>Салата Г.В.</i> Історія науки і техніки у проблемному полі біографічної реконструкції біокультурної антропології: професор Л.Д. Проскуряков (1856–1926 рр.).....	129
<i>Соснін О.В., Воронкова В.Г.</i> Концептуалізація взаємовідносин «людина–суспільство», «суспільство–людина», «людина–природа» у мінливому інформаційно-комунікативному просторі	141
<i>Федоров В.А.</i> Роль боргових зобов'язань у формуванні ефективної державної політики: зарубіжний досвід та рекомендації для України.....	153
<i>Шедяков В.Е.</i> Идеальное – реальное: реализация меры взаиморезонирования, адекватной обществу знаний	168
<i>Янушевич І.А.</i> Модальність можливого в парадигмі гуманітарних наук	183

Ивакин А.А.,
доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедрой философии
Национального университета «Одесская юридическая академия»

АБСОЛЮТНАЯ ИДЕЯ И ЕЁ ВОПЛОЩЕНИЕ

Аннотация

Автор исходит из того понимания «идеи», которое было присуще Платону – первооткрывателю того факта, что универсум не только материален, но и идеален. Автор опирается также на философию Гегеля, развившего содержание платоновского учения об идее как феномене и категории. Используя перспективный гегелевский смыслообраз «Круга кругов» и ставя акцент на его онтологическом аспекте, автор насыщает его результатами интуиции таких выдающихся философов, как Гераклит, Анаксагор, Аристотель, Спиноза, Лейбниц, Ницше, Хайдеггер и др. Автор уверен в том, что современное понимание гегелевской категории «Абсолютная Идея» невозможно без привлечения основных положений учения Тейяра де Шардена о ноосфере как об идеальной цели ортогенеза (направленного развития) сознания. Поскольку данную целенаправленную деятельность Абсолюта Тейяр излагает как опосредствованную естественным эволюционным процессом, постольку автор считает, что тот на основе фактов развивает вывод Гераклита о том, что Разум «управляет всем при помощи всего». Продолжая работу всех названных выше философов, автор приходит к выводу о том, что «Абсолютная идея» является высшей формой воплощения (а также Целью и Смыслом) всех форм (идей) творческой деятельности Космоса и микрокосмоса, направленной на постоянное созидание и восстановление гармонии бытия. Поскольку данная деятельность Космоса невозможна без неиссякаемого присутствия в нём жизни и мысли, постольку следует признать направленность эволюционного процесса природы на извечную соревновательность и отбор с целью создания из неживого – живого, а из живого – мыслящего. Именно в этом заключается суть Логоса, то есть содержательной логики Бытия, обеспечивающей воплощение Абсолютной Идеи как проявление Воли Абсолюта к власти над хаосом. В заключении автор показывает принципиальное родство философского учения об Абсолютной Идее с религиозной интуицией о троичной ипостасности Абсолюта.

К постановке проблемы

Начнем с лаконичного определения Гегелем Абсолютной Идеи: «...Единственно лишь абсолютная идея есть бытие, непреходящая жизнь, знающая себя истина и вся истина» [3, с. 288]. Данное категорическое утверждение великого философа в то же время означает категорическое отрицание возможности рассмотрения категории «идея» без признания онтологическим основанием её (идеи) предельного, абсолютного состояния всего существующего, живущего и мыслящего. Так что нам постоянно следует мысленно видеть в Абсолютной Идее то Единое, существенное, что объединяет в одно целое и объясняет собой все другие многочисленные идеи. И главное состоит в том, что это не только количественное, но и качественное объединение. Во-первых, из высказывания Гегеля следует, что Абсолютная Идея есть тождество идей таких вещей, которые рассматриваются наукой как нечто чрезвычайно различное, то есть вещей неживых, живых и мыслящих. Во-вторых,

Гегель уточняет, что Абсолютная Идея есть «тождество теоретической и практической идей» [3, с. 288].

Таким образом, выходит, что Бытие, понимаемое как Абсолютная Идея, – это не что иное, как неживая и живая действительность и как практически действующая мысль.

Однако чем же тогда отличается философия от науки? Ведь получается, что они изучают одно и то же: теорию и практику существования различных форм неживой, живой и мыслящей материи. Их отличие состоит в том, что существующее может пониматься и как сущее, и как должное. Должное – это сущность сущего. Сущее – это предметное, материальное. Должное – это рефлексивное, идеальное. В картине миропонимания Спинозы сказанное выражено в терминах «протяженность» и «мышление», обозначающих атрибуты их субстанции – Природы-Бога. Материальное и идеальное всегда едины, но неслиянны. Подобная структура бытия хорошо выражена в смыслообразе «Ян и Инь» древнекитайской философии.

Наука непосредственно изучает сущее, заимствуя из философии его содержательную логику. Философия непосредственно изучает бытие (универсальное, должное), заимствуя из науки факты и эмпирические обобщения. Таким образом, наука и философия опосредствуют и тем самым взаимно дополняют друг друга в процессе исследования предметности и рефлексивности бытия в их целостности.

Отсюда следует, что научные (и практические) идеи насыщаются не только фактами, но и результатами философских исследований «идеи вообще» – в виде содержательной логики, связующей факты той или иной науки в теоретическую систему. И наоборот, философское исследование Логоса Бытия (логического устройства космоса) в качестве аргументов получает от науки такие факты и эмпирические обобщения, как, например, факт наличия во вселенной так называемого антропного принципа, факт наличия на всех этапах и в любых формах развития природы феномена воли к жизни и воли «к власти», наличие соревновательности и отбора и, как результат последнего – факт направленного характера эволюции природы в сторону усиления её рефлексивности, что смело можно назвать процессом оживления и поумнения сущего.

Итак, бытие – это и исходный пункт появления философии, и непреходящий её предмет. Правда, само бытие разные философы понимают по-разному. И ничего плохого в этом разнообразии не было бы, если бы среди таких форм понимания не царило непонимание того, что бытие – это не просто существование, а должное, идеальное существование. И это непонимание весьма трагично, ибо увлекает человека в сторону от его истинного бытия, то есть от того, чем он должен быть «по идее».

Иными словами, существует некая «красная линия», переходя которую, философ перестает быть искателем мудрости бытия и даже может стать для людей не добрым советником, а провокатором и искусителем. На фоне хора таких «мудрецов» неискушенный человек перестаёт слышать своих великих пророков.

Итак, философ не должен терять в своем деле главного ориентира: его мышление должно быть направлено не на сущее, а на должное, его мышление должно быть сущностным. «Мышление бытия не ищет опоры в сущем. Сущностное мышление чутко к знамениям непредсказуемого, в котором оно распознаёт пришествие неизбежного. Это мышление внимательно к истине бытия и помогает бытию истины найти свое место в историческом человечестве» [13, с. 46].

Однако у затронутого вопроса есть другая сторона, которая заключается в том, что основная масса людей, довольствующихся обыденным сознанием, не понимает тех философов, которые искренне стремились и стремятся нести людям истину-мудрость.

Нетерпеливое желание ряда выдающихся философов (таких, например, как Гераклит или Фихте), грезящих, чтобы как можно больше людей и как можно скорее их поняло, так и остается до сих пор неосуществимой мечтой.

Неосуществленным оказался также и проект Карла Маркса об обмирщении философии [7]. И это несмотря на то, что главная мысль данного проекта была верной: массовой и желанной может стать лишь та философия, которая опирается на самую широкую и понятную всем людям практику. Кстати, можно ведь сказать и так, что проект Маркса исполнился, но лишь формально, то есть далеко не с тем практическим содержанием, которого желал людям автор «научного коммунизма»: на самом деле победила практика всеобщего потребительства. Соответственно, победила философия гедонизма, прагматизма и прочих разновидностей широко понимаемой софистики.

Ведет ли эта «победившая» философия к спасению человечества от заблуждений и гибели? Да нет, конечно, наоборот, только способствует им. И поэтому нам следует опираться на принципиально иную практику – практику, которую следует понимать гораздо шире, чем эгоистическая практика проб и ошибок человека или даже всего человечества. И такой максимально широко понимаемой практикой является то, что Гегель именует «тождеством теоретической и практической идей», что, на наш взгляд, можно представить в виде всеобъемлющей истории всех этапов метаморфоз природы, которые, ввиду того, что их невозможно объяснить одними лишь случайными стечениями обстоятельств, суть неуклонные, последовательные шаги целенаправленной эволюции, управляемой открытым Гераклитом Логосом и именуемой в теологии Промыслом Божиим.

Философу не подобает суетиться, его дело – мыслить и жить согласно стоической максиме своего коллеги Марка Аврелия: «Делай, что должен, и свершится, чему суждено». Не заботясь ни о славе, ни о массовом прижизненном понимании, философ должен неуклонно, опираясь на результаты интеллектуального труда талантливых предшественников, изучать объективную логику бытия, воплощение которой и есть не что иное, как упомянутая выше широко понимаемая практика, в составе которой практика человеческая может и должна стать важным моментом, но только в том случае, если она осуществляется в русле требования Логоса, Абсолюта.

Будет справедливо отметить, что эта истина через религиозные заповеди и пророчества все-таки находила и находит свой путь к тому самому здравому рассудку, к которому трудно достучаться философу. Однако в наше время, время глобальных катастроф, становится очевидным, что недостаточно *верить*, надо *знать*! Только единство веры и знания дает нам *понимание* того, что и зачем нам всем и каждому человеку в отдельности необходимо *делать*. И тут очень полезно вспомнить девиз другого выдающегося философа – Бенедикта Спинозы: «Не плакать, не смеяться, не ненавидеть, а понимать». И все же хочется добавить: мало понимать самому, надо все же еще стараться понятое тобою понятно излагать другим.

Так что понимание и еще раз понимание – вот чего во всех отраслях научного знания и человеческой практики не хватает нам в наше трудное время, напоминающее, скорее, свою противоположность – цейтнот. И среди разновидностей такого недостающего понимания непременно должно быть понимание того, что именно мешает осуществиться ему самому (пониманию). Неплохо бы понять, в чем причина того или иного непонимания и, по возможности, устранить её.

Что касается избранной нами темы, то, прежде всего, очень трудно понять, как можно до конца раскрыть её суть, если основываться исключительно на мировоззрении, ограничивающем место и время существования идеального одной

лишь социальной сферой. И это лишь одно из препятствий, возникающих перед нами. Если же предельно расширить их перечень, то для конкретного понимания темы необходимо обязательно вернуть в объективную диалектику не только принцип вечности и «всюдности» Идеального, но и тесно связанные как с этим принципом, так и между собою, принцип необходимости наличия Абсолюта и принцип целенаправленности развития Природы.

Таким образом, нельзя говорить о чем-либо идеальном, не ставя при этом перед собой некий Идеал или же формулируя его чисто произвольно. Ведь подлинный, объективно существующий Идеал может предстать перед нами лишь в том случае, если мы будем в попытках решения связанных с ним проблем находиться исключительно «внутри» этих названных выше принципов, которые традиционно тщатся изъять из философии «воинствующие материалисты».

Нам всегда хотелось бы получить ответ на такой вот простой вопрос: а что, собственно, лежит в основе столь негативного и даже враждебного отношения некоторых философов к указанным и, можно сказать, выстраданным принципам классической идеалистической философии? Нам, например, кажется, что такой негативизм носит вовсе не логический, а чисто идеологический характер. Может быть, все дело в том, что предельная универсальность данных трёх классических принципов не позволяет рассматривать человеческие идеалы чисто прагматично, приземленно, без учёта стремления человека к Богочеловечности. Ведь некоторым так хочется всё сложное и возвышенное упростить и приземлить! Мы даже представить себе не можем, насколько прочно впитался в мозг многих мыслителей лукавый в своей «простоте» софистический лозунг «Человек – мера всех вещей»! Впрочем, и лукавость-то его ведь тоже от непонимания: человек – действительно мера если не всех, то многих вещей, но... только в русле Высшей Меры Абсолюта.

Важно вспомнить, что существование философии началось с открытия её гениальными основателями того факта, что за видимым, то есть чувственно, непосредственно воспринимаемым, за миром бесконечно многообразных явлений существует нечто всеобщее, единое для всего Мира, и что это Единое невидимо, хотя это вовсе не значит, что оно непостижимо. Оно вполне постижимо, но не для чувств, а для человеческого ума. Так что попытки самих философов (или же чаще всего не их самих, а их позднейших интерпретаторов) представить Единое как нечто исключительно вещественное (вода, воздух, огонь, земля) не приводят к пониманию, откуда взялись сами эти вещи и каким образом они порождают другие, бесконечно многообразные вещи. От таких философов ускользает главное: Единое – это не вещь, а единая *Логика* всего бытия.

Способность человека к умопостижению скрытого для чувств мира является, по-видимому, главным, принципиальным отличием людей от животных. И это отличие проявляло себя уже в мифологическом сознании, а именно в том из составляющих его моментов, который впоследствии превращается в сознание религиозное. Однако если в основе религиозного сознания находится мистическая, иррациональная Вера в сверхчувственный Мир, то философское сознание нацелено на то, чтобы выразить содержание этого сверхчувственного мира вполне рационально и объективно, с помощью раскрытия – откровения сознанию (алетейя – ἀλήθεια – несокрытость) скрытой от человеческих чувств логики строения мира.

М. Хайдеггер выделяет из всех выдающихся философов-досократиков всего лишь троих, как он полагает, наиболее важных, «начальных»: Анаксимандра, Парменида и Гераклита. Выделяет на том основании, что эта троица мыслит бытие как начало,

которое «не является произвольным порождением мысли. Начало не есть нечто, отданное на милость этих мыслителей, с каковым они в своем его постижении поступают так-то и так-то. Напротив, начало есть то, что само нечто совершает с этими мыслителями, ибо так захватывает их, что им приходится совершить предельное отступление перед бытием» [12, с. 27].

Хотелось бы сразу подчеркнуть, что содержание приведенной цитаты самым непосредственным образом относится к важнейшему моменту исследуемой нами темы, ибо *«предельное отступление перед бытием» означает стремление к предельному совпадению идеи как «порождения мысли» с идеей как сущностью отражаемого нашей мыслью бытия.*

Называя этих философов «начальными», М. Хайдеггер имел в виду то, что и язык этих мыслителей тоже особенный, тоже начальный. И главная особенность этого языка была замечена и выражена Гераклитом, совершенно серьезно считавшим, что слушающие его слышат не его собственные мудрые мысли, а мудрость Логоса, то есть самого Бытия. Слово мудреца есть слово Бытия. Настоящий философ не может не быть пророком. И это – не метафора, а совершенно необходимый и чисто философский вывод, правоту которого нам следует всячески защищать от нападок разнообразных скептиков, проповедующих, в конечном счете, ту или иную вариацию софистической философии.

Отсюда понятно, почему Хайдеггер категорически не соглашается с теми историками философии, которые считают названных выше, а также и других философов-досократиков, «натурфилософами», якобы не сумевшими перейти от физики к логике. Несомненно, что этот скороспелый вывод античных и современных историков философии основывается на «физичности» применяемой досократиками терминологии: «вода», «воздух», «огонь». Однако следует понимать, что странность такой терминологии – это всего лишь результат недостаточной выработанности философских категорий. Всему, как говорится, свое время. Когда это время пришло, появились и такие чисто философские категории, как «Бытие», «Логос», а позже и «Идея». Однако странно было бы считать, что до их появления основатели философии формулировали и пытались решить не философские, а всего лишь какие-то наукообразные проблемы. Это, конечно, не так. Философов мало интересовало физическое содержание воды, огня или же воздуха. Они их использовали в качестве временных заменителей будущих философских категорий.

И вот тут возникает очень важный вопрос. Зачем, спрашивается, людям надо знать всё то, о чем мы сейчас говорим? Дело в том, что за неумной любознательностью людей всегда стоит необходимость и желание выработать такое принципиально новое, глубинное мышление, которое было бы способно раскрыть и рационально объяснить скрытую от чувств суть *тайны о цели и смысле пребывания человека в окружающем и вмещающем его в себя Мире. Без постановки и попыток решения этой первостепенной задачи никакой философии нет и быть не может.*

Открытие «начальными» философами деятельной, содержательной логики Мира, которой Гераклит дал название «Логос» (буквально – «Слово»), и начавшееся с этого момента противопоставление Логоса Мифу – это открытие *объективности* и её противопоставление *субъективности*, сопровождаемое утверждением той или иной формы и степени подчиненности человеческого мышления и человеческих поступков логическим законам Бытия. Особенно важным в осуществлении этого великого «перелома» в человеческом мышлении следует признать именно творчество Гераклита. Он высказал такие гениальные мысли, которые впервые смогли дать

целостную картину мира, причем такую, которая, на наш взгляд, в лучшую сторону отличается от картины мира, предоставляемой нам так называемыми античными философскими классиками. В чем мы видим это отличие? Прежде всего, в том, что в основе Гераклитовой картины мира (явно или неявно – об этом можно спорить) лежит идея *эволюционности* мира, причем парадоксально, а точнее – диалектически, связанная с идеей *вечности* и слаженности (гармонии) Космоса. Потому-то мир и именуется Гераклитом космосом, что Космос *по своему определению* гармоничен. Теряя свою гармоничность, он превращается в хаос. Поэтому вся совокупность метаморфоз Гераклитова Огня не является лишь неким оригинальным, то есть *субъективным*, структурным описанием Космоса, а прежде всего, кратким абрисом учения о том, что бытие космоса обеспечивается строгой *логичностью* его Логоса, составляющей суть внутренней *объективной* диалектики устойчивости и изменчивости, в которой гораздо глубже раскрывается та диалектичность единого и множественного, какая, собственно, и породила философию как специфическую форму сознания, впервые получившую целостный вид в учении Гераклита.

Позволим себе выразить уверенность в том, что Гераклитова картина мира незримо имеет в своей основе тот самый «круг кругов», который через много веков сформулировал Гегель в следующем виде: «В силу указанной выше природы метода наука представляется замкнутым в себя *кругом*, в начало которого – в простое основание – вплетается путем опосредствования [его] конец; причем круг этот есть *круг кругов*, ибо каждый отдельный член, как одухотворенный методом, есть рефлексия-в-себя, которая, возвращаясь в начало, в то же время есть начало нового члена. Звенья этой цепи суть отдельные науки, из коих каждая имеет нечто *до* себя и нечто *после* себя, или, говоря точнее, *имеет* только то, что ей *предшествует*, и в самом своем заключении *показывает* свое *последующее*» [3, с. 308–309].

Читая этот фрагмент из «Науки логики» Гегеля, необходимо понимать, что здесь за «методом» и «наукой» (Гегель философию тоже считал наукой) лежит отражаемый с их помощью *вполне объективно существующий* «круг кругов» как важнейший момент Логоса, которому почтительно внимал в свое время Гераклит. Подробнее об этом онтологическом «круге кругов» мы еще поговорим. Сейчас же пока упомянем еще о некоторых замечательных по своей гениальности идеях Гераклита, которые пригодятся нам в раскрытии темы данной главы нашей коллективной монографии.

Так, чрезвычайно важны для нас такие плодотворные выводы Гераклита, как тот, что природа любит прятаться и что её скрытая гармония лучше (важнее, благороднее) открытой, а также тот вывод, который говорит об управлении Космоса Разумом, причем как об управлении всем посредством всего. И еще необходимо назвать неявно присущую в ряде Гераклитовых фрагментов идею соревновательности и отбора как важнейших моментов Логоса [8, с. 105–112].

Итак, уже в самых ранних философских учениях нет недостатка в конкретных философских идеях. Теперь нам предстоит понять другое: что такое сама категория **«идея»** и какую мудрость она своим появлением принесла ищущим эту мудрость. Вполне естественно, что для решения этого вопроса нам прежде всего следует опереться на исходный принцип досократиков «понять всё как одно», поскольку многообразные философские идеи, в том числе даже те, которые кажутся взаимоисключающими друг друга, требуют от нас того, чтобы мы поняли их как ***разновидности идеи вообще, как закономерные моменты и этапы становления Абсолютной Идеи.***

Платоновская категория «идея» и её современное толкование

Хотя великое открытие Платоном феномена и категории «идея» и было ответом на трудности познания бытия мира, тем не менее, как и всё в гносеологии, оно первоначально и преимущественно было выражено в онтологической форме, а именно – в форме «идеи вещи».

В своей вводной статье к трехтомному собранию сочинений Платона А.Ф. Лосев писал: «Анализ бесчисленных текстов Платона показывает, что свою идею вещи Платон понимал, прежде всего, как принцип вещи, как метод ее конструирования и познания, как смысловую модель ее бесконечных чувственных проявлений, как смысловую ее предпосылку («гипотезу»), наконец, как такое общее, которое представляет собой закон для всего соответствующего единичного. При этом материя является функцией идеи» [9, с. 55].

Проанализируем это обобщающее определение идеи и связанные с ним понятия вещи и материи вещи. Предварительно следует пояснить: то, что мы называем здесь словом «вещь», а римляне называли словом «res», обозначает и некий предмет, и некое дело, то есть любой относительно самостоятельный фрагмент или момент действительности.

Итак, согласно философскому учению Платона, вещь более или менее полно включает в себя идею как некую собственную «чтойность». Но вещь, как мы знаем, содержит в себе также и материю как некий субстрат, без которого идея не способна воплотиться в виде доступной нашим чувствам реальной вещи. При этом важно подчеркнуть, что, как это ни странно звучит, материя вещи дана нам не только в чувственном познании как данный конкретный результат воплощения идеи вещи, но дана также и умозрительно – как идеальный эталон той или иной видовой материи, содержащийся внутри самой идеи как необходимость, без которой не может состояться воплощение идеи вещи.

Так, например, атом вообще, то есть любой элемент таблицы Менделеева, способный достаточно продолжительное время соответствовать своему названию, то есть оставаться неделимым (от др.-греч. ἄτομος – «неделимый, неразрезаемый»), дан нам умозрительно как необходимый *субстрат* любого химического соединения. Умозрительно дано нам также и явление валентности, то «одно», которое составляет обязательное условие возникновения *всех* без исключения химических реакций и соединений. Однако валентность – это уже не эталон субстрата, а эталон самого специфического способа химического бытия, который, согласно древнегреческой традиции, был обозначен выше как «чтойность».

Важно понять, что только единство этих двух эталонов («чтойности» и субстратности) дает нам *идею как сущность* любой химической вещи. Точнее говоря, идея вещи внутренне двойственна и состоит из идеи формирования и идеи функционирования вещи, а каждая из этих «под-идей» содержит в себе эталон особого способа существования данной вещи среди других вещей и эталон воплощения (материализации) этого способа существования.

Важно также подчеркнуть, что идея вещи – это то, что созидает и являет собою видовое или родовое единство тех ли иных вещей. Это означает, что внутри того или иного вида вещей каждая отдельная вещь не имеет какой-то своей индивидуальной идеи. Существует, как пишет Платон, только «...единство, которое, обнимая все [определенного рода] вещи, представляет собою некую единую их идею» [10, с. 411]. Таким образом, то отличие друг от друга, которое мы с помощью наших чувств находим

у вещей, принадлежащих к тому или иному виду, это совокупность тех или иных отличительных свойств, которые не противоречат общей сущности данных вещей.

На приведенном примере, кстати, можно увидеть, как исходный философский закон «Одно есть всё» приобретает в науке химии характер закона, но уже закона её собственной содержательной логики. «Собственной» с точки зрения химического содержания, но отнюдь не относительно используемых ею философских категорий и законов.

Итак, следует подчеркнуть, что самое интересное в сказанном нами об идее заключается в диалектической двойственности этого понятия (и выражаемого в нём феномена!). При этом двойственность здесь проявляет себя весьма разнообразно.

Во-первых, идея как принцип вещи выступает и методом её формирования, и методом её функционирования. При этом, поскольку конструктором, формирующим вещь, выступает не только человек, но и природа, *идея как гносеологическое понятие* оказывается диалектически связанным с *идеей как понятием онтологическим*. Поскольку первое является отражением второго, можно говорить о первичности онтологического статуса идеи.

Во-вторых, поскольку идея является образцом, эталоном той или иной вещи, того или иного её деяния и движения, она эталонирует как сам способ (смысл) бытия данной вещи среди других вещей, так и способ воплощения этого смысла. Идея, таким образом, идеальна и потому, что нематериальна, то есть лишена какой-либо вещественности, но и потому также, что совершенна. При этом совершенной она может быть как «по идее», так и в своем материальном воплощении. Как у А.С. Пушкина: «Чистейшей прелести чистейший образец».

Итак, ещё раз: двойственность идеи любой вещи проявляет себя и как способ функционирования данной вещи среди других вещей, и как способ формирования вещи в аспекте её воплощения, то есть материализации. Таким образом (и это можно увидеть уже в учении Платона), материя вещи и идея вещи, хотя и противоположны друг другу, не существуют независимо и изолированно друг от друга. Следовательно, уже в самом истоке своего существования идея проявляет себя как нечто универсальное, причем универсальное не само по себе, а в единстве идеального с материальным, причем в таком единстве, которое символически очень удачно выражено древнекитайской философией в форме известного смыслообраза Ян и Инь.

Важно подчеркнуть то, что идея той или иной вещи, взятая всего лишь как абстрактная возможность, то есть рассматриваемая вне конкретной среды своего превращения в действительность, уже содержит в себе и образ (модель) существования данной вещи среди других вещей, и образ (модель) той материи, которая необходима для реализации этой возможности. Взятая же конкретно, то есть в конкретной среде своего функционирования, идея вещи оказывается способом своего реального воплощения в условиях конкурентного существования данной вещи в среде других вещей.

Главный вывод из сказанного выше состоит в том, что идеальное любой вещи, рассмотренное в единстве с её материальным, – это есть сущность данной вещи, взятая либо как сущность возможная, либо же как сущность, становящаяся действительной, или же как ставшая действительной.

Для большей наглядности сказанного обратимся к упомянутому выше взаимодействию философии и науки, но уже в более широком формате. Итак, зададим себе вопрос: что такое химическая форма бытия, что является её сущностью? И ответим: это – единство материального (субстрата) химической «вещи» со

способом ее существования. То же самое можно сказать и об идее (сущности) живой «вещи». Если идеей всего химического является валентность, то идеей (сущностью) всего биологического является информационная связь между элементами биологического субстрата, берущего свое начало в органической химии с возникновения белковых тел. Связь эта начинается с генетической информации, связанной с появлением феномена размножения. Постепенно система связи биологического субстрата с информацией создает условия для появления всей многообразной системы живых существ, которую мы называем биосферой.

Хотелось бы подчеркнуть, что нельзя думать, как это предлагают делать позитивисты, что все свои теоретические выводы наука делает самостоятельно, тогда как философия призвана, дескать, лишь обобщать эти выводы. Однако наука не может пониматься как нечто безусловно первичное по отношению к философии. Несмотря на то, что зачатки эмпирической науки появились задолго до возникновения философии, то есть исторически наука в ее *эмпирической* форме первичнее философии, логически все обстоит иначе: без интеллектуальных усилий Гераклита, Платона и многих других философов, создающих своим творчеством содержательную логику Бытия, существование самого *теоретического* знания, следовательно, и современных наук, было бы невозможно. Только в свете анализа логики Универсума и создания на этой основе содержательной логики мышления человека возможно понимание сущности предметов химии, биологии и других естественных и гуманитарных наук.

Кстати говоря, в связи с таким пониманием соотношения философии и науки трудно представить, что наука, главным результатом деятельности которой являются законы природы и общества, могла бы воспринять нечто из философии, не нацеленной (якобы) на получение своих, столь же объективных, законов. Поэтому подчеркнем следующее: исходное, философское созидание фундамента содержательной логики должно быть основано на ***абсолютной объективности*** этих истоков теоретического мышления. Это положение очень часто критикуется за якобы невозможность для человека избавиться от своего субъективного видения мира. «Смотрите, – говорят критики абсолютной объективности, – смотрите, как бесконечно сложен и многообразен Мир и как мал и эгоистически одномерен человек! Как может человек вместить в своем субъективном знании все богатство Мира?» Что можно было бы ответить на это, на первый взгляд, справедливое возражение?

Прежде всего, очевидно, что для многих из этих критиков непонятен или же неприемлем тот древний религиозный принцип, согласно которому человек есть образ и подобие Божье. Однако всегда остается надежда на то, что эти скептики, может быть, все-таки поймут свою ошибку, если мы от религиозной символики перейдем к рациональному доказательству и сделаем это на основе правильного понимания того, в чем именно заключается различие между категориями «субъективное» и «субъектное».

Вдумаемся в следующие слова выдающегося философа XX в. Г.С. Батищева: «*Чем более человек субъективен, тем ниже он находится на космической спирали эволюции, на пути бесконечного диалектического становления. Напротив, субъектное само по себе всецело принадлежит объективному непосредственно. <...> Поэтому в противовес субъективному человек, чем более он субъектен, тем выше продвинут на этой лестнице, на этом беспредельном пути становления. Полнота субъектности обретается лишь по мере превозможения субъективности*» [1, с. 56].

Критики принципа объективности философского знания, к сожалению, рассматривают человека статически, причем как всего лишь неисправимо субъективное существо. Если же человека понимать как динамичное существо, суть и цель бытия которого – постоянное приближение к Абсолюту, то есть постоянное «превозможение субъективности» и наращивание своей субъектности, то тогда станет понятным и другое: субъективность должна постоянно и постепенно замещаться объективностью отражения мира, частью которого является сам человек, вечно становящийся подлинным субъектом. Именно этот процесс и назван Хайдеггером «предельным отступлением перед бытием» со стороны подлинного философа, в том числе и Платона. Вот почему поиски методов познания окружающего мира не только позволяют философу, но и заставляют его, при условии правильного понимания сути своего предмета, всё глубже погружаться в объективную диалектику мира. Поэтому мы, сопоставляя человека с Космосом, называем его микрокосмосом, вкладывая в эту схожесть не только количественное различие, но и качественную тождественность.

У Хайдеггера имеется, правда, утверждение, верность которого нельзя понять без серьезного уточнения его смысла. Мы имеем в виду его слова о том, что Гераклит считает человеческой ту вещь, которой человек дал название. Однако означает ли это, что все остальные вещи остаются «неназванными»? Думать так означает, что чтойность свою каждая вещь получает лишь после того, когда человек соблаговолит ей дать имя. Если вырвать данное высказывание Хайдеггера из контекста его принципиальной позиции признания объективности голоса Логоса, то можно даже, чего доброго, упрекнуть его в потакании столь нелюбимым им софистам. Ведь взятое без разъяснения человеческой способности наименования вещей это выражение оказывается полным аналогом Протагорова изречения «Человек есть мера всех вещей».

Думаем, что во избежание возникновения подобных казусов у нас нет никакой иной возможности, как серьезно и даже *буквально* понимать самое первое предложение Евангелия от Иоанна: «В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог». Попробуем наметить главные выводы из такого «буквального понимания». Оно, прежде всего, означает, что Язык, речь (буквальный перевод слова «Логос» – «Слово») порождается не человеком, ибо изначально принадлежит Космосу, Абсолюту. Именно Логос – это то Сверхслово, которое является началом, то есть сущностью Космоса. Понимаемый таким образом Язык – это универсальная форма жизни и разумной деятельности. Отсюда следует, что человеческий язык, уже в самом начале его возникновения, есть важнейшее проявление искры божественного в человеке. Даже первобытный человек с его примитивным языком уже пытается прорваться к подлинному и единственному языку Космоса – Логосу. Да, разумеется, это – особенный язык, внешне не похожий на человеческую речь, но внутренне между ними нет принципиального различия. Более того, смеем даже предположить, что язык в разных своих формах и на разных уровнях своей развитости (от Логоса и до мельчайшей живой клетки) присутствует везде, где есть *информация* и процесс её плодотворного, животворящего движения.

Форма как категория, развивающая категорию идеи

Итак, по Платону, в любой вещи, существует нечто, что определяет её «чтойность». Причем в своем совершенном, идеальном виде эта «чтойность» существует где-то вне вещи, а вот в той или иной мере искаженности она присутствует в самой вещи. Платон это нечто назвал идеей. Со временем он, правда, понял, что воплощение идеи – это не обязательно её искажение. Об этом можно

судить по тому, насколько большое значение Платон придавал не только идее государства, но и процессу идеального воплощения этой идеи в жизнь, и по тому также, что он считал, что и боги имеют материю (телесность), но при этом она у них идеально соответствует тому, чем являются боги «по идее», то есть является совершенною, вечною.

В этом контексте чрезвычайно важно также проанализировать объяснение Платоном того, что такое *идея Блага*. В одной из своих бесед об идее блага Платон говорит: «Так вот, то, что придаёт познаваемым вещам истинность, а человека наделяет способностью познавать, это ты и считай идеей блага – причиной знания и познаваемости истины» [11, с. 316]. О чем говорит здесь Платон? О том, что мир устроен так, что его познание возможно, и это – высшее благо и для мира, и для человека. Но это еще не всё. Тот, кто достаточно хорошо знаком с философией Платона, способен увидеть здесь и другие важные оттенки и прийти к интересным уточняющим выводам. Так, например, можно из сказанного Платоном сделать вывод о том, что в знании человека вещи могут отражаться *в их истинности*, следовательно, могут также идеально (в высшей степени совершенства) воплощаться и в словах, и в делах человека.

Привлекая к этому высказыванию Платона другие его работы, мы можем также понять, каким образом *идея превращается в действие*, результатом которого является нечто идеально (истинно) воплощенное. Причем заметим, что это превращение происходит как бы в двоякой форме. Во-первых, то, что Платон называет Идеей Блага (а Гегель – Абсолютной Идеей), проявляет свою способность доводить любую вещь до высшей степени соответствия её своей идее, то есть до подлинного, *истинного* своего состояния. И это является созиданием *объекта познания*, того, что здесь Платон называет «причиной знания».

Во-вторых, в человеке формируется способность, являющаяся *его* Высшим Благом, а именно – способность «познаваемости истины», и это происходит посредством воспитания и обучения человека, которые как бы постепенно выводят его из *темной пещеры*, то есть из такого состояния, когда он, подобно животному, обладает лишь зрением, слухом, обонянием, осязанием и прочими чувствами, не позволяющими увидеть Истину («скрытую гармонию мира», как предпочитал говорить Гераклит), ибо для этого нужен ум и способность им пользоваться. И это уже – созидание субъекта познания, созидание процесса «познаваемости истины».

Далее мы неизбежно должны обратиться к философии Аристотеля. Несмотря на то, что тот демонстративно отстранялся от многих положений своего учителя, философия его, тем не менее, является продолжением размышлений Платона об идее. Поясним, что здесь имеется в виду. Каким бы странным нам сейчас это не казалось, но Аристотель совершенно не понял, какое содержание вкладывал в эту важнейшую категорию своего философского учения Платон. Всё дело в том, что категория «идея» основана на категории «общее», но общее может пониматься и как абстрактная (в том числе и чувственная) одинаковость, и как специфическая уникальная особенность (сущность, смысл). Аристотель, к сожалению, этого различия не понял и в ироничной форме критиковал своего учителя за то, что тот якобы безуспешно искал буквальное сходство между отдельно взятым человеком и между идеей человека, то есть человеком вообще. На самом же деле Платон, подобно тому, как он стремился, например, рассмотреть идею жизни не по одинаковому для каждого живого существа признаку, а по специфике его глубинного отличия от неживого, подобным же образом поступал и при рассмотрении идеи человека, или «человечности», отлично понимая, что человечность присуща далеко

не каждому представителю рода человеческого. Кстати, не только Аристотель, но и другие выдающиеся мыслители, например, И. Кант, страдали подобной ошибкой непонимания различия этих двух видов общего [2].

И все же, мы должны констатировать, что Аристотель развил ряд важнейших моментов платоновского учения, в том числе и учение об идее, придав ему более целостный вид, причем взяв для этой цели в качестве основы не категорию «идея», а близкую к ней категорию «форма». Разделив «вещь» на материю и форму, а затем соединив их в качестве моментов в составе категории «содержание», Аристотель логически смоделировал этим не что иное, как *воплощенную идею*. Ведь если идея Платона – это, прежде всего, *возможность* единства идеального способа существования вещи и идеального способа его воплощения, то Аристотелево «содержание» вещи как единство её внутренней формы («чтойности») и её материи – *действительность* этого единства.

Для обозначения причины процесса превращения возможности в действительность Аристотель избрал категорию «энергия» (ἐνέργεια; *energeia* – «действие, сила, мощь»). Апогею же этого процесса, то есть полной проявленности истинности (сущности) предмета, полной завершенности его бытия Аристотель дал абсолютно адекватное имя – «энтелехия» (ἐντελέχεια; *entelecheia* – «завершенность, осуществленность»). Тут нельзя удержаться от каламбура: энтелехия – это «идеальное воплощение идеального», то самое пушкинское «чистейшей прелести чистейший образец», которое доказывает абсолютную родственность двух, казалось бы, различных пониманий термина «идеальное»: и как идеи, и как высшей степени совершенства.

Очень важно понять, что Аристотель, отрицавший Платонов «Мир идей», тем не менее, как бы рисует своеобразный вариант онтологической картины мира, принципиально аналогичный миру идей и даже дополняющий его категорией материи. На высшем уровне этого мира, по Аристотелю, находится Форма всех форм (Бог), на низшем – бесформенная материя.

Воплощение идеи как основа процесса развития всего сущего

Итак, мы можем сказать, что все формы присущей идее двойственности основаны на исходном диалектическом тождестве материального и идеального. При этом лишний раз следует подчеркнуть, что диалектическое тождество не означает абсолютной одинаковости, оно означает то, что обе части такого тождества одинаково важны как внутри идеи как формы познания, так и внутри идеи как сущности реальной вещи. Несовпадение идеи с объектом познания либо же несовпадение идеи вещи с её воплощением приводит к нарушению тождественности, к дисгармонии, и именно это явление и есть то, что называется в философской литературе «диалектическим противоречием». Устранение же такого несовпадения (как процесс, так и его результат), то есть восстановление гармонии, – это то, что именуется «разрешением диалектического противоречия». Однако надо понимать, что никакой «вещи-в-себе» не существует, вещь такова, какой позволяет ей быть окружающая её среда. Поэтому любая вещь должна рассматриваться в единстве с её средой.

Опыт показывает, что окружающая среда выступает для каждой вещи как бы конкурсной ареной. Окружающая среда испытывает каждую вещь в двояком смысле: насколько внутри данной вещи материя соответствует идее, а также насколько гармонично данная вещь может вписываться в среду своего обитания. В результате такого испытания-соревнования происходит **отбор вещей**, наиболее

приспособленных к данной среде. Каждая вещь обладает волей к власти, к высшему (Ф. Ницше), и эта воля приводит к победе сильнейшего.

Побеждает наилучший, «разумнейший». Действительным оказывается наиболее разумно устроенное. При этом, как выяснилось, слово «разумность» имеет не только переносный смысл, а должно пониматься и буквально. Американский ученый Дж. Дана показал, что эволюционный процесс в мире животных характеризуется «цефализацией», то есть увеличением степени *разумности* последних. П. Тейяр де Шарден развил это научное обобщение Дж. Даны в своем учении об ортогенезе (направленном развитии) сознания, при этом включая в процесс этого развития и неживое, и живое, и мыслящее. В основе единства таких, казалось бы, столь разных феноменов находится общий феномен *идеального отражения*, развитие которого и порождает его высшее осуществление (энтелехию) – сознание. В монографиях [4; 5; 6] (и в целом ряде статей) мы стараемся доказательно развернуть этот важный мировоззренческий вывод.

Нет сомнений в том, что на естествоиспытателей, причастных к открытию данного конкретного единства всего сущего, сильное влияние оказали размышления и выводы выдающегося философа Шеллинга о характере воздействия Абсолюта на реальность: «...Абсолютное не есть только воление самого себя, но воление бесконечным образом, следовательно, во всех формах, степенях и потенциях реальности. Отпечаток этого вечного и бесконечного самого-себя-воления есть мир. <...> Одушевление единичного посредством связки целого можно сравнить с одушевлением точки, мыслимой при ее вступлении в линию, причем она проникается понятием целого, содержащего больше, чем она (точка) может содержать для самой себя, но в этом проникновении теряет свою независимую жизнь» [14, с. 37].

Благодаря гениальным трудам Гераклита, Анаксагора, Шеллинга, Гегеля, Ницше и др. была как бы подготовлена матрица логического строения мира. И далее на её основе благодарным их последователям осталось лишь с помощью науки собрать факты, обобщить их и построить содержательную, то есть фактически-логическую, картину мира.

Вообще также следует сказать, что очень многое из того, что было замечено и обозначено в классической идеалистической философии, причем еще задолго до появления учения об эволюции, говорит о том, что изменение окружающего нас сущего является не случайным и хаотическим, а напротив, – целенаправленным и разумным. А именно – таким изменением, которое направлено на улучшение уровня отражения и самоотражения всего сущего, что, несомненно, помогает Космосу сохранять свое сущностное свойство (идею) гармонии, что и означает – сохранять устойчивость Бытия.

Итак, направленность эволюционного процесса неспособна осуществляться посредством слепого, случайного отбора. И многообразные факты подтверждают это. Постоянно, и, по-видимому, асинхронно повторяющееся в любой части космоса ритмическое и циклическое изменение среды приводит к изменениям отдельных вещей этой среды в направлении перестройки соотношения в них материального и идеального, к *канализирующему* отбору наиболее успешно перестроившегося. Все то, что ведет к переходу от неживого к живому, а от живого к мыслящему, остается в эволюционном канале (аттракторе) роста разумности сущего. «Отстающие» же в соревновательном процессе развития природы фрагменты этого эволюционного потока замыкаются в отдельные самостоятельные системы, которые и есть те самые гениально увиденные Гегелем малые круги в различных точках большого и

единственного Круга эволюции и инволюции Космоса, совершающегося по законам Логоса. Эти круги в материалистической философии получили название форм движения материи. Их тщательно и плодотворно изучают такие науки, как механика, физика, химия, биология, а также социальные и гуманитарные науки, но при этом зачастую представители этих разнообразных наук даже не обращают внимания на тот большой Круг, закономерными и взаимосвязанными частями которого являются объекты их исследования. Надо сказать, что такая невнимательность отнюдь не безобидна: она нарушает исходный принцип философии «Одно есть всё». Каждое вещество, каждое живое, а тем более – мыслящее существо исполняет не только определенную функцию внутри своего малого круга, но «телескопически» входит в состав исторически предыдущих и последующих «кругов», следовательно – в состав большого Круга эволюции и инволюции Космоса, и таким образом осуществляет вполне определенную космическую функцию. Недаром Гегель называл любую идею ученого, философа или практического деятеля единством *объективного и субъективного*. Вспомним: чем более субъектной становится личность, тем более объективным становится её знание. И в результате этого *идея как форма познания* человека все больше и больше начинает соответствовать *идее как сущности* любой познаваемой и осваиваемой им вещи.

Осознанное участие в жизни «Большого Круга» – это и есть выполнение Гераклитового завещания внимать Голосу Логоса. Быть – это не значит просто существовать. Это значит существовать должным образом. Для того человеку и дан разум, чтобы с его помощью искать и находить сокрытую от чувственного познания мудрость, чтобы искать и находить завещанный человеку Путь к Истине. Грустная сторона этой истины состоит в том, что, нарушая логический закон бытия, человек умышленно или же по неведению своему отклоняется от выполнения функции постоянно гармонизировать свои отношения с природой, самим собой и другими людьми. Тем самым он способствует созданию или обострению глобальных проблем, которые в случае отсутствия их своевременного решения грозят гибелью всем людям, поскольку большинство из них не воплощает в действительность свою идею человечности, не выполняет своей космической функции управления процессом превращения биосферы в ноосферу.

Завершить эту вводную главу нам хотелось бы схематическим изложением понимания философской формы выражения одной из основополагающих идей Бытия – идеи троичной ипостасности Абсолюта.

Идея как двоичность сущего (тождество материального и идеального) есть идея его вечного движения, в том числе развития. Однако поскольку движение находится в диалектическом тождестве с устойчивостью и покоем, то *как в своем истоке, так и в своей цели* она (эта идея двоичности сущего) имеет «контакт» с Абсолютной Идеей как энтелехией всех идей. Поэтому оказывается, что она на самом деле является внутренней троичностью. В связи с этим устойчивость и неизменность мира определяется триединством следующих нераздельных и неслиянных аспектов логики его устройства:

а) *Абсолют* как Бытие неизменное и вечное, равное самому себе как актуальная бесконечность, как актуально вечная ноосфера, как Абсолютная Идея, как тождество инволюции и эволюции;

б) *инволюция* как исходный пункт воплощения Абсолютной Идеи, как *Логос нисходящий*, созидающий субстрат, «заряженный» диалектической идеей оживления и одухотворения;

в) *эволюция* Природы как *Логос восходящий*, как перевоплощение исходного субстрата, его Оживление и Одухотворение, то есть переход от «неживого» субстрата к биосфере и от биосферы к потенциально вечной ноосфере (от первобытного человека к Богочеловеку и Богочеловечеству).

* * *

Диалектическое тождество эволюции и инволюции как постоянного движения становления гармонии космоса обеспечивает его бытийственность в качестве вечно живого и мыслящего себя Универсума. При этом Абсолютная Идея является и началом своего воплощения (посредством инволюции), и конечным результатом этого воплощения (посредством эволюции). Именно эту картину отображает выражение Гераклита о вечном Огне-Космосе, возгорающемся и угасающем. В связи с этим мы можем говорить о существовании Логоса как закона и «механизма» вечного Самовоплощения (Самосозидания) Космоса. Поэтому гениальный вывод Спинозы о тождестве Природы и Бога мы должны трактовать как единство Абсолюта как Природы Творящей и Природы им постоянно сотворяемой.

Какой же вывод должен сделать для себя каждый истинно мудрый человек? Абсолют как Высший Разум управляет всем с помощью всего, и задача каждого отдельного человека и человечества состоит в свободном и радостном познании и признании своего места в этом творческом управлении вечным процессом гармонизации Космоса. Вот что означает понимание Свободы как Познанной Необходимости. И вот почему Свободу человека нельзя противопоставлять Природе: они диалектически тождественны.

Список использованных источников:

1. Батищев Г.С. Введение в диалектику творчества / Г.С. Батищев. – СПб. : РГХИ, 1997. – 464 с.
2. Бородай Ю.М. Воображение и теория познания / Ю.М. Бородай. – М. : Высшая школа, 1966. – 149 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3-х т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970 – 1972. – . – Т.3. – 1972. – 371 с.
4. Ивакин А.А. Диалектическая философия : [монография] / А.А. Ивакин. – Одесса: Фенікс; Суми : Університетська книга; М. : ТрансЛит, 2007. – 440 с.
5. Ивакин А.А. Единство Бога, человека и ноосферы : философское эссе / А.А. Ивакин. – Одесса : Фенікс, 2012. – 244 с.
6. Ивакин А.А. Повесть о бытии: мыслящем и мыслимом : [монография] / А.А. Ивакин. – Одесса : Фенікс, 2016. – 296 с.
7. Ивакин А.А. О принципиальной несостоятельности исторического материализма / А.А. Ивакин // Стихія політики: соціологічна, філософська, політологічна рефлексія: матеріали Першого Південноукраїнського конвенту Міжнародної асоціації студентів політичної науки (м. Одеса, 20–21 березня 2015 р.) / за загальною редакцією д. політ. н., професора Д.В. Яковлева. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. – С. 101–106.
8. Ивакин А.А. Предпосылки эволюционного мышления в философии Гераклита / А.А. Ивакин // Стихія політики: революція та еволюція: матеріали Другого Південноукраїнського конвенту Міжнародної асоціації студентів політичної науки (м. Одеса, 18–19 березня 2016 р.) / за заг. ред. д. політ. н., проф. Д.В. Яковлева. – Одеса : НУ «ОЮА». 2016. – С. 105–112.

9. Лосев А.Ф. Жизненный и творческий путь Платона / А.Ф. Лосев // Платон. Соч. : в 3 т. – М. : Мысль. – 1968–1972. – . – Т. 1. – 1968. – С. 5–73.
10. Платон. Парменид // Платон. Соч. : в 3 т. – М. : Мысль. – 1968–1972. – . – Т. 2. – 1970. – С. 401–477.
11. Платон. Государство // Платон. Соч. : в 3 т. – М. : Мысль. – 1968–1972. – . – Т. 3, Ч. 1. – 1971. – С. 89–454.
12. Хайдеггер М. Парменид / М. Хайдеггер. – СПб. : Изд. «Владимир Даль». – 2008. – 384 с.
13. Хайдеггер М. Что такое метафизика? / М. Хайдеггер. Лекции о метафизике: 3-е изд. – М. : Издательский Дом ЯСК, 2016. – 176 с.
14. Шеллинг Ф.В.Й. Об отношении реального к идеальному в природе / Ф.В.Й. Шеллинг // Сочинения : в 2 т. – М., 1989 – . – Т. 2. – С. 34–51.

Асафайло В.В.,

*аспірант кафедри соціології та психології
факультету психології, політології та соціології
Національного університету «Одеська юридична академія»*

БОРЬБА З ПОЛІТИЧНОЮ КОРУПЦІЄЮ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: ІДЕЯ, ДІЯ ТА ПРОТИДІЯ

Анотація

Статтю присвячено актуальній для сучасного політологічного дискурсу темі – дослідженню проблеми політичної корупції. Визначено ідейні джерела антикорупційної діяльності; розглянуто економічні, соціальні та політичні складники політичної корупції; обґрунтовано її небезпеку для всього комплексу суспільних відносин. Політична корупція, на відміну від побутової («повсякденної»), системно спотворює соціальні відносини та стає на заваді завершенню демократичного переходу в пострадянських країнах. З'ясовано, що створення дієвих інституцій держави та громадянського суспільства щодо протидії політичній корупції має поєднуватися з активною інформаційною кампанією, формуванням антикорупційного дискурсу в просторі соціальних комунікацій. Увагу зосереджено на особливостях боротьби з політичною корупцією в процесі демократизації суспільства. На відміну від авторитаризму та тоталітаризму протидія політичній корупції в умовах демократизації суттєво ускладнюється як на інституційному, так і на комунікативному рівнях.

Вступ

Борьба з політичною корупцією є одним із важливих і складних соціальних завдань, яке необхідно вирішити для завершення демократичного переходу в усіх без винятку пострадянських країнах.

В основі політичної корупції лежить ідея отримання ренти від політичної діяльності в широкому розумінні цього поняття. Мова йде про ренту від бюрократичної діяльності в просторі публічного адміністрування й публічної політики, а також від політичної діяльності партійних лідерів, депутатів усіх рівнів, політичних технологів та представників мас-медіа.

Боротьба з політичною корупцією ґрунтується на ідеях демократії, свободи слова, прав людини, рівності громадян перед законом. У сучасних умовах політична корупція – це один із головних факторів, що стає на заваді впровадженню реформ, завершенню демократичного транзиту.

Особливої ваги й актуальності набуває протидія політичній корупції в пострадянських країнах, що стали на шлях демократизації, адже в них ситуація значно ускладнюється тим, що в посттоталітарних суспільствах не було сформовано дієвих інституційних запобіжників корупції.

Навпаки, політична корупція поступово перетворюється з девіантної поведінки окремих представників політичної еліти на загальну норму, а в політичних відносинах утворюються ієрархічні піраміди та корупційні цикли, у яких задіяні представники як влади, так і опозиції. Боротьба з політичною корупцією є однією з головних проблем у процесі демократизації пострадянських країн, а протидія цій боротьбі – важливою складовою частиною діяльності пострадянських політичних акторів.

Завдання забезпечення ефективних правових, інституційних, організаційних і комунікативних механізмів протидії політичній корупції є одним із найбільш актуальних для політичної системи України впродовж усіх років незалежності. Протидія політичній корупції – це багатовимірна проблема, яка має не лише політичний, а й економічний, соціальний, історичний, культурний складники.

Водночас боротьба з політичною корупцією є важливим завданням для тих країн, які ставлять амбітну мету – забезпечення економічного розвитку та політичної стабільності. Це зумовлено тим, що політична корупція, на відміну від повсякденної (так званої побутової), спотворює весь комплекс соціальних і політичних відносин, стає на заваді розвитку не лише одного індивіда чи навіть окремої соціальної сфери, а суспільства загалом.

Саме тому найбільш ефективним і водночас найскладнішим засобом протидії політичній корупції є формування сталих демократичних інститутів влади. Уся політична історія незалежної України стала прикладом важкої боротьби за створення й утвердження дієвих інституцій щодо протидії політичній корупції, як державних, так і громадських. Натомість політична корупція поступово перетворилась на чинник, що не лише реально загрожує демократизації політичного процесу, а й кидає виклик національній безпеці та конституційному ладу держави.

1. Політична корупція як складова частина процесу делегітимації влади

Політична корупція є складником процесу делегітимації влади, оскільки це цілком нелегітимне використання політиками та чиновниками (учасниками політичного процесу й публічного адміністрування) власних повноважень і можливостей із метою отримання незаконної вигоди. У традиції публічного вибору говорять про намагання політичних суб'єктів отримати ренту від державної посади. Важливим у цьому контексті є розуміння меж приватного та публічного просторів, адже політична корупція сприяє конвертуванню суспільного блага в приватне. На думку українського дослідника Є. Невмержицького, політична корупція – це «будь-які дії чиновників, якщо вони відходять від своїх визначених законом обов'язків в обмін на особисті вигоди» [3].

Політична корупція в Україні зумовлена вадами політичної системи радянського періоду: надмірною концентрацією влади та власності (як сказали б сьогодні,

«потоків») у руках держави, централізацією прийняття рішень, несправедливим розподілом благ між різними соціальними класами та суспільними групами.

Важливість проблеми протидії політичній корупції в процесі демократизації зумовила появу досить великої кількості ґрунтовних праць, присвячених окремим політичним, правовим, соціокультурним та економічним аспектам протидії політичній корупції. Варто назвати роботи Л. Аркуші, О. Дудорова, В. Лукомського, Є. Невмержицького, С. Шалгунова та інших учених. Окремі аспекти протидії політичній корупції в широкому контексті соціальної трансформації й демократизації на пострадянському просторі розглядалися у працях В. Андрущенка, Л. Багрій-Шахматова, О. Бабкіної, Є. Головахи, В. Горбатенка, В. Зеленецького, В. Полохала, М. Розумного, Д. Яковлева та інших науковців.

З огляду на глобальний характер проблеми політичної корупції та протидії їй необхідно згадати праці зарубіжних учених – політологів, соціологів, юристів (зокрема, Р. Андерсона, Л. Астаф'єва, С. Беркмана, Ф. Вільямса, Д. Кауфмана, Г. Колбеча, В. Комісарова, Р. Лейкена, Д. Лойда, К. Мішель, Дж. Ная, В. Парсонса, Дж. Пікареллі, Ф. Фукуями, Л. Шеллі та інших), а також міжнародні акти та інші документи.

До причин виникнення й поширення політичної корупції варто віднести історичні, політичні, економічні, психологічні, правові та організаційні. Серед історичних причин однією з головних є корупційні традиції радянської спадщини.

Детальний розгляд причин політичної корупції в Україні представлено в роботі І. Чемериса. Зокрема, до політичних причин поширення корупції він відносить «відсутність стратегії формування та здійснення суспільних перетворень, відсутність програмованості й предметності у впровадженні демократичних засад у різні сфери суспільного життя, недосконалість антикорупційної політики» тощо [6].

Серед економічних причин переважають процеси розподілу та перерозподілу власності, зміни її форм, прагнення нових підприємницьких структур, у тому числі кримінальних, вирішити через державний апарат свої проблеми, низький рівень заробітної плати державних службовців нижчої й середньої ланок, наявність великої різниці в оплаті праці службовців державного та приватного секторів тощо.

До правових причин відносять неналежне забезпечення реалізації в діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших інститутів держави й суспільства принципів верховенства права та законності, відсутність на нормативному рівні цілісної системи засобів запобіжного впливу на причини й умови виникнення корупційних проявів, безсистемну зміну законодавчих та інших правових норм, ослаблення нагляду й контролю за їх виконанням.

Серед організаційних причин варто назвати наявність рудиментів старої командно-адміністративної системи у вигляді надмірно великого державного управлінського та службово-обслуговуючого апарату з необґрунтовано широкими повноваженнями, зокрема й розпорядчо-дозвільного змісту, тощо.

На особливу увагу заслуговують психологічні причини поширення політичної корупції, а саме: повільний розвиток антикорупційної свідомості суспільства, поширеність у суспільстві уявлень про припустимість, ефективність і невідворотність корупційних зв'язків, поширення корисливих мотивів у діяльності державних службовців, їх готовність до порушення закону, норм моралі, професійної честі [6].

У разі, якщо політична корупція не зустрічає реальної протидії з боку ефективних політичних інститутів на різних рівнях політичної взаємодії, вона здатна перетворитись із девіантної поведінки окремих політичних акторів на норму

політичних відносин. У зоні небезпеки традиційно перебувають пострадянські країни, у системі влади яких утворюються корупційні ієрархії (що забезпечують рух не лише коштів і благ, а й політичних капіталів та кар'єр) і «замкнені корупційні цикли» (у яких беруть участь представники різних політичних та владних інститутів).

М. Мельник вважає: «Суб'єктом корупції (корупційних правопорушень) є особа, уповноважена на виконання функцій держави. Водночас суб'єктами корупційних відносин у деяких випадках можуть бути також інші, у тому числі приватні, особи, наприклад особи, які вступають у протиправні відносини із суб'єктом корупції (давання/одержання хабара)» [2].

У процесі переходу від авторитаризму до демократії політична корупція стає одним з основних факторів, який стає на заваді демократизації політичної системи, реформам, ефективності та відкритості діяльності органів влади.

Повною мірою це стосується сучасного українського суспільства, у якому боротьба з корупцією була проголошена як важливий складник реформ, а проблема протидії корупції увійшла до порядку денного суспільства, мас-медіа й політичного класу.

При цьому, відповідно до даних організації «Transparency International», 56% громадян України визначають корупцію як одну з головних проблем у державі, майже половина вважають, що на урядові рішення впливають олігархи, а 86% негативно оцінюють спроби української влади викоринити корупцію (понад 70% переконані, що уряд не зацікавлений у протидії корупції) [1].

Джерела корупції сягають ще радянського періоду, особливо вона розцвіла за часів «пізнього» Союзу – правління Л. Брежнєва. Критик радянського «реального комунізму» (а згодом і демократичних реформ у посткомуністичній Росії) О. Зинов'єв вбачав джерело політичної корупції за радянських часів у повсякденній культурі «радянської людини». Варто погодитись із такою думкою згаданого автора: «Комуністичне суспільство повністю було пристосоване до системи управління, держава виростала з явищ комунальності та сама стала їхнім розвитком у масштабах цілої країни. <...> Держава перебрала всі ті функції, які в західних країнах виконують приватні підприємці та їхні контори, банки й будь-які недержавні механізми самоорганізації. <...> Також суттєве значення мала особистість Л. Брежнєва, який «жив сам і давав жити іншим» (особливо порівнюючи з періодом масштабних «чисток» сталінського часу), потураючи корупції у власній родині та найближчому оточенні» [9, с. 158].

Саме тому необхідно говорити про чітке розмежування понять політичної й бюрократичної корупції та визначення їх місця в процесі вироблення політичних рішень і реалізації внутрішньої й зовнішньої політики. І якщо політична корупція скоріше притаманна стадії вироблення політики (прийняття політичних рішень щодо діяльності тих чи інших політичних інститутів, утворення спільних «правил гри»), то бюрократична корупція (до якої громадяни призвичаїлись ще за радянських часів) виникає на етапі реалізації політики (у площині публічного адміністрування).

Джерелом політичної корупції є система радянських зв'язків епохи дефіциту та державного розподілу більшості суспільних благ під політичним керівництвом комуністичної партії СРСР. У подальшому ця система трансформувалась у пострадянську систему перерозподілу влади та власності, утворення й діяльності фінансово-промислових груп, які жили із «сірої» та тіньової економіки.

Наприкінці 1990-х рр. уже була сформована ресурсна база для впливу на політичну систему шляхом тіньового фінансування політики (і політиків). Особливі преференції отримували бюрократичні структури, які стали важливим ланцюгом у процесі

перерозподілу суспільних благ та брали активну участь у транзакціях із великим капіталом задля конвертації суспільних благ у приватні.

Варто погодитись із тим, що українське суспільство має вирішувати проблеми, викликані соціалістичною моделлю модернізації, при цьому традиційні джерела солідарності потребують заміни рефлексивним конструюванням соціальних відносин і нормативних угод. Водночас у процесі соціальної інтеракції, яка змінює традиційні форми панування та трансформує політичні інституції, з'являються нові виклики [7, с. 155].

Зокрема, у сучасних умовах для ефективної протидії політичній корупції недостатньо лише створити антикорупційні інститути. Потрібна постійна увага до простору політичних комунікацій, формування справжнього «антикорупційного дискурсу».

2. Боротьба з політичною корупцією: інституційний та комунікативний складники

Сучасний соціум постає як мережа комунікацій, що характеризується самореферентністю та аутопоезисом (відповідно до теорії Н. Лумана та У. Матурано), а тому особливої ваги набуває комунікативний вимір запобігання й протидії політичній корупції.

Варто погодитись із тим, що соціальна інтеракція під впливом процесів медіатизації та глобалізації, демократизації й раціоналізації створює умови та формує альтернативи політичного вибору пострадянського періоду: від «медіашоу» й театралізації політики з розігруванням смислу, або владної цензури та пропаганди, до спроб комунікативної дії (Ю. Габермас), спрямованої на досягнення компромісу й порозуміння за допомогою раціональних дебатів, що ґрунтуються на етиці. Головне те, що соціальна взаємодія в символічному просторі посткомунізму через неусталені правила визначає «реальний» на цей час стан справ, правил та інституцій, які формуються в процесі інтерпретації й реінтерпретації дій інших [7, с. 156].

Можна стверджувати, що корупційні відносини досі не сприймаються суспільством як девіантні. Тобто варто говорити про несформованість антикорупційного дискурсу ні серед політичної еліти, ні в повсякденних соціальних інтеракціях українських громадян. Адже протидія корупції сприймається як виклик традиціям, дія всупереч встановленим нормам, а інколи навіть як героїчний акт.

Джерела політичної корупції сягають епохи зародження й розвитку державності, коли за прийняття важливих державних рішень в умовах деспотії або навіть за аудієнцію в правителя встановлювалась плата. У Римській імперії корупція існувала у формі зловживань аристократією державними посадами; були закріплені відповідні правові норми, які спрямовувались на боротьбу з корупцією. У подальшому політична корупція сприймається також як цілком негативне явище, яке спотворює політичний вибір громадян і влади. У процесі модернізації об'єктивно зростає роль бюрократії, яка регулює соціальні та економічні відносини. Відповідно, поширюється політична корупція, яка ґрунтується на використанні службового становища. Такий феномен отримав назву «рентоорієнтованої» поведінки бюрократа, яка спрямована не на служіння суспільному благу, а на задоволення власного егоїстичного інтересу.

До інституційних складників, які сприяють поширенню політичної корупції на пострадянському просторі, необхідно віднести такі:

1) діяльність «партії влади», яка час від часу проходить етапи «перезавантаження» та змін назви після чергових і позачергових виборів або протестних акцій, зберігаючи при цьому владу та власність;

2) виборчі кампанії, у ході яких корупційного змісту набувають фінансування політичних партій та прямий чи непрямий підкуп виборців;

3) появу медіакратії (впливових власників медіаресурсів, влада яких базується на процесі медіатизації політики). При цьому медіатизація політики означає, що «політичний порядок денний формується під впливом мас-медіа, які використовують іміджеві стратегії, руйнують бар'єри між публічним і приватним просторами, перетворюють політику на «шоу» та не залишають місця змістовним дискусіям» [8, с. 199].

Антикорупційна діяльність є складовою частиною більш широкої стратегії – трансформації пострадянської системи в напрямі забезпечення переведення діяльності політичних акторів із площини реалізації й захисту власного (приватного) егоїстичного інтересу в площину задоволення суспільного (публічного) інтересу.

Одна із стратегій панівного політичного класу щодо протидії боротьбі з політичною корупцією полягає в намаганні підмінити боротьбу з корупцією обмеженням її масштабів шляхом прийняття відповідних законодавчих актів. Ця стратегія може бути успішною в умовах авторитаризму, коли відбувається адміністративне обмеження корупційної діяльності окремих економічних груп, олігархічних кланів чи монополістів із метою перерозподілу корупційних потоків.

Проте в умовах демократизації, коли політична корупція не знаходить адміністративної відповіді та економічних обмежень із боку «сильної влади», вона спотворює всі соціальні простори. На рівні громадської думки це призводить до формування певних стереотипів щодо ідеї, дії та протидії політичній корупції. По-перше, поширюється міф щодо принципової неможливості подолання політичної корупції. По-друге, поширюється уявлення щодо політичної (державної) влади як засобу корупційного збагачення. По-третє, поширюється думка щодо рівнозначності політичної корупції та повсякденного хабарництва (нібито кожен це робить на своєму місці), що своєю чергою сприяє «нормалізації» феномена політичної корупції в громадській думці.

Варто зазначити, що за останні декілька років в Україні у сфері протидії політичній корупції зроблено досить багато корисних кроків, зокрема й на інституційному рівні. Мова йде про створення спеціальних державних інститутів щодо боротьби з корупцією. Також прийнято спеціальний антикорупційний закон та низку інших законодавчих актів антикорупційного спрямування, схвалено Концепцію боротьби з корупцією та спеціальну антикорупційну програму, запроваджено систематичне проведення організаційних заходів із питань протидії політичній корупції тощо. Ця проблема постійно висвітлюється в мас-медіа у вигляді журналістських розслідувань, репортажів, повідомлень.

Зокрема, дослідження Київського міжнародного інституту соціології переконливо демонструють зрушення в громадській думці щодо політичної корупції: «Поступово та невпинно зростає частка населення, яке покладає відповідальність за боротьбу з корупцією на простих громадян (від 15,8% у 2007 р. до 18,0% у 2011 р. та до 24,0% у 2015 р.)» [4].

Водночас 49,8% дорослого населення України допускають участь у корупційних діях із метою отримання певної вигоди (пришвидшити вирішення власної проблеми, обійти усталені правила тощо), а 37,4% декларують цілковиту неприйнятність для себе корупційної практики [4].

Незважаючи на досить велику кількість громадян, для яких корупція (у тому числі політична) залишається прийнятною дією, можна говорити про певний прогрес у

протидії політичній корупції. При цьому не можна недооцінювати роль припинення практики замовчування корупційних дій у мас-медіа в процесі демократизації.

Наявність хабарництва, з яким індивіди стикаються в повсякденному житті, посилює соціальну напругу, а політична корупція здатна навіть викликати революційні настрої в суспільстві. Окрім негативних соціальних і політичних наслідків, політична корупція створює умови для тінізації економіки та поширення економічної злочинності.

У процесі демократизації пострадянських країн протидія політичній корупції стає комплексним завданням, оскільки охоплює всі без винятку сфери державного регулювання: від освіти й промисловості до охорони здоров'я та аграрного сектору.

Корупційні мережі поступово «захоплюють» політичні інститути та органи державної влади, виникають феномени «безбілетництва» (коли групи бюрократів та олігархів перекладають на суспільство власні витрати), опортуністичної й рентоорієнтованої поведінки представників політичної еліти. Не можна забувати також про шкоду політичному іміджу країни на міжнародному рівні, який має цілком вимірювані втрати: зменшення інвестицій, відмову іноземців від участі в приватизації, кримінальні справи проти вітчизняних посадовців і бізнесменів за кордоном.

Для подолання цих негативних явищ, які спричиняє політична корупція, необхідно дати чітку й однозначну політичну оцінку корупції, сформулювати справжній антикорупційний дискурс у просторі політичних комунікацій.

Варто погодитись із тим, що корупція, її масштаби, специфіка проявів є наслідком загальних політичних і соціальних проблем України. Зв'язок між корупцією та проблемами, що їх породжують, є двостороннім: з одного боку, ці проблеми посилюють корупцію, а з іншого – масштабна корупція загострює їх [3].

Тобто політична корупція спотворює політичний вибір як окремих громадян та представників влади, політичних акторів, так і політичних інститутів та держави в цілому. У прийнятті рішень і виборі з наявних альтернатив з'являється додатковий впливовий фактор – політична корупція.

Варто погодитись із тим, що в процесі демократизації поставторитарних політичних режимів відбувається розширення впливу та зростання ролі комунікації в політиці. Для сучасної політичної реальності справедливим є твердження про важливість свободи слова.

Як про діагноз часу дедалі більше говорять про «становлення глобального комунікативного простору, який продукує загальноприйняті стереотипи та створює поле можливих ідентифікацій» [8, с. 201].

Це означає, що українське суспільство зробило перший крок у протидії політичній корупції: в інформаційному просторі створено атмосферу неприйняття корупції, а на рівні громадської думки закріплено тенденції до сприйняття корупції як негативного явища, що заважає демократизації.

Натомість виявилось, що навіть такі важливі кроки та масштабні заходи поки що не привели до відчутних на загальносуспільному рівні позитивних результатів у справі протидії політичній корупції (якщо не брати до уваги декілька окремих резонансних справ і медіаскандалів). Це зумовлюється як інерцією пострадянської політичної системи, так і низкою політичних, економічних, організаційних, управлінських, правових, ідеологічних факторів.

Однак все-таки головна роль у протидії політичній корупції належить саме політичним і державним інституціям, які мають усі необхідні важелі впливу

(політичну й державну владу) для ефективної боротьби з проявами політичної корупції в українській владі та суспільстві.

В основі інституційної протидії політичній корупції в пострадянських країнах лежить не лише формування дієвих інститутів як управлінських і регулюючих організацій, а й встановлення відповідних правил політичної гри.

Інституціоналізація протидії політичній корупції в Україні відбувається під впливом процесів демократизації та приватизації, глобалізації й децентралізації.

Зв'язок процесів демократизації та приватизації зумовлений необхідністю формування в пострадянських країнах політичного ринку особливого типу – демократії, яка встановлює власні правила політичної гри. Це неможливо без економічного ринку, в основі якого лежить приватизація.

Політична корупція виникає через бажання держави контролювати ті сектори економіки, які мають бути позбавлені державної опіки. Відмова держави від зайвого майна, яким вона не здатна ефективно керувати, означає зменшення рівня політичної корупції та водночас перший крок до демократії.

Саме в результаті приватизації має з'явитись клас справжніх власників, які будуть готові до конкурентної боротьби, а не до вирішення питань за допомогою корупційних зв'язків із владою. У результаті підприємницької діяльності класу власників відбувається зростання економіки, натомість розподіл і перерозподіл державної власності між групами, наближеними до влади, та уникнення приватизації є потужним джерелом політичної корупції. Приватизація сприяє демократизації через упровадження принципів публічності, законності, конкуренції в економічні та політичні відносини.

Процеси глобалізації й децентралізації також глибоко пов'язані в сучасному світі та визначають як інституційний, так і комунікативний виміри боротьби з політичною корупцією.

Експансія ідей демократичного вибору, відкритого суспільства, економічної та фінансової інтеграції лежить в основі процесу глобалізації. Реалізація цих ідей у пострадянських країнах під впливом потужних транснаціональних економічних і політичних акторів передбачає також боротьбу з політичною корупцією.

Фактично в умовах глобалізації країни, які відмовляються від протидії політичній корупції, опиняються на узбіччі світової політики та економіки. Водночас глобалізація сприяє міжнародному розподілу праці, утворенню спільних підприємств, регіональній кооперації, а також запуску процесів саморегуляції на регіональному й місцевому рівнях. Адже є аксіомою те, що чим вищий рівень економічного розвитку країни, тим нижчий рівень політичної корупції в ній.

Глобалізація як процес розповсюдження демократичних цінностей і ліберальної (неоліберальної) ідеології приводить до децентралізації в економіці, перенесення ваги управління економічними процесами із центру до регіонів, руйнації зрощення бюрократії та олігархії. Це зумовлює формування нової інституційної структури та комунікативної мережі, яка є більш гнучкою й ефективною, а головне – дає змогу послабити традиційні корупційні зв'язки між центром і регіонами, що складались протягом десятиріч.

В умовах глобалізації на фронті боротьби з політичною корупцією в пострадянських країнах з'являються нові потужні актори – глобальне громадське суспільство та глобальні мас-медіа. Їх діяльність не підлягає цензуруванню й обмеженню з боку національних держав, натомість вони користуються довірою

суспільства та є активними спостерігачами/інформаторами громадськості й політичного класу щодо неприпустимості політичної корупції.

Водночас на етапі демократизації необхідне посилення відповідальності представників мас-медіа (власника, журналіста) за поширення недостовірної інформації на замовлення або виготовлення інформаційної продукції неправдивого змісту.

Також ефективна протидія політичній корупції неможлива без глибокого фахового аналізу й послідовного наукового забезпечення, що передбачає визначення факторів політичної корупції та їх реального наукового моніторингу на основі соціологічних методів (оцінки здійснюваних заходів за допомогою моніторингу, опитувань, контент-аналізу, івент-аналізу тощо).

У процесі протидії корупції українська влада спирається на підтримку партнерів із ЄС та США. Зокрема, 26 листопада 2016 р. віце-прем'єр-міністр із питань європейської та євроатлантичної інтеграції України Іванна Клімпуш-Цинцадзе та Комісар Європейського Союзу з питань Європейської політики сусідства та переговорів із розширення Йоганесс Ган підписали Угоду про фінансування заходу «Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні» [5]. Відповідно до цієї угоди Україна отримає 16,34 млн євро, які мають бути спрямовані на посилення інституційної спроможності держави в протидії корупції.

Саме політична корупція заважає формуванню суспільного блага та суспільного (колективного) інтересу. Натомість вона спрямована на нелегітимне перетворення суспільного (національного) багатства на приватне. Політична корупція є фундаментом олігархії – однієї з найнебезпечніших форм зловживання владою з метою індивідуального збагачення чиновників і політиків за рахунок інших соціальних груп.

Більше того, на рівні вищих органів державної влади створюються такі правила гри, які унеможливають демократизацію. Тобто протидія політичній корупції сьогодні має відбуватись на всіх стадіях policy making (вироблення політики): від визначення загальних правил і норм до імплементації (впровадження) політики.

Висновки

У сучасних суспільствах політична корупція являє собою загрозливу й небезпечну проблему, яка підпорядковує собі всі сфери політичного життя суспільства.

Боротьба з політичною корупцією в процесі демократизації в Україні не може обмежуватись лише інституційним виміром, тобто створенням та ефективною діяльністю державних антикорупційних органів. Вона обов'язково має враховувати комунікативний вимір і формувати антикорупційний дискурс у просторі політичних комунікацій із метою включення питання протидії корупції до порядку денного суспільства та влади, впливу на громадську думку, підвищення громадської й політичної активності як дієвого запобіжника політичній корупції.

Таким чином, в умовах демократизації пострадянської політичної системи, що характеризується слабкістю демократичних традицій та інституцій, недосконалістю національного законодавства й недостатнім рівнем політичної культури громадян, політична корупція спричиняє негативні наслідки для всіх верств українського суспільства, деморалізує громадян та руйнує їх довіру до держави.

Список використаних джерел:

1. Власенко В. Transparency International: Українці вкрай невдоволені рівнем боротьби з корупцією / В. Власенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/transparency-international-36403880>.
2. Мельник М. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : [монографія] / М. Мельник. – К. : Атіка, 2001. – 304 с.
3. Невмержицький Є. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : [монографія] / Є. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 364 с.
4. Стан корупції в Україні: порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ftp://91.142.175.4/nazk_files/doslidzhennya/34.pdf.
5. Україна та ЄС посилять і розширять співпрацю у питаннях боротьби з корупцією, а також в енергетичній сфері [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-yes-posilyat-i-rozshiryat-spiivpracyu-u-pitannayah-38820>.
6. Чемерис І. Політико-правові механізми запобігання та протидії корупції в органах державної влади України / І. Чемерис. – К., 2012. – 209 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mydisser.com/en/catalog/view/13099.html>.
7. Яковлев Д. Alea jacta est: вибір як елемент соціальної взаємодії / Д. Яковлев // Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у 21 столітті: матер. міжнар. наук. конф. (м. Херсон, 27–28 лютого 2015 р.). – Херсон : ВД «Гельветика», 2015. – С. 155–159.
8. Яковлев Д. Оппоненты демократии: роль «партии власти» и медиакратии в постсоветской политике / Д. Яковлев // Молодий вчений. – 2014. – № 9(12). – С. 198–201.
9. Яковлев Д. Світанок демократії: два вибори і три конверти останнього генсека / Д. Яковлев // Молодий вчений. – 2015. – № 8(23). – Ч. 2. – С. 157–163.

Балюн О.О.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри видавничої справи та редагування
Видавничо-поліграфічного інституту
Національного технічного університету України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Кашипур А.О.,
аспірант кафедри маркетинг та реклама
Київського національного торговельно-економічного університету

РЕПУТАЦІЙНИЙ КАПІТАЛ ПОЛІТИЧНОГО СУБ'ЄКТА ЯК РЕСУРС ПЕРЕТВОРЕННЯ ІДЕЇ НА ДІЮ

Анотація

Зміна комунікаційної моделі, підґрунтям якої є значне розширення персональних комунікаційних можливостей, спонукала зміни в такій важливій системі взаємовідносин між людьми, як політика. Через це у сучасному стрімкому світі виборець вимагає від політичного суб'єкта фактично негайного втілення його публічно заявлених намірів (передвиборчих обіцянок), розглядаючи публічну заявку «наміру» як першу фазу дії з його реалізації. До того ж, дедалі більша кількість виборців схильні до швидкої зміни своїх уподобань: вони оперативно змінюють об'єкт своєї підтримки, якщо виникає сумнів у його спроможності втілити у реальність ті наміри, які він декларує. У цьому дослідженні на конкретних прикладах розглядаються причини динамічної зміни рейтингів підтримки політиків виборцями та формулюються вимоги до політичних суб'єктів адекватних критеріям сучасного суспільства. Доведено, що фактор часу між оголошеними намірами та їх виконанням впливає на рейтинг політика, а відповідно, й на його репутацію.

Вступ

Очевидно, що сьогодні глобальне суспільство зазнає суттєвих трансформацій. Зміна комунікаційної моделі, підґрунтям якої є значне розширення персональних комунікаційних можливостей, спричинила зміни в такій важливій системі взаємовідносин між людьми, як політика.

Ми наочно бачимо підвищення суспільного запиту на інформаційну відкритість суб'єктів політичної дії, десакралізацію інституту влади, швидку динаміку зміни рівня підтримки політичних суб'єктів із боку громадськості тощо. Серед багатьох різних факторів, які спричинили цю трансформацію, варто виокремити три взаємопов'язані фактори, які, на думку авторів, найбільш вагомі в поточному моменті трансформаційного процесу в контексті відносин політичних суб'єктів та громадськості.

По-перше, демонополізація інформаційних джерел.

По-друге, поширення діалогових форматів комунікацій.

По-третє, стрімке зростання швидкості обміну, оброблення та поширення інформації.

Ці три фактори у сукупності створюють ситуацію, в якій «намір» (ідея) та «вчинок» (дія) політичного суб'єкта стають більш пов'язаними з точки зору зовнішнього спостерігача – виборця. Фактично, у сучасному стрімкому світі виборець

вимагає від політичного суб'єкта негайного втілення його публічно заявлених намірів (передвиборчих обіцянок), розглядаючи публічну заявку «наміру» як першу фазу дії з його реалізації.

До того ж, дедалі більше виборців схильні до швидкої зміни своїх уподобань: вони оперативно змінюють об'єкт своєї підтримки, якщо виникає сумнів у його спроможності втілити у реальність ті наміри, які він декларує. Це призводить до швидкої динаміки рейтингів політичних суб'єктів, зокрема падіння. Прикладами цього є падіння рейтингів президента США Д. Трампа (за перші 100 днів він отримав найнижчий рейтинг серед усіх президентів США 1953–2017 рр.) та президента України П. Порошенка [1; 2]. Дещо інший приклад – А. Меркель, яка відбула три строки канцлером Німеччини та має шанси (на момент написання цього дослідження) стати канцлером вчетверте: коливання рейтингу її підтримки має широку амплітуду та високу динаміку, проте їй вдається повертати довіру до себе [3].

У чому причина таких динамічних коливань? Автори висловлюють тезу, що одним із вагомих чинників є незначна відповідність політиків вимогам сучасного суспільства за швидкістю та якістю перетворення обіцянок (наміру) на вчинок (дію).

У цьому контексті цікавим об'єктом для спостереження є президент Франції Е. Макрон, який переміг навесні 2017 р. у другому турі з високим показником у 65,8%. Згідно з тезою цього дослідження, він або дуже оперативно почне втілювати задекларовані наміри і збереже поточний рейтинг, або втратить час та почне втрачати підтримку виборців.

Наведені вище фактори трансформації суспільства створили ситуацію, коли суб'єкти політики вимушені перейти з двомірної площини «конкуренції обіцянок» в об'ємний багатовимірний простір змагань з ефективності втілення ідеї в дію та отримання наочного для виборця результату. Таким чином, дедалі більшу важливість у політичних змаганнях за прихильність виборців набуває такий ресурс, як «репутаційний капітал»: здатність (потенціал) носія репутації чинити дії, які змінюють світ. Ці зміни є актуальними для зовнішніх учасників/спостерігачів та формують у них готовність/прагнення підтримати ці дії та їх виконавця [4; 2].

Саме репутаційний капітал стає тим «валютним резервом», який дає політикам змогу «придбати» у суспільства додатковий час для реалізації заявлених намірів та/або компенсувати втрати за свої помилки у процесі їх реалізації.

У цьому дослідженні ми розглядаємо передумови зростання актуальності репутаційного капіталу, базові інструменти керування репутацією політика та збільшення його репутаційного капіталу.

Передумова: глобальна трансформація системи комунікацій

Одним із ключових факторів зміни взаємовідносин суспільства та політичних суб'єктів є трансформація моделі та системи комунікацій, активна фаза якої почалась на початку ХХІ ст. Ця трансформація – багатофакторний та різновекторний процес. У контексті цього дослідження варто виокремити три таких чинники:

- демонополізація контролю інформаційних джерел;
- поширення діалогових форматів комунікацій;
- зростання швидкості обміну, оброблення та поширення інформації.

Розглянемо докладніше кожен із цих чинників та наслідки їх впливу.

Демонополізація контролю інформаційних джерел

Ще наприкінці ХХ ст. система комунікацій була вертикально інтегрованою та базувалася на монополії засобів масової інформації (ЗМІ) на збір, оброблення та трансляцію інформації. Фактично ЗМІ мали монополію на вирішення того, яка та яким чином інформація має бути представлена споживачеві.

Горизонтальна система комунікації була обмежена фізичною кількістю та тривалістю контактів людей між собою. Типова ситуація у ХХ ст., коли людина, отримавши від ЗМІ набір інформаційних повідомлень (наприклад пакет новин), мала можливість вибрати цікаву новину тільки із запропонованого пакету, а потім поділитися обраною новиною/новинами чи обговорити їх виключно з тими людьми, з якими в неї був безпосередній контакт (фізична зустріч, розмова по телефону, електронний лист тощо). Таким чином, сила вертикального сигналу від ЗМІ була на кілька порядків потужнішою, ніж горизонтальне обговорення суті та форми цього сигналу.

Поява спочатку інтернету, а згодом соціальних мереж, платформ обміну інформації за допомогою мобільних телефонів (mobile messenger) суттєво змінили комунікаційну модель. Уже за десять років від початку ХХІ ст. частка горизонтальних комунікацій стала щонайменше аналогічною до вертикальних ЗМІ. Навіть такий потужний інформаційний ресурс, як телебачення, поступово втрачає свій вплив. Підтвердженням цього процесу є дослідження провідної міжнародної дослідницької компанії Zenith щодо часу середнього споживання різних медіа-каналів за день (табл. 1) [5].

Таблиця 1

Світові тенденції споживання медіа (годин на день)

Рік	Газети	Журнали	Телебачення	Радіо	Кінотеатри	Зовнішня реклама	Інтернет	Домашній інтернет	Мобільний інтернет
2010	20.1	11.7	190.1	60.0	1.7	73.8	45.3	35.5	9.8
2011	18.9	11.0	185.4	60.4	1.6	73.3	59.6	36.7	22.9
2012	16.0	9.7	184.7	54.4	1.6	68.9	66.8	41.2	25.6
2013	15.7	9.5	180.5	51.3	1.5	70.6	82.8	49.2	33.6
2014	14.9	8.3	178.4	52.9	1.3	70.2	98.0	51.5	46.5
2015	14.1	6.8	177.2	55.2	1.3	69.6	110.4	42.8	67.6
2016	13.3	6.3	174.6	53.8	1.3	69.0	122.4	36.0	86.4
2017	12.5	5.7	172.6	53.2	1.2	68.3	132.6	31.2	101.4
2018	11.9	5.2	170.1	52.2	1.2	67.4	139.9	26.9	112.9

Згідно з наведеними даними, можна дійти висновку, що упродовж останніх семи років світовою тенденцією стає збільшення часу, який люди приділяють комунікації в інтернеті, та зменшення часу для класичних медіа-каналів.

Зрозуміло, що в інтернеті представлені й класичні ЗМІ (сайти газет, журналів, телеканалів тощо). Однак інше дослідження, проведене дослідницькою компанією MediaKix у 2016 р., також свідчить, що люди дедалі більше часу проводять у «горизонтальних комунікаційних системах», наприклад соціальних мережах. Особливо це стосується молоді. Так, підлітки проводять до 9 годин на день на соціальних платформах. Важливо зазначити, що 60% із проведеного часу в мережах

припадає на мобільні пристрої. Цілком логічно, що більше часу в інтернеті проводять мешканці розвинутих країн. Так, наприклад, мешканці США у 2015 р. провели більше часу в соціальних мережах, ніж дивилися ТВ [6].

Якщо розглянути розподіл часу споживачів між різними інтернет-платформами, то перше місце займає YouTube – на нього припадає 40 хвилин в день (1 рік і 10 місяців за все життя), за ним – Facebook із 35 хвилинами на день, далі Snapchat і Instagram – 25 та 15 хвилинами відповідно.

Фактично, це відображає той факт, що світовою тенденцією стає поступова втрата класичними ЗМІ своєї монополії на збір, оброблення та трансляцію інформації. Натомість, дедалі активнішою стає горизонтальна форма комунікації, коли кожен споживач може стати виробником та/або ретранслятором інформації.

Наведені результати досліджень свідчать, що нині практично кожна людина отримала не тільки можливість стати, власне, засобом масової інформації (збирати, обробляти та поширювати інформацію), а й брати активну участь в обговоренні інформації, створюючи таким чином нову інформацію та нові хвилі її поширення. Це призводить нас до розгляду другого фактора – діалогових систем комунікації.

Поширення діалогових форматів комунікацій

Споживачі інформації стають не тільки виробниками інформації, а й її коментаторами та інтерпретаторами. Тобто, отримавши інформацію від ЗМІ чи іншої людини, вони можуть поширити її, додавши до неї свій коментар, інтерпретацію чи оцінку цієї інформації, а також отримати відповідь від інших учасників обговорення. Інформаційна одиниця (наприклад, новина) створює багаторівневі інформаційні хвилі, які торкаються великої кількості інших людей, багато з яких включаються в діалог та створюють нові хвилі і т.д. Таким чином, монолог «ЗМІ та споживача» перетворився на багатовекторний та багат шаровий діалог «усіх з усіма».

Дослідження діалогового формату комунікацій нині є однією з актуальних теоретичних та практичних проблем. Зокрема, в книзі «Репутація» А. Кашпура досліджується механіка та критерії створення діалогів, яка розподілена на три етапи.

Перший етап. У вас є інформація (ідея) – щось унікальне та цікаве для інших людей. Ви формуєте своє перше повідомлення та поширюєте його іншим людям. Таким чином ви почнете первинне обговорення, яке вже на початковому етапі приєднує аудиторію до вашої інформації (ідеї). Навіть якщо ваше повідомлення критикують, воно все одно увійшло до свідомості людей, які обговорюють її. І це створило для вас вікно можливості ще глибше просувати ваші ідеї в їх світ. Плюс – ви отримали зворотний зв'язок, змогли побачити свою ідею під іншим кутом зору і зрозуміти, як підвищити її привабливість для інших.

Другий етап. Ви пропонуєте модифікацію свого повідомлення – тієї самої ідеї, але поданої під іншим ракурсом, з урахуванням вже висловлених думок. І тим самим ви формуєте нове коло обговорення і, за необхідності, повторюєте цей етап.

Третій етап. Під час обговорення вашу інформацію (ідею) підхоплюють інші, формуючи на її основі вже власні повідомлення. Тобто вона стала частиною інформаційного простору [4, с. 24].

Необхідними умовами для виникнення діалогу стають:

- інформація (ідея) має бути актуальною (цікавою) для цільової аудиторії, вписуватися в картину її світобудови (світогляду);
- інформація (ідея) має викладатися зрозумілою для аудиторії мовою;
- кожен учасник діалогу має побачити свою користь (чи шкоду) від цієї ідеї.

Отже, поширення діалогового формату комунікацій створює значно більшу кількість інтерпретацій інформації, ніж це було за часів монополії ЗМІ, та призводить до глибшого занурення людей в інформаційний контекст.

Варто наголосити, що діалоговий формат комунікацій є значно більш динамічним та гнучким, ніж монологічний. Це призводить наше дослідження до розгляду іншого фактора – зростання швидкості та динаміки комунікацій.

Зростання швидкості обміну, оброблення та розповсюдження інформації

Лише кілька десятків років тому швидкість поширення інформації вимірювалась днями та тижнями. Проте технологічні зміни спричинили стрімке зростання швидкості інформаційного поширення та обміну.

У 2010 р. математики з римського університету La Sapienza провели експеримент із вивчення швидкості поширення інформації. На їхнє прохання житель США помістив пост на порталі Twitter з інформацією про те, що італійські вчені провалили дослідження, на яке уряд Італії виділив велике фінансування. Вже через 17 годин велика італійська газета Corriere della Sera присвятила цій темі цілу статтю. Цікаво, що цей експеримент стосувався неправдивої інформації – пліток. Згідно з результатами дослідження вчені побудували математичну модель (засновану на теорії графів), яка моделює шляхи та швидкість поширення пліток (недостеменної інформації) [7].

Цікавим у цьому контексті є дослідження, що було проведене в 2014 р. в Україні дослідницьким центром ReputationLab. Його мета полягала у вивченні того, якою інформацією більш активно діляться користувачі мереж. Результати проведеного експерименту засвідчили, що доля негативних новин (за умови рівноцінного розподілу на вході) на виході першого циклу складає 60–70% [4, 14].

Таким чином, нині інформація поширюється з високою швидкістю, яка вимірюється годинами чи навіть хвилинами. Причому найбільш активного поширення набуває негативна (тривожна) інформація, зокрема неправдива.

Приклади впливу реалізації намірів політиків на динаміку рейтингів їх підтримки

У попередньому розділі ми розглянули три ключових фактори трансформації сучасних соціальних комунікацій: демонополізація інформаційних джерел, поширення діалогового формату комунікацій, зростання швидкості поширення інформації (пріоритет – інформації негативного змісту) та їх вплив. Нами було доведено, що сучасною тенденцією стає формування нової моделі комунікацій, коли інформацію може збирати та поширювати фактично кожна людина. Ця інформація може обговорюватися та інтерпретуватися іншими людьми (іноді докорінно змінюючи свій зміст). Інформація поширюється високими темпами, особливо, якщо ця інформація негативного змісту.

Ці фактори та їх наслідки суттєво змінюють взаємодію суспільства та політичних суб'єктів. У цьому дослідженні ми розглянемо лише одну таку зміну – скорочення «часу очікування» реалізації оголошених політичним суб'єктом намірів.

Динамічна політика у динамічному світі

За часів монополії ЗМІ більшість комунікаційних дій та зусиль політичних суб'єктів була сфокусована на достатньо вузькій кількості первинних респондентів – представників ЗМІ. ЗМІ та їх представники – журналісти та редактори – фактично

виступали посередниками в передачі інформації, зокрема виконуючи таку важливу функцію, як її обробка.

Таким чином, політичні суб'єкти за допомогою ЗМІ ефективно впливали на суспільну думку, отримуючи зворотній зв'язок за допомогою різноманітних якісних та кількісних досліджень. Також вони мали достатньо часу на корекцію певних змістів повідомлень та побудову контр-повідомлень.

У сучасній реальності кількість джерел інформаційних повідомлень драматично зросла. Фактично кожна публічна дія політичного суб'єкта – виступ, заява, прес-реліз тощо – викликає тисячі та мільйони вторинних повідомлень: інтерпретацій та коментарів від соціально активних громадян. Крім того, кожен із цих громадян має легкий та зручний доступ до публічного архіву минулих заяв політичного суб'єкта і часто порівнює поточну заяву з попередньою. Особливо це можна спостерігати в контексті дослідження послідовності та термінів виконання обіцянок політиком. Коли в разі виявлення порушень цих критеріїв із боку політичного суб'єкта одразу розгортається хвиля негативних публікацій, які виходять із тисяч джерел та поширюються з високою швидкістю, фактично не залишаючи політичному суб'єкту часу на адекватну реакцію та відповідь.

Розглянемо цю тезу на прикладах зміни рейтингів П. Порошенка, Д. Трампа, А. Меркель у співвідношенні до часу та повноти виконання ними політичних обіцянок.

Петро Порошенко

Навесні 2014 р. П. Порошенко було обрано Президентом України з унікальним для України результатом: вже в першому турі виборів він набрав 54,7% голосів виборців (9 857 308 громадян), випередивши найближчого конкурента на 41,89% (Ю. Тимошенко набрала 12,81%) [8].

Під час передвиборчої компанії П. Порошенко проголосив кілька обіцянок, які виявилися актуальними для більшості громадян України. Зокрема, в своїй офіційній Програмі П. Порошенко як кандидат у Президенти України обіцяв протягом року отримати для громадян України безвізовий режим з ЄС [9]. Під час публічних виступів він також обіцяв протягом року закінчити антитерористичну операцію на сході України, протягом року-двох провести кардинальні реформи судової та правоохоронної систем, подолати корупцію, провести децентралізацію, стабілізувати курс національної валюти тощо.

Ці обіцянки за суттю та заявленими термінами їх виконання цілком відповідали прагненням виборців (про що свідчить результат виборів). Проте їх реалізація виявилась не такою швидкою, як було оголошено.

Наприклад, безвізовий режим було отримано рівно через три роки роботи П. Порошенка на посаді президента України. Частина обіцянок (зокрема стабілізація валютного курсу на позначці 11 грн. за 1 US\$) так і не була виконана. А деякі виконуються набагато повільніше, ніж було задекларовано кандидатом в президенти України та його командою.

Співвідношення термінів виконання обіцянок та коливання рейтингу П. Порошенка дає змогу виявити закономірність: невиконання передвиборчих намірів призводить до падіння рейтингу президента рівно через рік. Це демонструють дані опитування КМІС, згідно з якими у травні 2015 р. рейтинг П. Порошенка впав до 13,6% [10]. Ця тенденція простежується й в період 2015–2017 рр., коли рейтинг чинного президента залишався стабільно низьким: в межах 10–16% (в різні періоди, згідно з дослідженнями різних соціологічних компаній).

Згідно з соціологічними опитуваннями одна з головних претензій громадян до президента – низькі темпи проведення реформ та втілення задекларованих намірів. Так, дослідження International Foundation for Electoral Systems свідчить, що станом на вересень 2015 р. невдоволеність українців виконанням «завдань майдану» за ключовими питаннями сягала рівня 80–85%. Зокрема, 61% українців були категоричні невдоволені, 25% невдоволені реформами судової та правоохоронної системи; 74% категорично невдоволені обмеженням впливу олігархів на політику; 45% категорично та 30% невдоволені темпами політичної та економічної інтеграції України в ЄС [11].

Інше дослідження, проведене Public Opinion Survey Residents of Ukraine (IFES) у травні–червні 2016 р., наочно демонструє, коли відбувся переломний момент, а саме у проміжок між вереснем 2014 р. та червнем 2015 р.: на цей час припадав термін виконання найбільш вагомих обіцянок (рис. 1) [12].

Рис. 1. Динаміка рейтингу П. Порошенка

На момент написання цього дослідження П. Порошенко повністю або частково виконав значну частину свої передвиборчих обіцянок: Україна отримала безвізовий режим, проведена реформа патрульної поліції, суттєво знижено вплив олігархів на політику, проводиться модернізація армії тощо. Проте ці наміри були втілені набагато пізніше оголошених термінів, тож їх виконання вже не призвело до зростання рейтингу підтримки П. Порошенка як чинного Президента України.

Дональд Трамп

Перемога Д. Трампа на виборах, на відміну від П. Порошенка, була не такою вражаючою, навпаки, результат виборів деякий час піддавали сумніву. Проте на момент обрання Д. Трамп мав 45% підтримки.

За підсумками перших 100 днів роботи на посаді президента США він втратив значну частину своєї аудиторії. Згідно з даними досліджень компанії Gallup, станом на 6 червня 2017 р. він мав лише 37% підтримки та 57% – незадоволення [13].

Експерти Інституту Gallup вважають, що на падіння рейтингу голови Білого дому вплинули його висловлювання на посту президента, які суперечили його заявам на

посту кандидата [14]. Варто зазначити, що для США перші 100 днів – це традиційний час на те, щоб новобраний президент підтвердив конкретно дією свої передвиборчі обіцянки. Нині політичні експерти, зокрема BBC [15] та The Atlantic [16] зазначають, що Трамп не тільки не поспішає виконувати свої передвиборчі обіцянки, а взагалі починає діяти всупереч тому, що говорив ще кілька місяців тому.

У цьому контексті важливим для нашого дослідження є характерна особливість, яка поєднує П. Порошенка та Д. Трампа, – до перемоги на виборах вони позиціонували себе, як «люди діла». Вони обидва увійшли в політику із так званого «бізнес середовища». Крім того, у своїй політичній риториці вони наголошували на тому, що мають доведений (у своїй бізнесовому минулому) досвід втілення «ідеї» в «результат» та піддавали нищівній критиці «професійних політиків» через їх порожні обіцянки, які ніколи не втілюються в реальності.

Цікавим є той факт, що в середньому в розвинутих країнах політики виконують 63% від своїх обіцянок. Найвищий показник у цьому сенсі мають Великобританія та Канада – 82,5% та 73% відповідно [17].

Тож, коли Д. Трамп та П. Порошенко з кандидатів перетворилися на суб'єктів політичних дій (професійних політиків) вони отримали більш суворі вимоги від суспільства щодо їх відповідальності за втілення передвиборчих намірів, особливо – щодо строків їх втілення.

Продовжуючи наше дослідження, розглянемо приклад одного з успішних професіоналів європейської політики – А. Меркель, яка три рази обиралась канцлером Німеччини та має всі шанси (на час написання цього дослідження) стати канцлером вчетверте.

Ангела Меркель

Професійний та досвідчений політик А. Меркель – перша жінка федеральний канцлер Німеччини, яка за дитинства мешкала в НДР та була членом комуністичного союзу молоді. Професійно займається політикою з 1989 р., у 1990 р. була обрана депутатом Бундестагу від Християнсько-демократичного союзу (ХДС); через рік стає віце-головою ХДС [18].

У контексті цього дослідження цікавими для розгляду є дві події в її політичній біографії. Перша відбулася у 1998 р., коли навколо Г. Коля вибухнув скандал із приводу незаконних зовнішніх пожертвувань на рахунки ХДС, тоді партія була змушена піти в опозицію. У той час А. Меркель «зреклася» Г. Коля (в уряді якого була міністром у 1994 р.) та рішуче витупила за партійне «відновлення» та зміну керівництва ХДС. У результаті партійної реформи вона у 2000 р. очолила ХДС, отримавши підтримку 96% партійців. А вже у 2005 р. вона вперше стає федеральним канцлером Німеччини в рамках «великої угоди» ХДС-ХСС-СДП. А. Меркель, зробивши рішучі політичні кроки, вивела з кризи партію та отримала надвисоку підтримку однопартійців.

Згодом, обійнявши посаду канцлера, вона регулярно отримувала високу підтримку німців (зокрема 77,6% у 2007 р.), але й зазнавала криз падіння довіри (наприклад, у вересні 2011 р., коли рейтинг знижувався до 48–50% під впливом невдач ХДС на місцевих виборах та рішення про фінансову підтримку Греції) [19].

Друга важлива (з точки зору цього дослідження) подія відбулася в 2015 р., коли А. Меркель заявила про готовність Німеччини прийняти біженців зі східних країн. Це призвело до прибуття у ФРН майже мільйону мігрантів протягом року. Результатом

таких політичних рішень стало падіння рейтингу підтримки А. Меркель до найнижчого показника за всю її політичну кар'єру – 47% [3].

Варто звернути увагу на ту особливість, що вже восени рейтинг почав поволі зростати та на початку 2017 р. повернувся до докризових показників кінця 2015 р. Отже, завдяки чому А. Меркель вдалось повернути свій рейтинг, не змінивши політичного курсу?

Експерти зазначають, що одна з головних причин падіння рейтингу А. Меркель у 2016 р. полягала у стрімкому загостренні стосунків між німцями та мігрантами: «сексуальні напади» в Кьольні, «автомобільний теракт» у Берліні тощо. Проте канцлеру та її уряду вдалося втримати ситуацію під контролем та, зберігши головну лінію свого політичного курсу, провести низку системних дій, які дали змогу стабілізувати ситуацію та зняти напругу.

Власне, у 2016–2017 рр. повторилася ситуація 2011 р., яка була фактично повторенням першої перемоги А. Меркель у її політичній кар'єрі – успішного подолання партійної кризи у далекому 1998 р..

А. Меркель, діючи послідовно та зважено, як професіональний політик використовувала власну та партійну репутацію для того, щоб отримати додатковий час. Зниження її рейтингів було доволі поступовим, не стрімким, що давало їй можливість досягти наочних та реальних результатів у вирішенні тих проблем, які й спричинили кризу та зниження рейтингу її підтримки.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на персональну репутацію А. Меркель. На відміну від двох вище наведених прикладів, П. Порошенка та Д. Трампа, А. Меркель від самого початку своєї політичної кар'єри обрала для себе відкритий та публічний спосіб життя, зокрема в питанні походження своїх статків. Вона уникала скандалів, пов'язаних із фінансами чи етичністю своєї поведінки і як людини, і як політика. А. Меркель системно будувала свою репутацію, починаючи з перших кроків, коли у 1998 р. поставила партійні принципи вище особистих симпатій.

Репутаційний капітал як важливий складник сучасного політичного суб'єкта

Наведені вище приклади дають змогу простежити схожість ситуацій та моделей поведінки Д. Трампа та П. Порошенка. Обидва президента прийшли у політику з бізнесу та опинилися в ситуації, коли їх «бізнесове» минуле вступає в конфлікт з їх політичним сьогоденням. Трамп-політик змушений боротися з незаконним працевлаштуванням робітників, на якому заробляв свої статки Трамп-бізнесмен. Порошенко-політик змушений боротися з олігархами, тоді як Порошенко-бізнесмен – сам один з олігархів. Порошенко-політик змушений боротися з ухиленням від податків та офшорами, в той час як Порошенко-бізнесмен ефективно використовував офшорні схеми з метою мінімізації податків. І таких конфліктів можна навести безліч.

Звичайно, вони можуть отримати зростання підтримки громадянами, але за умови що їх обіцянки будуть відповідають актуальним соціальним запитам (євроінтеграція і боротьба з корупцією – у П. Порошенка; робочі місця для американців та справедливе оподаткування – у Д. Трампа). Проте для реалізації цих обіцянок вкрай обмежений час, оскільки їх репутація як політиків ще на початковій позиції формування, але вже суперечить їх багаторічній репутації бізнесменів.

Нині вплив фактора конфлікту репутацій стрімко набирає вагу завдяки тому, що суттєво змінилася сама комунікаційна модель «політик – суспільство»: люди отримали змогу дуже швидко обмінюватися не тільки інформацією, а й своїми

думками стосовно неї. Крім того, сьогодні люди мають можливість швидко висловлювати та поширювати своє ставлення до того чи іншого політичного суб'єкта, а також можливість порівнювати його обіцянки в статусі «кандидат на посаду» з його діями в статусі «обраний народом». Ці нові можливості широких верств населення суттєво скорочують традиційний для політиків «термін очікування»: проміжок між декларацією наміру (ідеї) та її втіленням у реальність (дією).

На прикладі П. Порошенка ми бачимо: коли політик із непотужним (з точки зору виборців) репутаційним капіталом починає нешвидко (знову ж таки – з точки зору виборців) перетворювати свої ідеї в дію, він швидко втрачає свій рейтинг, а підтримка його залишається на низькому рівні навіть після успішного виконання обіцянки (реалізації ідеї).

На прикладі Д. Трампа ми бачимо: коли політик із незначним репутаційним капіталом опиняється на відповідальній державній посаді, то його дії сильно обмежені його ж таки передвиборчими обіцянками. Тобто будь-яка спроба відкоригувати свої наміри в процесі втілення їх в дії викликає негативну реакцію суспільства, яке моментально відображається на падінні рейтингу.

Автори дослідження висловлюють таку тезу, що в сучасному світі політичний суб'єкт повинен мати репутаційний капітал, який відповідає його поточному та перспективному виду діяльності. І чим більший та вагоміший його репутаційний капітал, тим більше часу він має на втілення своїх намірів і більшу свободу маневрування у разі зміни траєкторії втілення ідеї в конкретний результат.

Ця теза підтверджується прикладом А. Меркель, що наочно демонструє нам такий факт: саме наявність якісного та потужного репутаційного капіталу у політичного суб'єкта дає йому можливість «придбати час» для того, щоб встигнути провести системні дії, спрямовані на подолання кризи. У цьому разі падіння рейтингу є епізодичною ситуацією, яку політичний суб'єкт здатен виправити без особливих втрат для свого політичного впливу сьогодні та, зокрема, завтра.

Отже, репутаційний капітал – це відгук зовнішнього світу на ваші наміри, готовність підтримати вас своїми ресурсами. У взаємодії політика та суспільства ця підтримка може мати форму передачі свого голосу суб'єктові політичної дії під час виборів або висловлювання підтримки чи недовіри у періодах між виборами. Гранична форма недовіри – це вимога відставки політичного суб'єкта з тієї посади, на яку його було обрано. Репутаційний капітал політичного суб'єкта – це уявлення суспільства (громадян, виборців) про його здатність реалізувати на практиці задекларовані наміри. Тому вага репутаційного капіталу в одного й того самого політичного суб'єкта може змінюватись залежно від суті того чи іншого його наміру та контексту, в якому відбувається його реалізація (перетворення в дію). При цьому, чим більш резонансним (важливим, актуальним) для суспільства є заявлений політичним суб'єктом намір та чим більше він відповідає уявленням суспільства про репутацію політичного суб'єкта, тим вищою буде готовність суспільства надавати підтримку цьому політичному суб'єкту та інвестувати в нього та реалізацію його намірів свої ресурси [4].

У сучасному швидкому та інформаційно-насиченому світі одним із ключових факторів у формуванні репутаційного капіталу та його впливі на розвиток політичного суб'єкта є «час реалізації наміру» – термін між першою заявкою наміру та отриманням першого публічного результату.

Збільшення власного репутаційного капіталу – суть дій із керування репутацією. Ключовим інструментом капіталізації репутації є «конвертація» «намірів» (ідей) у «вчинки» (дії з наочним та вимірюваним результатом).

Також важливим аспектом «конвертації» є достовірність та актуальність дій носія репутації з точки зору стейкхолдерів, зокрема, суспільства.

Висновки

Сучасний суб'єкт політичної дії (чи то персона, чи то партія) має, безумовно, відповідати класичним вимогам: мати якісну репутацію (яка відповідає його політичній діяльності), потужний репутаційний капітал, бути прозорим та зрозумілим в очах суспільства, пропонувати ідеї, актуальні та корисні для суспільства, мати можливість перетворення цих ідей на конкретні дії задля досягнення зрозумілого та корисного для суспільства результату тощо.

Крім того, сучасні трансформації суспільства (спричиненні, зокрема, трансформацією комунікаційної моделі) додають й нові вимоги до суб'єкту політичної дії, а саме:

- чітко розраховувати час реалізації своїх намірів з урахуванням динаміки зміни соціальних пріоритетів та реального часу, який необхідний на втілення задуму;
- заздалегідь прораховувати траєкторію дію з реалізації наміру та публічно легалізовувати можливі зміни первинної траєкторії;
- вести постійну та зрозумілу комунікацію з суспільством, в якій він не тільки звітує про виконані наміри, а й розповідає про поточний стан їх реалізації та можливі (очікувані) перспективи.

Окремо варто зазначити, що питання керування репутацією завжди було важливим для публічного суб'єкта, зокрема політичного. І чим вищою була публічність суб'єкту, тим вищим був вплив його репутації на його діяльність.

Тому в сучасному, прозорому та інформаційно-насиченому світі саме репутація та управління нею стає одним із головних чинників успіху або провалу публічного суб'єкта, в першу чергу, політичного.

Прискорення інформаційного обміну дає не тільки можливості швидкої корекції репутації відповідно до динамічних змін суспільства, а й ставить високі вимоги до системи свідомого формування та управління своєю репутацією. Оскільки, згідно з наведеними в цьому дослідженні прикладами, політичному суб'єкту важливо постійно та наполегливо працювати над збільшенням репутаційного капіталу, який у разі необхідності стане для нього ключовим ресурсом подолання системної чи епізодичної кризи.

Список використаних джерел:

1. Presidential Approval Ratings – – Donald Trump [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gallup.com/poll/203198/presidential-approval-ratings-donald-trump.aspx>.
2. Чи задоволені українці роботою Президента? Дослідження // Слово і діло [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2017/02/09/infografika/polityka/chy-zadovoleni-ukrayinczi-robotoyu-prezydenta-doslidzhennya>.
3. Chancellor Merkel's approval rating rises in polls as parties stay close // Deutsche Welle [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/en/chancellor-merkels-approval-rating-rises-in-polls-as-parties-stay-close/a-37882442>.
4. Кашпур А. Репутація / А. Кашпур. – Київ: Логос, 2015. – 70 с.

5. Austin A. Media Consumption Forecasts 2016 / A. Austin, J. Barnard, N. Hutcheon [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://communicateonline.me/wp-content/uploads/2016/06/Media-Consumption-Forecasts-2016.pdf>.
6. How Much Time Do People Spend On Social Media? // Mediakix Team [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mediakix.com/2016/12/how-much-time-is-spent-on-social-media-lifetime/#gs.azO5Cpc>.
7. Clementi A. Rumor Spreading in Random Evolving Graphs / A. Clementi, P. Crescenzi, C. Doerr. // 21st Annual European Symposium, Sophia Antipolis, France, September 2–4, 2013. Proceedings. – 2013. – P. 325–336.
8. Результати голосування по Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/vp2014/wp300pt001f01=702.html>.
9. Жити по-новому! Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Петра Порошенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cvk.gov.ua/vp2014/wp009pt021f01=134pt001f01=702.doc.
10. Електоральні настрої населення України, травень 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=526&page=5&y=2015>.
11. Two Years after Maidan: Ukrainians Committed to Democracy, Disappointed with Unmet Aspirations. Key Findings from a September 2015 IFES Survey in Ukraine // The International Foundation for Electoral Systems [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_public_opinion_in_ukraine_sept_2015_data_slides_final.pdf.
12. Общественно-политические настроения населения: Октябрь 2016 // Социологическая группа «Рейтинг» (Rating Group Ukraine) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_oktyabr_2016.html.
13. Gallup Daily: Trump Job Approval [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gallup.com/poll/201617/gallup-daily-trump-job-approval.aspx>.
14. Рейтинг схвалення Трампа рекордно упав // BBC Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com/ukrainian/news-39984707>.
15. President Trump: Seven ways the world has changed // BBC [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com/news/election-us-2016-37918242>.
16. GRAHAM D. Has Trump Kept His Campaign Promises? / DAVID A. GRAHAM. – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2017/04/trump-promises-cheat-sheet/507347/>.
17. Pétry F. Measuring How Political Parties Keep Their Promises: A Positive Perspective from Political Science / F. Pétry, B. Collette // Do They Walk Like They Talk? Speech and Action in Policy Processes» François Pétry, Benoît Collette / F. Pétry, B. Collette. – New York: Springer New York, 2009. – (Studies in Public Choice). – (15). – P. 65–80.
18. Angela Merkel // Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/Angela_Merkel.
19. Foster P. HOME»NEWS»WORLD NEWS»EUROPE»GERMANY»ANGELA MERKEL How Germany fell out of love with Angela Merkel / P. Foster, E. Editor, J. Huggler // Telegraph Media Group. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/germany/angela-merkel/12154356/How-Germany-fell-out-of-love-with-Angela-Merkel.html>.

Казаков М.А.,
кандидат философских наук, преподаватель кафедры философии
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД В СОВРЕМЕННОЙ ЭПИСТЕМОЛОГИИ: ПРОЛЕГОМЕНЫ К ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ПРОГРАММЕ

Аннотация

Статья посвящена экспозиции деятельностного подхода в контексте современных исследований в области эпистемологии. Рассматриваются концептуальные основания для деятельностного подхода; критикуются программы в эпистемологии, неправомерным образом использующие деятельностный подход или интерпретирующие его несоответствующим образом; осмысляются перспективы деятельностного подхода в современной эпистемологии. Для последней задачи автор предлагает «эскиз» исследовательской программы в виде категориально-классификационной модели, которая может служить методологическим, герменевтическим и логико-эпистемологическим основанием для исследований в рамках деятельностного подхода относительно знания, познания и их составляющих. Для этого в статье вычленяются через концептуальный анализ и синтезируются в качестве генетически связанных компонентов биологические и социальные составляющие человеческого знания и познания, которые можно отнести к «деятельностным».

Введение

Практический уровень теории и критерий практики как средство верификации научных теорий в наши дни являются одними из наименее исследованных аспектов знания в теории познания. Во многом причиной этого является доминирующий в современной эпистемологии и философии науки аналитический подход, являющийся в своей сущности а-историчным (а подчас и антиисторичным). С другой стороны, в исторически ориентированных постпозитивистских концепциях в эпистемологии мы чаще всего имеем дело либо с угрозой необоснованного эпистемологического релятивизма (который встречается во множестве направлений – от эпистемологического анархизма П. Фейерабенда до социального конструкционизма Дж. Гегена), либо с претензией на создание «вневременных» критериев демаркации знаний, основанных на рациональной реконструкции истории науки (примером чего является эпистемологическая концепция И. Лакатоса). Впрочем, ряд современных направлений в эпистемологии все же учитывает проблемы практики и представляет перспективы деятельностного подхода к эпистемологии в ряде направлений исследований – от социологии знания и антропологии науки до исследования проблем демаркации и верификации знания. Деятельностный подход имеет богатую традицию: в числе философских течений, обеспечивших его нынешнее существование, можно назвать марксизм, прагматизм, операционализм и синтез этих направлений с некоторыми идеями из области психологии восприятия (экологический подход Дж. Гибсона, психология познания Дж. Брунера) и генетической эпистемологии (Ж. Пиаже). В первую очередь, влияние деятельностного подхода в наши дни можно усматривать в близком к эпистемологии

направлении философских исследований – философии сознания, одна из школ которой, т. н. «аналитическое гегельянство», опирается на идеи Э. Ильенкова и Л. Выготского в интерпретации возникновения и становления человеческого разума. Сам же этот процесс в своих сущностных свойствах опирается на генезис и сущность познавательных актов индивида на пути его становления полноценным субъектом. Иными словами, в аналитическом гегельянстве и современной аналитической теории действия сильны «мотивы» деятельностного подхода. Одновременно с этим, в измерении социальной эпистемологии, при рассмотрении институциональных структур, производящих знание, все более влиятельной становится акторно-сетевая теория Б. Латура, рассматривающая науку как сеть взаимодействующих друг с другом посредников, производящих, переносящих и переводящих действия, создавая науку, научное знание и познание в процессе непосредственной серии действий, деятельностей, обеспечивающих существование науки и как социального института, и как средства получения знаний.

Сказанное, на мой взгляд, позволяет утверждать о широких перспективах и чрезвычайно высоком потенциале применения деятельностного подхода в эпистемологии и философии науки. Однако при построении соответствующих моделей знания, опираясь на данный подход, необходимо избегать крайностей, к которым способна привести абсолютизация действия в структуре научного знания. Последствиями такой абсолютизации могут стать релятивизация знания и элиминация его эпистемической ценности, равно как и иерархии знаний и познавательных ценностей и методов познания, вплоть до эпистемологической легитимации псевдонауки; с другой стороны, подобная абсолютизация может также привести к игнорированию других составляющих в структуре знания и их роли в его производстве. В связи с этим перед тем, как перейти к непосредственной разработке модели эпистемологии с использованием деятельностного подхода в эпистемологии и философии науки, я постараюсь устранить возможные крайности, возникающие из него, отбросив такие радикальные его направления, как эпистемологический конструктивизм, социальный конструкционизм и операционализм в его радикальной интерпретации.

«Крайности» и проблема когнитивного релятивизма

Операционализм, представленный, в первую очередь, идеями П. Бриджмена, рассматривает познание не как репрезентацию, моделирование, гештальтизацию внешнего мира и отражение содержания познаваемых объектов через призму их пропозициональной и остенсивной репрезентации (или практической демонстрации), но как совокупность *операций* субъекта, выразимую конъюнкцией этих операций сообразно определенной последовательности и/или причинной зависимости. Основанием для такой интерпретации сущности познания у Бриджмена является в целом верная мысль, тождественная одной из основных позиций т.н. «неклассической науки»: в процессе познания субъект использует множество *посредников* (специальные приборы, средства измерения, критерии истинности относительно их показаний), которые позволяют получить знание об объекте. Таким образом, полученное знание является результатом ряда операциональных процедур, которые естественным образом искажают «истинное» и «непосредственное» знание об объекте («ноуменальное знание»). Операции, по Бриджмену, предшествуют понятиям и познавательным метафизическим установкам, которыми руководствуется ученый. Однако, следуя этой позиции, можно дойти до абсурдных выводов о природе

научного познания (1). Абсолютизация операций и процедуральных критериев ведет к необходимости отказа от инвариантности понятий. Каждый раз, когда ученому необходимо было бы произвести измерение, он должен был бы для каждой познавательной операции (даже если речь о двух количественно различных, но качественно тождественных операциях) заново изобретать понятия, в которых осмысляются исходные данные и результат. Однако реальная научная практика демонстрирует, что, проводя познавательные акты, субъект познания оперирует понятиями, число которых, несмотря на потенциальную изменчивость, в каждый конкретный момент времени ограничен содержанием теоретического знания дисциплины, в пределах которой имеет место акт познания (2). Одновременно с этим, операциональные определения, вводимые ученым, согласно операционализму, должны были бы фиксировать значение понятий инвариантно, согласно определенным условиям, в которых проводится познавательная операция. Таким образом, в противовес крайней неопределенности понятий науки (как в (1)) мы можем столкнуться с неправомерным притязанием понятий на инвариантность. В. Лекторский верно подмечает: «В реальной практике научного познания ученые предпочитают пользоваться так называемыми открытыми понятиями, т. е. такими понятиями, значение которых относительно экспериментальных ситуаций не определено полностью (поскольку все эти ситуации невозможно заранее полностью исчерпать)» [9, с. 51]. Речь идет о том, что понятия в языке науки, применяемом в научной практике, могут изменять значение определенным образом, однако лишь в случаях, когда это изменение значения, его расширение или сужение должным образом обоснованы (т. е. в случае, если классическое значение не удовлетворяет адекватному выражению положения дел об исследуемом объекте). Таким образом, следует говорить о том, что, будучи *открытыми*, понятия науки не инвариантны и не произвольны. А это означает, что пропозициональное знание не является каузально зависимым от операциональных процедур, но зависит, скорее, от результата, который получен вследствие этих процедур. Сам же характер операций и то, что можно считать значением в результате их проведения, заданы более широкими – семантическими, герменевтическими, верификационными и протокольными – критериями, предъявляемыми к научному познанию и знанию. То, *как* мы истолковываем результаты и *что* мы считаем результатами, непосредственно влияют на то, как мы эти результаты получаем.

Обсуждая проблему операциональной природы базовых предикатов в научном знании, Э. Агацци пишет: «Принятие чего-то как данного зависит от критериев объективности, принятых определенным сообществом исследователей – оно зависит от того, какого рода операции выбираются для «вырезания» объектов данной науки» [1, с. 144]. В свою очередь, это говорит в пользу того, что в основании критерия относительно того, *что* оценивать как *объективное знание*, лежит не операция: критерий объективности предшествует характеру действия относительно объекта. Он определяет, *что* считается *объектом* и *что* является *знанием* об этом объекте. Критерии объективности операциональны по своей природе, но операциональность – лишь одно из конститутивных для этих критериев свойств, а не их онтологический фундамент. «По мере развития науки инструменты усложняются, но это не мешает ученым считать, что они способны давать им данные в нужном смысле. А что еще могут они давать? Запись, сделанная некоторыми инструментами, всегда данное» [1, с. 139–140]. Однако, выбирая, *что конкретно* мы рассматриваем как данное, мы руководствуемся не только и не столько операциями, сколько их содержанием, значение которого «предустановлено»:

предикаты и индексикалы истинности/ложности, равно как и предикат «данные»/«не-данные» предшествуют операциональным предикатам (таким, как «должным образом выполненный», «выполняемый через x , но не через y » и так далее). Если же мы не признаем некую запись r инструмента I об объекте O как данные, способные служить основанием для конструирования научного факта, следует говорить, что изменились наши критерии понимания сущности O , и в свете этих изменений любые записи I более невозможно расценивать как данные.

Операциональные критерии являются неотъемлемой составляющей гипотетико-дедуктивных систем, которыми являются теории, однако референциальные критерии в них не менее важны, а они либо взаимозависимы с операциональными, либо детерминируют их. «Референтом конструкта может быть единичный объект или какое-то число объектов; он может быть воспринимаемым или невоспринимаемым, реальным или воображаемым и так далее» [2, с. 79], – пишет о природе референтов М. Бунге. Поиск или создание референта – то, что Агацци называет «вырезанием» объекта из «вещи» для полагания этой вещи в качестве предмета исследования в той или иной науке. «Объективность объекта» для науки, в свою очередь, является (а) *интерсубъективной* (является результатом конвенции единичных субъектов-ученых относительно природы «вырезаемого» референта); (б) *аргументативно обосновываемой* (необходимость «вырезать» объект тем или иным образом должна быть достаточным образом подкреплена теми или иными свидетельствами в пользу соответствующих теоретических и практических действий); и, в случае с рядом наук (в) *экспериментально демонстрируемой*. Последнее легко понять, противопоставив идеализированное предложение « $P(x)=y$ » («Значение P для объекта x равно y ») так называемому «расширенному» прагматическому предложению « $P(x, s, m, o, t)=y$ » («Наблюдатель s , используя совокупность операциональных процедур o , действуя сообразно методологическим и критериальным установкам m , используя совокупность инструментов t , получает значение y для P , выступающего компонентом x »). И лишь интерсубъективная оценка и воспроизведение с использованием (m, o, t) дает возможность сделать заключение о степени объективности значения « $P(x)=y$ ». Операционализм, игнорируя m , неправомерным образом абсолютизирует o и t , которые сами по себе, вне m , нельзя рассматривать как метафизическую установку или онтологическое основание для содержания o и t .

Согласно эпистемологическому конструктивизму, результат познания является продуктом непосредственных действий субъекта, начиная с элементарных биологических процессов (восприятие, гомеостазис и т. д.). Таким образом, содержание познавательного акта всегда «окрашено» характером действия и биологической природой человека. В данном случае, отличием от операционализма, в эпистемологическом конструктивизме (представленном работами Э. фон Глазерсфельда, Г. Рота) налицо эпистемологический дуализм, близкий к дуализму Канта, с разделением мира на «реальность саму по себе» и «реальность для нас» и, соответственно, на «истинное, но недостижимое знание об объектах» и «неистинное и неполное знание об объектах как о вещах для нас». Помимо сказанного об операционализме, абсолютизирующем роль действия в процессе научного познания и его результате, уместно высказать еще несколько соображений, на этот раз – в пользу практики как критерия верификации. Ряд объектов науки является принципиально ненаблюдаемым, однако мы все же обладаем определенным знанием о них, которое полагаем в качестве истинного. Критерием истинности в данном случае, по утверждению Г. Левина [8], является то, как мы *оперируем* с этими объектами.

В данном случае операциональные критерии совпадают с критерием объективности: быть объективными данными о ненаблюдаемом объекте *O* означает продемонстрировать результат *R*, достижимый в ходе набора действий *A*. Иными словами, *A* демонстрирует истинность. И, наоборот, если субъект познания вводит совокупность действий *B*, дающую результат *R'*, необходимо установить, имеет ли отношение *B* к *O* или же это – лишь имитация манипуляции *O*, хотя на самом деле, ничего, кроме совокупности процедур *B*, не происходит, никоим образом не затрагивая *O*.

Что же до наблюдаемых объектов и объектов, следы существования которых так или иначе фиксируются наукой помимо манипуляции ими, здесь все сводится к дискуссиям вокруг эпистемологического дуализма для современной теории познания. Безусловно, определенная дуальность в научном знании всегда существует – это дуальность двух субстанций: субстанции, представляющей непосредственные свойства самих вещей и продукт нашего вступления в контакт, взаимодействия с этой вещью, представленные в субстанции нашего знания о ней, т. е. то, что Поппер называет «третьим миром» теоретического знания. Однако онтологическое различие двух субстанций не «безосновно»: субстанция мира выступает первоначальной относительно производной от нее субстанции знания. Отношения же между двумя субстанциями представляют собой однонаправленную каузальную зависимость: тождество бытия и мышления, постулируемое онтологией науки и материалистической теорией сознания, необходимым образом ведет к заключению о том, что мышление, если его целью является познание сущности вещей и корректное отражение этой сущности в пропозициональных установках сообщества, в котором осуществляется акт познания, не является познанием «феномена», несоизмеримого с «непознаваемым» ноуменом, а представляет собой максимально конкретное и корректное отражение положения дел во внешнем мире. В конце концов, следует учитывать, что, независимо от того, что утверждают эпистемологические конструктивисты, все формы жизни, в меру своих биологических и когнитивных партикулярных свойств или акциденций, взаимодействуют с внешним миром точно таким же образом, как и люди, и что их действия соотнесены с ним так же, как действия людей, строящих свое взаимодействие с миром сообразно имеющемуся у них пропозициональному знанию об этом мире. В этом смысле единство знания, сознания и действия делает нерелевантным эпистемологический дуализм конструктивизма. Если любая форма жизни подвержена фундаментальным взаимодействиям, манипулирует внешними объектами тем или иным образом (который доступен и нам), подвергается влиянию химической субстанции так же, как подвергаются те, кто выражают свое знание об этой субстанции, значит, наше знание о внешнем мире является не просто «интерсубъективным», а межвидовым. Специфически же «видовой» компонент, средство выражения этого знания, не является причиной или показателем «ложности» нашего знания о «вещах самих по себе». Единственный пункт, в котором можно согласиться с эпистемологическими конструктивистами, – промежуточный и принципиально неполный характер научного знания вследствие каждой конкретно взятой познавательной процедуры, безотносительно ее меры. Однако этот вывод является тривиальным и имеет место в эпистемологии со времен Канта, Шеллинга и Гегеля. В то же время существуют «закрытые системы знания», в которых никаких изменений произвести уже невозможно, либо эти изменения не зависят от внешнего якобы «непознаваемого» мира. К таким областям можно отнести целые разделы географии, дендрохронологии, метрологии, компьютерных наук, математики и так далее. В любом случае, говорить,

исходя из контекста проблемы, следовало бы не о непознаваемости, а о мере полноты нашего знания об объектах.

Социальный конструкционизм (далее – СК), на первый взгляд, является наследником прагматистской эпистемологии У. Джеймса и Ч. Пирса. С другой стороны, уместно рассматривать его и как метатеоретизацию разнородных направлений критицизма, выработанных в постмодернистской философии. С точки зрения СК, любое интенциональное действие обусловлено социальностью, а любой элемент социального – продукт взаимодействия между субъектами. Любой дискурс, аргументация, система знания, считающиеся приемлемыми в рамках той или иной формы жизни, конструируются и разворачиваются как особый способ гештальтизации внешней реальности и положения дел в ней, согласно критериям *приемлемости* для того или иного сообщества / формы жизни. К. Герген в книге «Социальная конструкция в контексте», исходя из этого, заключает: «Аргументы и реалистов, и конструкционистов – это формы дискурса» [4, с. 41]. Таким образом, их использование в любом случае всегда отсылает к одной из множества сложившихся или потенциально возможных форм жизни: «Для большинства людей эти потенциально противоречащие дискурсы без особых проблем стоят бок о бок наряду с множеством других альтернатив (например, духовный, романтический, мифический дискурс)» [4, с. 42–43]. Рассматривая научный дискурс как одну из форм действия, СК, в итоге, приходит к неадекватному выводу о сущности знания и познания: «Подобно дискурсу, все, что мы считаем культурально обоснованными действиями, приобретает свое значение на основе того, чем оно не является» [4, с. 52]. Знание, вне всяких сомнений, является результатом культурально обоснованных действий. Действие субъекта, как и его интересубъективная оценка, безусловно, не являются бесосновными. Однако значение содержания знания не является «культурально обоснованным»: таковой является лишь его форма, характер «пропозициональных установок». Содержание же, к примеру, научного знания истинно или ложно безотносительно культурной его рецепции. Связь ментальных предикатов с внешним миром, вопреки СК, не детерминируется исключительно социальным контекстом и конструкцией в нем – заключая обратное, Герген и его сторонники неправомерно отождествляют идеографическое и номотетическое знание. Пример неправомерности этого отождествления встречается в работе К. Сагана «Наука – как свеча во тьме». Рассматривая истинность предсказаний погоды туземцами, живущими в долине Ориноко, ученый пишет: «Вполне возможно, за тысячи лет туземцы накопили огромное количество наблюдений <...> и установили определенные причинно-следственные связи для определенной области, какими ни один университетский специалист не располагает. Однако шаманы Ориноко отнюдь не способны предсказывать погоду в Париже и Токио, не говоря уж о глобальном климате» [15, с. 260]. Условие последнего – наличие номотетического знания о погоде и климате, как минимум, для планеты Земля. Тождество же бытия и сознания, где именно бытие является определяющим, в сочетании с интересубъективной оценкой, дает возможность оценить знание не по культуральным критериям, но согласно критерию соответствия высказываемого наблюдаемому положению дел во внешней реальности, независимо от формы жизни. И здесь критерии верификации, особенно их практическая составляющая, предусматривающая операциональные критерии, принимаются всеми. Беспроводная передача данных из одного устройства на другое во времена Аристотеля не рассматривались бы как нечто истинное или ложное – они находились бы в области нереальности, по «культуральным» и историческим

причинам. Однако демонстрация феномена такой передачи данных (равно как и самих устройств, способных на это) при доказательстве того, что наблюдатель не имеет дело с обманом или задействованием неизвестных сил («колдовства»), безусловно, сделали бы эту передачу реальной и «для» древних греков.

СК безусловно прав в том, что реалистский дискурс – это «язык взаимного доверия. <...> В то же время такой дискурс также функционирует как инструмент контроля. Он ограничивает область возможностей, тем самым способствуя силам консерватизма и формальному порядку вещей» [4, с. 45]. Но разве не так же обстоит дело и с критическим дискурсом? В споре между двумя позициями *A* и *B*, позиции *C*, *D* и *E* могут попросту игнорироваться, не учитываться, а следствия *A* и *B* для измерения *X*, которое исключается из измерения *Y*, к которому принадлежат дискуссии вокруг *A* и *B*, исключаться, «заглушая» голос потенциальных собеседников в указанном вопросе. И это – неотъемлемая проблема любого критического дискурса или дискуссии вообще. Так, к примеру, в дискуссиях вокруг права на аборт или его запрета игнорируется вопрос прав женщин и их свободы выбора; в дискуссиях вокруг гендерного и полового неравенства может игнорироваться аспект расизма, связанного с другими, выстроенными в современном мире, иерархиями угнетений. С этой проблемой пытается (пока что безуспешно) бороться интерсекционализм как направление социальной критики, направленное на учет всех этих аспектов. Но все эти недостатки критической дискуссии попросту несоизмеримы с дискуссиями о природе знания, в которых участники должны выбирать между антиреалистической и реалистической позициями, а также между их промежуточными формами (среди которых – и упомянутый ранее эпистемологический дуализм). Выбор онтологий принципиально ограничен по той простой причине, что ни СК, ни любое другое направление релятивизма не могут сказать о реальности ничего нового на метатеоретическом и онтологическом уровне, помимо представленных сегодня альтернатив. Как бы мы ни пытались выразить «новую позицию» за пределами существующих дискурсов, проблема распадается на две «классических» антиномии: (1) внешний мир либо является каузально замкнутым физически, либо содержит «вне себя» некую трансцендентную непознаваемую причину или сущность, из которой проистекает этот мир; (2) внешний мир познаваем адекватно, неадекватно, либо лишь с определенной долей адекватности (последняя позиция – эпистемологический дуализм). Большинство ученых, включая ряд антиреалистов и самих представителей СК, выбирают первый тезис. В то же время, присоединяясь к антиреалистской теории познания, сторонники позиции «непознаваемости» или эпистемологического дуализма (к коим уместно причислить и СК) отрицают каузальную замкнутость физического мира, компонентами которого являются мышление субъекта и его познавательные операции. По моему мнению, подобное насильственное разъединение онтологических и эпистемологических оснований является неправомерным: из выбора в (1) необходимым образом следует тот или иной выбор в (2), причем некоторые из вариантов решения для (2) не могут непротиворечиво следовать из любого выбранного варианта (1).

Каковы, согласно СК, наши критерии для принятия того или иного дискурса? Приводя в пример проблему жизни в науке и других дискурсах, Герген рассуждает: «Если материальная смерть – это просто материальная смерть, и на ней все заканчивается, тогда какой же скудный мир значений мы наследуем! Если смерть может также значить воссоединение с ушедшими близкими, место рядом с Богом, движение в бесконечном круге становления или конечное спокойствие, наш мир

обогащается: культуральная жизнь более пригодна для существования» [4, с. 34–35]. В этом случае основным критерием выступает не достоверность знания, а семантические и эстетические критерии: прагматическая полезность знания и возможности его использования отходят на второй план в сравнении с «красотой» и «богатством содержания» концепций о неизвестном до конца явлении, которым в данном случае является феномен жизни. Однако СК предлагает в качестве решающего критерия выбора *самообман*! В сущности, в этом высказывании и кроется саморазоблачение программы СК – истинному/ложному здесь предпочитается *культурально бедное/богатое*. Однако такие критерии не могут использоваться в науке по личному (или групповому) желанию субъекта научной деятельности, в случае, если культуральная бедность/богатство («*fruitfulness*») не соответствуют истинному/ложному содержанию пропозиционального знания (они, естественно, ему не соответствуют). Таким образом, несмотря на верные во многом положения о зависимости познания от действий, являющихся следствием более глубинных социальных взаимодействий, в целом позиция СК для понимания науки как специфического дискурса и рода деятельности является неприемлемой.

Покончив с критическим анализом возможных крайностей, в которые может впасть деятельностный подход в эпистемологии и философии науки, перейду к изложению конструктивной части предлагаемой программы.

Биологические деятельностные компоненты знания и познания

В наиболее общем смысле деятельностный подход в эпистемологии и философии науки означает индексацию компонентов научного знания и познания, непосредственно зависящих от человеческой практики, а также указание на их зависимость от нее и детерминированность конкретных содержательных компонентов знания его практической составляющей, с последующим анализом всех «вырезанных» объектов, синтезом их и моделированием. Наиболее общим образом, эти компоненты можно разделить на *биологические* и *социальные*. Следовательно, речь идет, в первую очередь, о деятельностной природе *восприятия внешнего мира* и деятельностной природе *познания как предметно-практической деятельности* сообразно конкретной интенциональной установке. Чилийский нейробиолог и эпистемолог У. Матурана напрямую отождествляет биологические процессы субъекта с познанием, формируя, таким образом, концепт «когнитивного агента», актора, познающего мир во взаимодействии с ним, усваивающего знание сообразно своим инстинктам и механизмам когнитивного картографирования. Независимо от вида, любой живущий организм, по У. Матуране и его соавтору, Ф. Вареле, обладает большим или меньшим когнитивным потенциалом. «Взаимосвязь между действием и опытом, эта нераздельность конкретного способа существования и того, каким этот мир предстает перед нами, свидетельствуют, что *каждый акт познания рождает некий мир*.<...>*Всякое действие есть познание всякое познание есть действие*» [12, с. 23]. Операциональная замкнутость нервной системы, ответственной за восприятие результатов взаимодействия, также замкнута и каузально: такая обособленность человека (его индивидуальность) позволяет ему производить определенные действия, результатом которых становится информация о внешнем мире, как новая, так и тривиальная (и на эту информацию, при прочих равных условиях, субъект познания реагирует по-разному). Однако и за пределами нервной системы, у существ, лишенных ее, имеются зачатки «животной индукции» как основания познавательной активности. «Животное действительно ведет себя как

«чистый», «идеальный» эмпирик: оно бессознательно и чисто «индуктивно» «обобщает факты», не производя при этом никаких сознательных операций с понятиями» [6, с. 220], – пишет Э. Ильенков, полемизируя с установками логического позитивизма. Однако есть мера, согласно которой мы сравниваем операциональные способности «эмпирика»-животного (на разных ветвях древа эволюции) со способностями человека. Ни для одной эпистемологии (со времен Сантаяны) не секрет, что человек способен создавать понятия и оперировать ими на разных уровнях. Все это возможно благодаря наличию мозга, нервной системы, существующих сенсорных систем. Но и одноклеточный организм, тянущийся к источнику света или кусочку сахара, тоже в определенной мере «познает». «Познание» волка или рыбы не тождественно способностям к познанию у одноклеточного, но не доходит и до человеческого уровня.

Следует заключить: *мерой сравнения* является способность ко внутреннему и внешнему действию когнитивного агента, поскольку, если действие внутренне возможно, внешне осуществимо, данные, которое это действие принесет, также должны быть усвоены как информация на «физическом носителе». Например: если волк не способен читать письменный текст, он не сможет произвести осознанного действия, *направленного на чтение*; если амеба не способна ощущать привязанность к существу, которое она «познала» бы как друга, она не будет даже «внешне», процессуально, хотя бы *имитировать* процесс дружеской привязанности. Таким образом, сложность знания и его структура у когнитивных агентов варьируется сообразно предпринимаемым ими действиям наравне с интенциональными актами (внутренней направленностью, ментальным состоянием, указывающим на неосуществимое сейчас или *вообще* внешнее действие). «Если задуматься над тем, каким критерием мы пользуемся, когда говорим, что некто *обладает* знанием, то станет ясно, что под знанием мы понимаем эффективное действие в той области, в которой ожидается ответ. <...>Мы ожидаем эффективного поведения в контексте, который мы задаем своим вопросом» [12, с. 153], – пишут Матурана и Варела. Не получая эффективного поведения, мы заключаем: либо когнитивный агент не обладает знанием, либо он попросту *не способен* это знание получить. Таким образом, оценка знания, интерсубъективное его подтверждение/опровержение действительно производятся в контексте отношений, как это утверждает социальный конструкционизм. Однако, вопреки СК, приписанное истинностное значение и эпистемическая ценность будут независимы от культурно-исторических условий. Зависят они от правомерности оценки знания и его полноты.

«Человеческое познание как эффективное действие принадлежит биологической области, но всегда проживается в той или иной культурной традиции» [12, с. 215]. Познание и знание человека о том, что он *познает*, направляет его дальнейшие действия. Сами действия, основываясь на знании, ведут к получению нового знания, стихийно-обыденного и теоретического, идеографического, законоподобного и номотетического, детерминистического и статистически-вероятного. Как процесс, познание представляет собой особого рода *действие* в области взаимодействий системы, при поддержании ею самой себя и/или допустимых выходах за собственные пределы («трансцендировании»). «Множество всех взаимодействий, в которые может вступать та или иная сущность, является ее областью взаимодействий. Множество всех отношений (взаимодействий, опосредованных наблюдателем), в которых сущность может наблюдаться, является ее областью отношений» [11, с. 98], – пишет Матурана в другой своей работе «Биология познания». Когнитивный мир субъекта

познания в области таких отношений представляет собой чередование модусов взаимодействия, таких как: беспорядок («непознанные данные») в столкновении с ним; организация беспорядка в процессе взаимодействия с ним, активными действиями над беспорядком; порядок – систематизация «беспорядка» сознанием познающего субъекта. Порядок, естественно, является метаустойчивым, временным, ведущим к новому «беспорядку» в процессе жизнедеятельности и познания субъектом новых вещей и столкновения с сущностно новыми для его системы знания положениями дел – все это требует новой организации, часто разрушающей старый «порядок» (как это было, к примеру, во время «вторжения» в физику объектов микромира, с одной стороны, и краха эфирной теории, с другой). Организационные петли когнитивных актов в своей сущности, выражаясь языком теории систем, представляют петли обратной связи: за действием₁ следует реакция₁, свидетельствующая о характере полученного субъектом знания и его истинности или ложности. Результатом «реакции на реакцию» становится знание₁, в свою очередь, выступающее основанием действия₂. Реакция₂ внешнего мира (или другого субъекта) на действие₂ может выступать своего рода критерием оценки знания₁: сообразно тому, какова содержательно реакция₂ и насколько она совпадает с предсказаниями или любого другого рода ожиданиями, можно судить и о мере истинности знания₁, необходимости замены его знанием₂ или ее отсутствии (или о мере такой замены). В этом смысле знание как продукт обратной связи сознания и мира оценивается согласно референциальной тождественности сознания и действия: «*S* думает, что *P* и что, если сделать *X*, то *P*». Совпадение «ментальных предикатов», представленных пропозициональным содержанием *P*, с действием *X*, позволяет *S* делать выводы о знании₁ и возможности или необходимости получения знания₂.

Популяции нейронов, функционально структурирующие человеческий мозг, непрерывно анализируют информацию внешнего мира, дробят ее («аналитически»), сводят в целостные образы («синтезируют» их), преобразовывают, реагируют на «новизну» (неузнаваемые, новые образы и потоки информации), «тривиализируют» (ослабляют активность в случае восприятия «привычных» потоков информации или «старых» образов). «Всякий нервно-психический процесс есть не только отражение явлений реального мира, но и отношение к ним, – единство отражения и отношения» [14, с. 125], – пишет советский ученый Б. Поршнев. Рецепторы сенсорной системы человека способны действовать и обратным способом, как эффекторы, реагирующие и изменяющиеся под влиянием «ответов» со стороны внешнего мира или под влиянием сигналов из других отделов нервной системы. Субъективность как идентичность в контексте ее роли в эпистемологии можно рассматривать не как пассивную статистическую однонаправленную эквивалентность, но как активность, основанную на аутопоэзисе «Я», самотождественность которого основана на активности восприятия и активных действиях.

«Отрицательная обратная связь – не только добавка, которая ведет к завершению корректировки, а регуляция – не просто вклад регулирования. Это – не просто организация эффективности и автоматической точности при функционировании. Это – создание ретроактивной целостности, которая оказывается наделенной собственными организационными свойствами» [13, с. 238], – встречаем мы у Э. Морена. Ретроактивная целостность знания может быть понята как апостериорное знание по Канту, а регуляция – как «кумулятивная», накопительная составляющая процесса познания. Выходные импульсы, возникающие в нейронах, непрерывны, а эффекты и аффекты, возникающие в мозгу, возникают в системе в целом, в

популяциях нейронов. Они не редуцируемы к «элементарному уровню»: базовым их основанием выступает принадлежность к той или иной популяции нейронов, образующих долю мозга или ее компонент. Эта же мысль подтверждается идеями В. Зингера, пишущего об опытном подтверждении концепции синхронно возбуждаемых популяций нейронов (клеточных ансамблей) Хебба: объекты через влияние ретикулярной формации на кору головного мозга ведут к синхронному возбуждению популяции клеток, образующих «ансамбли восприятия», образующие, в свою очередь, представления и образы внешнего мира или элементов субъективной реальности (в том числе и фиктивные «объекты» памяти, когнитивные метафоры, возникающие «изнутри» в ходе размышлений и так далее). Исходя из этих данных исследования мозга, можно утверждать, что «квазиобъекты» субъективной реальности в равной степени детерминируются деятельным восприятием и мозговой активностью, а само мышление и вызывание ушедших образов представляет собой упомянутый выше вид внутреннего действия.

Каждый раз говоря об активности нейронных ансамблей, мы говорим об «активном восприятии», процессуальной обработке образа, о *практике* восприятия, которая ведет от мысли к действию, о перетекании процессов в мозгу и организме в целом во внешние действия субъекта, а не об одностороннем «приеме» данных и их отражении. Сама мысль о действии как интенциональная установка, предшествующая ему, представляет собой качественно новый режим относительно простого восприятия, «еще-не-действия». «Бытие, существование, Я – это эмерджентные проявления целостности, рекурсивно обратной воздействующей на саму себя как целостность; в то же время это – продукты-производители производства-себя» [10, с. 264], – пишет немецкий ученый К. Майнцер. Генотипическая, фенотипическая и экологическая коммуникация, начиная с биохимической организации и заканчивая когнитивной систематизацией получаемой информации, необходимым образом взаимосвязаны, и каждый элемент этой цепи отыгрывает активную роль в процессах жизненной активности субъекта. При этом экологическая коммуникация человека – людей – человечества представляет собой единственный известный тип «двойной артикуляции», совокупность, существующую за пределами информации генетического кода, порождаемую при этом в связи с алгоритмами функционирования, предусмотренными этим кодом, за счет «позволения» в пределах этих алгоритмов формированию вторичной сигнальной системы, выступающей основанием социальных процессов. Эта система информации воплощена в материальных экземпляризациях когнитивных действий субъектов, которые обладают специфическими «аппаратами захвата» (материальными, концептуальными, перцептивными, гештальтными) субъектом элементов внешнего мира, знаковым содержанием, отсылающим к другим знакам и знаковым системам или непосредственно к референтам и денотатам во внешней реальности.

Иными словами, само наблюдение всегда сопровождается мышлением и, соответственно, рефлексией (*размышлением, раздвоенным мышлением, мыслью о мысли*), что ведет к содержательным изменениям в состояниях мозга (как функциональных ментальных состояниях). Результатом этих процессов *может* стать новая композиция состояний мозга в виде идей, которые ведут к новым физическим информационным состояниям – от смутных предположений или упорядоченных идей до внезапных «интуитивных» озарений, носящих характер «скачков». Эти изменения физических воплощений информации в носителях-популяциях нейронов способны оказывать глубочайшее воздействие на содержание человеческого знания.

Системологическая интерпретация этих скачков может быть представлена следующим образом. В процессе обратной связи, в ходе тех или иных действий может иметь место диссипация – нарушение целостности накопления знаний кумулятивным образом, переход к эмерджентному получению знаний, предикатами для репрезентации которого служат концепты «нелинейный» или «скачкообразный». В одних случаях речь идет о стандартном действии, которое ведет к неожиданным результатам (как в случае с исследованиями М. Планка для абсолютно черного тела). В иных ситуациях речь об оперировании понятиями или идеальными объектами через движение от абстрактного к конкретному, где в ходе наполнения «общего» определения конкретными свойствами, присущими эмпирическим экземпляризациям идеального объекта, «возникает» новое содержание о нем, новое знание. Наконец, такое эмерджентное знание, сопряженное с конкретными действиями, может стать результатом конвенции: таково, к примеру, принятие введенной Ч. Пирсом стрелки следования (импликации), используемой в большинстве метаязыков современной логики, семантики и семиотики и по сей день. Речь идет о концептуальном выдвижении в пределах идеальных объектов науки и о принятии/непринятии концепта научным сообществом. Подобным образом функционирует весь «институт» именования науки – от названий небесных тел в астрономии, до названий и свойств величин измерения, способов дробления пространства. В последнем случае мы опираемся на нашу биологическую конституцию. Так, к примеру, шкала прибора создается, в первую очередь, для того чтобы быть увиденной (а не услышанной или осязаемой), хотя, при необходимости, мы можем сделать шкалу и «звуковой», и доступной осязанию. Сообщество на intersubъективном уровне выбирает, каким образом ему удобнее *действовать во время измерения*, при этом *действуя со знанием о том, как это измерение проводить*. Таким образом, протокольные критерии зависят от первичных, «нетеоретических» действий, а все дальнейшие действия субъекта на их основании будут представлять собой сочетание «биологии действия» и его «эпистемологии»: содержание полученного постфактуального знания соединяется с рефлексивным действием, не связанным с пропозициональными установками этого знания.

О необходимости разделения метрического пространства и пространства вне единиц измерения пишет в своей теории экологической оптики Дж. Гибсон: «Компоненты окружающего мира и события в нем естественным образом распадаются на элементы. Эти элементы встроены друг в друга. Их не следует смешивать с метрическими единицами пространства и времени» [5, с. 43]. При этом сами по себе метрические единицы не являются чем-то искусственным и «чуждым миру»: они представляют собой способ *разбиения* мира на объекты познания, действие, осуществляемое над реальностью «в себе и для себя», позволяющее субъекту определенным образом выразить информацию о реальности. «Наблюдатель и его окружающий мир взаимно дополняют друг друга. В таком же соотношении (взаимодополнительности) со своим общим окружающим миром находится и совокупность наблюдателей» [5, с. 42]. «Дополнение», со стороны наблюдателя, заключено в действии, а характер действия как истинного или выражающего истину по отношению к общему миру оценивается взаимодействием совокупности наблюдателей и их активностей. Дополнительность активностей, в свою очередь, является фундаментом «дополнительности» знания. К примеру, химический элемент *Е* может быть объектом исследования органической или неорганической химии; гидродинамики; фундаментальной физики; механики (ньютоновской или квантовой); географии; астрофизики; экологии; охраны труда; пищевых технологий и других

наук – от прикладных до фундаментальных. И все знания о *E* будут одинаково истинны «с точки зрения» герменевтических и метафизических установок наук, исследующих *E*. Так, с точки зрения установок астрофизики, протокольным критерием для того, что должно считаться данными о *E*, является, к примеру, наличие или отсутствие *E* на тех или иных астрономических объектах; с точки зрения экологии, таковым может выступать наличие или отсутствие *E* в экосистеме, характер и степень влияния *E* на окружающую среду (где последняя, в свою очередь, особым образом «вырезается» из внешнего мира как объект экологии).

Условием же для оценки таких знаний о *E* как «объективных» является интерсубъективное согласие сообщества познающих субъектов, рассматривающих *E* как «общий элемент общего для всех мира». Основанием для такого согласия на фундаментальном уровне, задающем всю деятельность относительно *E* и до «столкновения» с ним, является структурная изоморфность когнитивных систем субъектов, между которыми требуется достичь интерсубъективного согласия. Иными словами, речь об упомянутом ранее тождестве или сходстве источников возможностей внутренних и внешних действий людей как когнитивных агентов. Теоретическое сознание и сам процесс теоретизирующего мышления – от создания научной гипотезы и теории до осмысления результатов эксперимента, вплоть до повседневных выводов здравого смысла – не простой процесс «кумулятивного развития» мысли, а диалектический процесс, борьба не только на уровне сообщества, но и на уровне субъективного сознания, между популяциями нейронов субъекта (в первую очередь, в дорсолатеральной коре префронтальной коры), и результат этой борьбы может в некоторых случаях привести лишь к разочарованию. В случае же поиска удовлетворительного решения проблемы в мыслительный процесс «включаются» прилежащее ядро и гипоталамус. В случае возникновения мыслей об опасности и при неудовлетворительных решениях доминирует орбитофронтальная зона коры. Таким образом, можно утверждать, что познающее мышление представляет собой своего рода «деятельностный конфликт» между прилежащим ядром и гипоталамусом, с одной стороны, и между орбитофронтальной зоной коры, с другой, в то время как дорсолатеральная кора префронтальной коры выступает своего рода «ареной» для этой борьбы.

Подведу итоги относительно биологических деятельностных компонентов знания и познания. В качестве деятельностных предпосылок знания на биологическом можно рассматривать:

(1) Популяции нейронов в человеческом мозгу, особым образом обрабатывающие и реагирующие на сигналы внешнего мира и внутренние нейрофизиологические состояния человеческого мозга (внутреннее действие).

(2) Рецепторы сенсорной системы человека, являющиеся главным источником действия, «проводником» для которых выступает нервная система человека в целом, в ее филогенетической целостности.

(3) «Ансамбли восприятия» в мозгу, представляющие собой особые функциональные состояния мозга, вызванные влиянием ретикулярной формации на кору головного мозга.

(4) Компоненты субъективной реальности, сложившиеся в ходе деятельностного взаимодействия мозга и являющиеся когнитивным продуктом ансамблей восприятия: от образов и представлений, конструируемых в качестве новых «идеальных объектов», до рефлексии, «мысли о мысли» в пределах «Я» субъекта и интенциональных установок.

(5) Сами интенциональные установки, выступающие фундаментом внешнего действия, полагающие активность или предрасположенность к ней, либо же, в случае задействия «тормозной доминанты» базальных ганглий, сознательный отказ от активности, внутренний ее запрет.

(6) Внешние действия, «позволяемые» (*«enabledby»*) телом субъекта, структурно изоморфные филогенетически и акцидентально дивергентные на уровне онтогенеза.

От этих индивидуальных и видовых деятельностных биологических компонентов знания перейдем рассмотрению социальных его составляющих.

Социальные деятельностные компоненты знания и познания

Под «социальным» аспектом в данном случае я подразумеваю те компоненты знания и познания, которые являются результатом *взаимодействия* единичных субъектов в ходе их познавательной активности как особого рода коллективной деятельности. Некоторая часть социальных компонентов деятельностной составляющей научного знания и знания вообще была по необходимости представлена в подразделе, посвященном критике «крайностей» эпистемологического релятивизма. Сам по себе такого рода релятивизм исходит из абсолютизации и неверной оценки этих составляющих, в связи с чем упоминание их в данном случае было неизбежным. Репрезентацию социальных аспектов я начну с утверждения о том, что двумя главными компонентами «социальности» познания являются *образование* и *критерии принадлежности знания*.

Образование в данном случае рассматривается в значении «*Bildung*», «построения» или «самопостроения» концепта, введенного в философию В. фон Гумбольдтом и развитым в философии Г. Гегеля. Идея «самопостроения» получила свое дальнейшее развитие в генетической эпистемологии Ж. Пиаже и современной философии сознания Д. Бэкхерста. По Пиаже, познавательные процессы объяснимы лишь ретроспективно, через реконструкцию фаз развития познавательных способностей, начиная с детского возраста. Познавательные процессы вида, следовательно, рассматриваются в филогенетической реконструкции, в то время как индивидуальные особенности познавательных процессов и их патологии (выход за «нормативные пределы») – в онтогенетической реконструкции. Процесс *Bildung* в разных его содержательных формах присутствует на всех фазах. Пиаже указывает на четыре основных стадии образования [16]:

1). Сенсомоторная (преобладание рефлексов, образование синаптических связей, формирование сенсорной координации, появление первых умственных представлений, становящихся зачатками допонятийного мышления; возраст – до 2 лет).

2). Дооперациональная (появление семиотической функции и начало оперирования отдельными словами, знаками и образами без сознательного их создания; возраст – от ~2 до 7 лет).

3). Стадия «конкретных операций» (способность производить логические операции применительно к отдельным заданиям и способность решать поставленные перед ним извне задачи, связанные с применением логических операций, включая понятийное мышление; от ~7 до 10 лет).

4). Стадия «формальных операций» (полноценное освоение символического мышления и процедуры абстрагирования и схождения к конкретному, вплоть до умения создания теорий (как «народных», так и научных), моделей и систем упорядоченного знания; от ~10 до 15 лет). Подобная модель формирования разума ведет к выводу о природе рациональности: рациональность не является врожденной,

но представляет собой приобретаемое свойство, возникшее в ходе филогенеза и требующее прохождения определенных фаз умственного развития «в миниатюре» на уровне онтогенеза. Следовательно, рациональное мышление «врожденно» в биологических структурах мозга, однако не возникает необходимым образом: возникновение его требует взаимодействия с непосредственными носителями рациональности. В данном случае неважно, говорим ли мы о научной или любой другой рациональности: везде, где мы имеем дело с упорядоченной конструкцией мира в тех или иных наборах ментальных предикатов и символов, мы имеем дело с одной из моделей рациональности, которую субъект в своем индивидуальном развитии должен «присвоить», «получить» до того, как полноценно оперировать семантическим содержанием этой системы. Д. Бэкхерст, анализируя в работе «Формирование разума» концепт *Bildung*, описывает его содержание следующим образом: «Трансформация в результате *Bildung* делает ребенка не просто чем-то в мире, взаимодействующим со своим непосредственным локальным окружением, но субъектом, с точки зрения *на* мир, который может думать и действовать в свете этой концепции» [3, с. 36]. Однако Бэкхерст в своей теории сознания отрицает онтогенетическую природу рациональности, утверждая: «Не существует того момента, когда ребенок становится рациональным, за исключением того, что существует момент, когда он впервые квалифицируется, как говорящий на своем родном языке» [3, с. 38]. Способы же овладения языком, по Бэкхерсту, безусловно варьируются. В частности, их можно разделить на четыре этапа [3, с. 41–44]: 1). Способность идентифицировать внешнюю вещь повторно. Речь не идет об установлении одно-однозначной идентификации («А есть А»), но, скорее, о довербальной способности отождествлять экземпляризации вещи с ее образом («эйдосом»): *a* есть *A*, *b* есть *A*, *c* есть *A* и т.д. 2). Овладение простыми словами. Зная, что *X* именует *a*, которое в сущности суть *A*, ребенок, по аналогии с довербальным отождествлением, отождествляет именование *b* и *c* с *X*, усматривая в них *A*. 3). Усложнение лингвистического знания ребенка: известные слова начинают связываться с критериями, контекстами, условиями их применения. В отличие от этапа 2, ребенок не просто произвольно манипулирует отдельными словами, но учится применять их в конкретных ситуациях. «Ребенок начинает обосновывать свои мысли и речь, и это включает понимание типа понятийных связей и логически выводимых отношений» [3, с. 43]. Если это миска, то в ней появляется еда, она может разбиться, она скользкая, бывает холодной, теплой и т. д. Критерии понимания вещей и их оценки в данном случае «наследуются» ребенком, привносятся в его сознание социальным взаимодействием. Лингвистическое знание становится также знанием о базовых каузациях. 4). Этап осознания субстанциональной независимости внешних вещей и их существования сообразно их собственной природе. Независимо от того, как я реагирую на животное или взаимодействую с ним, его поведение, вне конкретных реакций на мои действия, является независимым от меня. Однако Бэкхерст, в отличие от большинства аналитических философов, не рассматривает становление «языковой рациональности» как нечто трансцендентное или возникающее само по себе: «Ошибкой является исключение практики из области понятийного» [3, с. 48]. Образование приводится «в силу» через, с одной стороны, постижение понятий и умение ими оперировать, с другой – через действия, позволяющие «присваивать» эти понятия и свойства окружающих и недоступных вещей (от игрушек до Луны на небе). Сам мир существует как *объект мысли* (за пределами простого восприятия) лишь благодаря *активному взаимодействию*,

которое определяет содержание наших мыслей о нем. Соответственно, понятийные его аспекты, приобретаемые в процессе образования, в своем основании имеют действия и взаимодействия. На довербальной стадии действия представляют собой процесс активного «присвоения мира», обеспечивающего первичную его гештальтизацию (восприятие отдельных от тела объектов, ориентация в пространстве, первичные ощущения, вызываемые последствиями действий и т. д.).

Включение субъекта в пространство смыслов, объективно существующее как материалистически истолкованное «идеальное» («отпечаток в мозгу»), требует отдельной серии действий и практик, упражнений в использовании знаков, манипуляций знаками по образцу, экспериментирования с активно присвоенными понятиями. Объективная реальность пространства смыслов детерминирована, с одной стороны, внешним миром, с другой – человеческой историей. А образование представляет собой ключевой компонент «вторжения» в это пространство через активное присвоение базовых понятий и категорий, дальнейшее их понимание по изначальному «методу», состоящему из ряда «алгоритмов» познающего, вплоть до конструирования новых понятий и категорий, создания новых «концептуальных очков». Высшие психические функции, согласно Выготскому, немислимы без образования: оно делает человека «тем, кто он есть», согласно критериям оценки человека как биосоциального существа. Действие, деятельность и знание как их результат составляют «краеугольный» камень процесса образования («*Bildungsprozess*») как при-общения к человеческому сообществу.

Э. Ильенков в своей «Диалектике абстрактного и конкретного» высказывает мысль, которая может служить переходом от образования к критериям принадлежности знания: «Человек (при том, разумеется, условии, если он действительно мыслит факты) всегда приступает к анализу эмпирических фактов не с «пустым» сознанием, а с сознанием. Развитым в ходе образования. Иными словами, он всегда приступает к фактам с точки зрения тех или иных «понятий» <...> Понятия, усвоенные человеком в процессе образования, есть вовсе не пассивный груз в кладовой его памяти, а активнейшая форма, с помощью которой он только и может воспринимать факты в свое сознание» [6, с. 221, 223]. Таким образом, по Ильенкову, понятия выступают основанием для «разбиения» мира на категории, образы, объекты и процессы. Схожую мысль о категоризации (как о продукте взаимодействия активно присвоенного символа и соотнесения его с категорией-референтом во внешнем мире) высказывает и Дж. Лакофф в своей теории прототипов: «Человеческая категоризация есть в своей сущности продукт человеческого опыта и воображения – восприятия, двигательной активности и культуры, с одной стороны, и метафоры, метонимии и ментальной образности в целом, с другой» [7, с. 23]. Говоря о понятиях (концептах), ученый также пишет: «Человеческий язык базируется на человеческих концептах, которые, в свою очередь, мотивированы человеческим опытом» [7, с. 273]. Как и Ильенков, Лакофф представляет следующую модель генезиса пропозициональных установок (индивидуально формируемых в ходе образования субъекта): действие → опыт → концепты / категоризация ↔ средства выражения. Ознакомление субъекта с разными видами знания, то, что называется «специальным образованием» как углублением в сферы комплексов пропозициональных содержаний, означает, помимо овладения специальными понятиями, овладение *критериями*, подобно которым то или иное высказывание или текст следует оценить как определенное знание.

Ввиду этого, под *критериями принадлежности знания* следует понимать специальное знание о свойствах, признаках, отношениях, метафизических

установках, историческом контексте возникновения дискурсивной формации, выступающей каркасом этого знания, по которым знание следует отнести к определенной группе (мифологическое, религиозное, обыденное, ненаучное, практическое, научное знание) и категории (идея, догадка, теория, когнитивный образ, гипотеза, дисциплина) знаний. Рассматривая критерии принадлежности знания, я буду использовать пример научного знания, поскольку именно в нем можно усматривать все компоненты, которые можно отнести к деятельностным составляющим знания. Исходя из этого, под *критериями научности* в общем смысле слова понимаются требования и способы оценки, позволяющие заключить, что знание, претендующее на статус научного, является таковым. В научном знании имеют место следующие критерии: семантические; операциональные; протокольные; джастификационные; герменевтические (включая сюда онтологические и метафизические); институциональные. *Семантические* критерии представляют собой совокупность средств выражения в науке, открытые значения, функционирующие в качестве научных концептов, формируемые конвенционально (в ходе коммуникации ученых) и оцениваемые intersubjectively. *Операциональные* критерии представляют список процедур, инструментов, алгоритмов действий, которые, как считается, необходимо делать для получения истинного знания о мире. *Протокольные* критерии определяют, что считать в качестве научных данных в ходе познавательных действий, а также единицы, в которых производится измерение. Они задают основание для эмпирического знания и – шире – научных фактов, представляя своего рода концептуальное «решето», отсеивающее информацию, не существенную для учета ее в научных данных. *Джастификационные* критерии задают нормативное измерение спора в научном сообществе и способов доказательства истинности предлагаемых гипотез и теорий. Вполне очевидно, что научные дискуссии ведутся «специфическим образом», и ряд алгоритмов аргументации и других видов доказательств неприменим здесь: к примеру, в научном знании не может быть способов джастификации знания на основании личной веры, как в религиозном знании; фальсификация и любой другой вид умышленного обмана также не могут быть средством рациональной аргументации в науке. *Герменевтические* критерии являются изначальной интенциональной установкой исследователя, внутренней картиной мира, с которой он приступает непосредственно к исследованию. Речь о том, как истолковывает сам исследователь получаемые им данные, из каких фундаментальных теорий исходит, какие критерии оценки считает валидными, как рассматривает реальность и так далее. Безусловно, в зависимости от всех этих моментов, содержание знания будет разниться – от псевдонауки до радикального сциентизма. Именно поэтому уровень истолкования теории, данных исследования и мира в целом, понятый как понимание их исследователем, включает метафизические (глубинные) и онтологические (относящиеся к бытию) основания. *Институциональные* аспекты представляют собой сеть акторов, в пределах которой разворачивается научная деятельность, представленную совокупностью определенных институций. Не каждая социальная институция соответствует критериям научности. Так, к примеру, существуют требования к учебным и исследовательским заведениям, нарушения которых приведут к утрате заведением статуса учебного/исследовательского (или к тому, что они такой статус изначально не получают). Научное сообщество и общество путем определенных конвенций, регулируемых учеными и чиновниками (на законодательном уровне) формирует институции, считающиеся научными и учебными учреждениями. Эти учреждения финансируются государством, выполняют

частные заказы, борются за гранты, формируют исследовательские программы, отвечают за внедрение некоторых научных разработок в жизнь и так далее.

К критериям, составляющую которых можно охарактеризовать главным образом как деятельностьную, следует отнести операциональные, джастификационные, институциональные и, в некотором роде, герменевтические. Начнем с анализа «однозначно» деятельностьных компонентов.

Операциональные критерии – это, собственно, совокупность *операций*, то есть конкретных *действий*, которые используются (или которые рекомендуется использовать) при познавательной активности. Их статус как деятельностьных компонентов теории познания не подлежит сомнению. Как способы действий они представлены: *дизъюнктивными сериями* (возможностью выбора между отдельными операциями для достижения одного и того же результата или наборами подобных операций, где предпочтение операции определяется субъективными и объективными факторами – от навыков и знаний субъекта до результативности действия и точности данных); *актуальными множествами* (совокупностью операций, которая *реально* используется в той или иной дисциплине или другой эпистемической области); *виртуальными множествами* (потенциальными операциями: таковы действия или эксперименты, принцип которых известен, но не реализуем на практике в данный конкретный момент развития науки; подобные данные о возможных экспериментах, естественно, являются приблизительными, однако эти предположения основываются на прогнозах об эффективности недостижимых в данный момент практик). В свою очередь, актуальные множества могут быть *достаточными* (когда существующих операций достаточно для познавательных действий) и *вынужденными* (когда, за неимением других, более эффективных методов, при потребности в них, приходится прибегать к тем, которые только и являются возможными).

Джастификационные критерии, исходя из их сущности, являются деятельностьным компонентом оценки знаний. Они представляют собой совокупность процедур, *действий*, которые необходимо предпринять для того, чтобы оценить истинность, уместность, успешность, полноту знания, определить его статус в системе знаний и картин мира, провести демаркацию между этим знанием и другими видами и формами знаний. Джастификация позволяет отделить гипотезу от догадки, догадку от идеи, идею от теории; но она также позволяет разделять науку и псевдонауку, религию и мифологию как системы знаний и так далее. Не существует априорных принципов верификации, приложимых к каждой конкретной, отдельно взятой идее: каждый эмпирический случай джастификации требует ряда активных действий со стороны научного сообщества или его части на предмет проверки предлагаемого им знания. Согласно Л. Лаудану, сегодня демаркация является «мертвой проблемой». Взамен философ предлагает критерий оценки по степени эпистемической надежности и достаточности оснований. Однако даже такие критерии оценки требуют джастификационистских *операций* (впрочем, я не вижу оснований соглашаться с Лауданом в эпоху разгула псевдонаук и повального обращения к разным формам мистицизма). Процедуры джастификации по типам действия можно условно разделить на *аналитико-синтетические* процедуры и *практические* испытания. Под первыми следует понимать совокупность методов, принятых внутри отдельных наук (например, радиоуглеродный и дендрохронологический анализ в археологии и палеонтологии, эксперименты в химии и физике и др.), а также на междисциплинарном уровне (как прескриптивные требования к знанию, вырабатываемые на уровне метатеории – в эпистемологии и философии науки).

Вторые представляют собой практическое внедрение теоретического знания в жизненный мир человека или встраивание теоретического и практического знания, условно принятого в качестве истины как «среднее звено» цепи пропозициональных знаний. Предположим, что оценивается некая теория T , которой содержательно и хронологически предшествовала теория T^* . Условно допуская истинность генетической взаимосвязи « $T^* - T$ » как совокупности истинных знаний, ученые, принимая положения T , разрабатывая область исследований, проверяют, влечет ли T новые теории T' и T'' , имеет ли T своими следствиями получение новых истинных знаний. Таким образом, все сводится к оперированию T , практическому его применению в научном мышлении и познании. Собственно, даже выстраивая изначальную сеть доказательств вокруг верования, точки зрения или гипотезы, создавая защитный пояс, способный повысить уровень знания до теории, субъект, на которого ложится бремя доказательства, прибегает именно к действиям для джастификации отстаиваемой им позиции.

На уровне институциональных критериев можно говорить о нормах и прескрипциях, регулирующих саму деятельность ученых, научную этику (как тип отношения к реальности и своей деятельности), деонтологию и др. Подобные предписания вырабатываются конвенционально и эволюционируют диахронически, однако в сущности, как их выработка и замена, так и непосредственное содержание представляет наборы действий, от *поведения* (в аудитории, в лаборатории, среди коллег на конференции, в общении с инвесторами) до *регулятивов* для непосредственных актов познания (прозрачность, открытость, недопустимость фальсификаций и так далее). Таким образом, институциональные критерии, куда я условно отношу и предметы этики и социологии науки, подразумевают *предписание* одних действий и *исключение* других из деятельности ученого. Между предписанием и исключением (понятым как «категорические императивы» научной деятельности) расположены более «умеренные» модусы *одобрения* (*A предпочтительней B*, но *B* допустимо), *рекомендации* (*рекомендуется A*, но *B* допустимо), *порицания* (*A приветствуется*, *B* – возможно, но *не принято* среди научного сообщества), *нежелательности* (*желательно A*, но, при определенных обстоятельствах, возможно и *B*). «Умеренные» модусы часто и во многом произвольны и в некоторых ситуациях становятся причиной нарушения институциональных критериев. К примеру, может существовать научная школа, идеи руководителей которой были верны и продуктивны лишь до определенного момента. После того, как эти идеи были признаны контрпродуктивными или откровенно ложными, а более успешными стали считаться другие идеи, руководители школы могут остаться принципиальными сторонниками собственных позиций. Они могут деструктивно влиять на тех, кто связан с этой научной школой тем или иным образом (лаборанты, аспиранты, менее известные научные сотрудники, протеже, студенты и др.) подчиняя их действия парадигме своей, утратившей целостность «ядра», исследовательской программы. В то же время, не соглашаясь внутренне с положениями руководителей научной школы и признавая правоту оппонентов, субъекты негативного влияния вынуждены в своей деятельности (методической работе, преподавании, научных публикациях, выступлениях) имитировать согласие с идеями руководства. Налицо асимметрия сознания и действия, продуктом которой становятся превращенные формы научного знания: квазинаука, антинаука, вплоть до лженауки.

Рассмотрим деятельность составляющую герменевтического уровня. Сама герменевтика, как известно, представляет собой философскую дисциплину об

интерпретации, переводе, объяснении и понимании. Ее предметы сущностно являются *действиями* (за исключением понимания, которое нельзя однозначно охарактеризовать как действие). Герменевтические акты укоренены в практику рефлексии, являющейся отражением одних ментальных процессов другими, деятельностью, требующей развития навыков, образования, приобретения специальных знаний и владения методологией. Методы герменевтики, начиная с ее истоков (способы толкования сакральных текстов), укоренены в подборе, применении и умении выбрать в каждой конкретной ситуации действия, позволяющие достичь поставленной цели: наиболее верного понимания, наиболее полного объяснения, наиболее адекватного перевода (часто – объяснительного), корректного истолкования намерений другого или смысла текста. В науке эти аспекты предстают как действие-рефлексия: деятельность *о* деятельности, если можно так выразиться. Один набор действий, выбор между ними, корректность и адекватность их применения, ведут к другим действиям через опосредование действий₂ пропозициональным знанием как продуктом действий₁. Субъект науки в своем выборе герменевтических установок относительно познавательной активности размышляет *деятельностно*, приобретая свои регулятивы для непосредственных актов познания в ходе практик, направленных на истолкование, понимание, интерпретацию и оценку предлагаемых ему теорий. Один субъект выберет в качестве оснований для дальнейших оценок *T*, другой – *T**, не расходящуюся с *T* в фундаментальных положениях, но все же отличную. К примеру, до недавнего экспериментального подтверждения существования гравитационных волн, вполне закономерным было расхождение герменевтических критериев альтернативных (по отношению к эйнштейновской) теорий гравитации: само *отсутствие* объекта, невозможность его зафиксировать, вело к дифференциации герменевтических установок. Ученые-физики истолковывали это отсутствие несколькими альтернативными методами. Однако после экспериментальной фиксации гравитационных волн, герменевтические установки для дальнейшего познания, исключающие новые данные, уже априори не будут рассматриваться как научные гипотезы или теории. Сам момент понимания – скорее акт, событие, чем некая деятельность, которая может рассматриваться в диахроническом срезе. Он синхроничен и далеко не всегда предсказуем. Еще Витгенштейн в своих «Основаниях математики» задавался вопросом о времени наступления момента понимания. Этот момент всецело индивидуален и принципиально невычисляем в каждом конкретном случае. Однако акту понимания однозначно предшествует деятельность – интерпретация, ознакомление с существующими объяснениями и рефлексия относительно них, наконец, объяснение (часто бывает, что в ходе объяснения другому субъект начинает понимать предмет обсуждения лучше, чем ранее).

Подытожу сказанное о деятельностных социальных аспектах знания и познания:

(I) Образование и когногенез, являющиеся составляющей онтогенеза, немислимы без социогенеза как условия «самопостроения» человека путем активного взаимодействия с обществом и культурой и «присвоения» предметов природы и культуры, а также «смыслов»: языка, ценностей, значений вещей и т. д. Будучи взаимодействием, эти процессы «самопостроения» не являются стимульно-реактивными по своей сути, подразумевая совокупность отношений «стимул-стимул», «стимул-реакция», «реакция-стимул», «реакция-реакция», не укладывающаяся в бинаризм бихевиористической интерпретации генезиса личности. С обеих сторон процесса (как со стороны возникающей личности, так и со стороны ее окружения)

имеют место активные действия и удержание от действий (в сущности, представляющее собой «свое иное себя» действия, деятельностное «бездействие», обеспечиваемое совокупностью работы базальных ганглий и пониманием аспектов социального взаимодействия).

(II) Углубленное восприятие мира, его «категоризация», разбиение на образы, предметы, процессы, составляющие вещей и процессов и т. д. всегда отчасти опосредованы социальным взаимодействием и продуктами человеческой культуры: языком, уровнем жизни, характером общественных и производственных отношений, отношением к фундаментальным аспектам жизнедеятельности (смерть, труд, любовь, игра). Такого рода категоризация, создание «гештальтов», «типов» и «токенов» (говоря языком современной метафизики), универсалий, является продуктом деятельностного восприятия и присвоения физической реальности через «медиативные очки» формы жизни, окружающей субъекта.

(III) Систематическим множествам знаний на всех уровнях их структурной организации (от фундаментальных установок по отношению к онтологии реальности вплоть до конкретного познавательного акта) можно атрибутировать деятельностные составляющие. Эти деятельностные составляющие обусловлены деятельностной природой познания и внутренней динамикой эпистем, способов организации знаний в их действительных формах, присущих обществу в конкретный момент его исторического времени.

(IV) Сама организация познавательной деятельности как интерсубъективное «предприятие» представляет собой дескриптивно-прескриптивное множество включаемых в процесс познания действий и исключаемых из него. Практика и коммуникация (как особый вид действия, обеспечиваемого второй сигнальной системой и являющийся предварительным условием возникновения пропозициональных знаний) формируют нормы и методы познания, непосредственно влияя на содержание знаний и способы оценки обществом того, что должно рассматривать в качестве истинного знания.

Заключение

Проведенное исследование позволяет заключить: на любом этапе когнитивной деятельности на уровне физиологии мозга, начиная с самого элементарного – мышления отдельно взятого субъекта, вплоть до целого сообщества ученых и всего общества – мы всегда имеем дело с практикой, набором операций, активной работой, независимо от того, является ли она простым восприятием внешнего мира или мыслью о том, как понять его, объяснить или изменить. В свою очередь, это говорит в пользу необходимости дальнейшего изучения деятельностных аспектов человеческого познания и знания, а также применения деятельностного подхода в эпистемологии.

Для удобства экспозиции полученных результатов я представлю их в виде двух таблиц, иллюстрирующих деятельностные компоненты в процессе научного познания, биологические и социальные.

Биологические компоненты познавательной активности	
<p><i>Функциональное обеспечение:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – сознательная деятельность; – когнитивное картографирование; – первичная гештальтизация и категоризация физических объектов; – перцептивная систематизация неупорядоченных чувственных данных; – эффективные действия с достижением обратной связи; – определение характера и способов действенного отношения ко внешнему миру. 	<p><i>Субстрат реализации:</i> Операционально и каузально замкнутая нервная система.</p> <p><i>Сенсорная система:</i> сигналы ЦНС ↔ «рецепторы – эффекторы» ↔ внешние импульсы</p> <p><i>Полная структура субстрата сенсорной системы:</i> мозг → доли мозга → синхронно возбуждаемые популяции нейронов (клеточные ансамбли)</p>
<p><i>Функциональная реализация (приводятся явления, реализацию которых обеспечивает биологическая структура):</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – генотипическая, фенотипическая и экологическая коммуникация; – «субъективная реальность»; – ментальные состояния (как нейрофизиологические состояния активности мозга); – интенциональные акты (наполненные содержанием намерения действовать сообразно информации, продуцируемой в ментальных состояниях за счет получения субъективной реальностью информации). 	<p><i>Когнитивная карта процесса работы клеточных ансамблей:</i> внешний объект ⇒ ретикулярная формация → кора головного мозга → «ансамбли восприятия» → производство (ментальное) образов внешнего мира → [работа дорсолатеральной коры префронтальной области мозга]</p> <p>⇕</p> <p>[ядро и гипоталамус] V</p> <p>[орбитфронтальная зона коры]</p>
<p><i>Организационная петля в единичном когнитивном акте:</i></p> <p>Фаза 1: действие₁ → реакция₁ → знание₁</p> <p>Фаза 2: знание₁ → действие₂ ↔ реакция₂</p> <p>↗ ↘</p> <p>(факторы влияния: соответствие предсказаниям; корректировка по необходимости; оценка соответствия и дальнейшие прогнозы)</p> <p>Фаза 3: реакция₃ (с учетом корректировок и новых прогнозов, успешности фазы 2 и др.)</p>	<p>[стимулы со стороны окружающей среды]</p> <p>⇕</p> <p><i>Варианты ответов/восприятий/реакций:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – неосознаваемые биологические процессы, связанные с функциями гомеостаза организма; – рефлексивное действие (бессознательная реакция); – интенциональное действие, сопровождающееся физиологической реакцией/лишенное физиологической реакции; – мысль; – рефлексия; – рефлексия + переход к интенциональным актам, направленным вовне.

Социальные компоненты познавательной активности	
<p><i>Образование (Bildungsprozess)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – постижение понятий; – оперирование понятиями; – присваивающие действия; – воспроизводящие / отражающие действия; – «самопостроение». 	<p><i>Структура критериев принятия знания:</i></p> <p>герменевтические (онтологические и метафизические) и институциональные (предписания и исключения)</p> <p>↓</p> <p>протокольные (определение критериев сущностей данных)</p> <p>↓</p> <p>операциональные (набор действий для успешных познавательных актов) и семантические (набор средств выражения данных и их репрезентации)</p> <p>↗↘</p> <p>(дизъюнктивные серии – актуальные множества (достаточные и вынужденные) – виртуальные множества (нереализуемые в момент оценки, но приблизительно известные))</p> <p>↓</p> <p>дифференциационные критерии (аналитико-синтетические и практические)</p>
<p><i>Результаты образовательного процесса:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – возникновение точки зрения на мир; – овладение языком; – вторичная категоризация (при помощи понятий, метафор, метонимии); – вторичная гештальтизация (отражение вещей и процессов в языке и мыслительной деятельности); – овладение пропозициональным знанием; – появление средств выражения (пропозициональных установок речевых и мыслительных дискурсивных актов). 	<p><i>Процесс языкового «образования»:</i></p> <p>повторная идентификация объектов и внутренних состояний → овладение простыми словами → усложнение лингвистического знания → понимание контекстов, ситуаций употребления, осознание сущности критериев «успешности» и «уместности» использования наличных средств выражения → осознание субстанциальности внешних вещей, соотнесение вещи и ее языкового «образа»</p>

На мой взгляд, указанные модели, приведенные в таблицах, позволят развить изложенные в главе пролегомены для использования деятельностного подхода в области эпистемологии. Индикация соответствующих компонентов, охарактеризованных как «деятельностные» в структуре человеческого знания и познания, позволяет делать предмет дальнейших исследований отдельные, конкретно взятые составляющие, с использованием концептуального и методологического аппарата и достижений соответствующих областей научного знания. Так, к примеру, в исследовании биологических компонентов, чрезвычайно продуктивными могут оказаться современные исследования из разных областей когнитивистики – психолингвистики, психологии познания, генетической эпистемологии, нейрофилософии, философии языка, когнитивной лингвистики, этологии, зоосемиотики, семантики и т.д. В то же время, социальные деятельностные компоненты знания и познания, безусловно, будут усилены при исследовании результатов/методов и понятий из области социальной психологии, социальной философии, социологии науки, социальной эпистемологии, философии сознания, общей психологии, философии образования и т.д. Закончу этот список еще

утверждением о необходимости дальнейших исследований в указанном направлении, проведения дискуссий относительно приведенных категориальных и классовых «списков» и о более детальном исследовании каждого элемента или категории.

Список использованных источников:

1. Агацци Э. Научная объективность и ее контексты / Э. Агацци ; пер. с англ. Д.Г. Лахути ; под ред. и с предисл. В. Лекторского. – М.: Прогресс-Традиция, 2017. – 688 с.
2. Бунге М. Философия физики / М. Бунге ; пер. с англ. Ю. Молчанова. – М.: «Прогресс», 1975. – 352 с.
3. Бэкхерст Д. Формирование разума / Д. Бэкхерст ; под ред. и с предисл. В.А. Лекторского; Перевод Е. Труфановой. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. – 368 с.
4. Герген К. Социальная конструкция в контексте / К. Герген ; пер. с англ. А. Киселева. – Х.: Изд-во «Гуманитарный центр», 2016. – 328 с.
5. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон ; пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. А. Логвиненко. – М.: Прогресс, 1988. – 464 с.
6. Ильенков Э. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении / Э. Ильенков. – М.: 1997. – 464 с.
7. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. Книга 1: Разум вне машины / Дж. Лакофф ; пер. с англ. И. Шатуновского. – М.: Гнозис, 2011. – 512 с.
8. Левин Г. Эмпирия и теория / Г. Левин. – М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2016. – 256 с.
9. Лекторский В. Субъект, объект, познание / В. Лекторский. – М.: «Наука», 1980. – 360 с.
10. Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез / К. Майнцер ; пер. с англ. ; под ред. и с предисл. Г. Малинецкого. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 464 с.
11. Матурана У. Биология познания / У. Матурана ; пер. с англ. Ю. Мешенина. Язык и интеллект. Сб. / Сост. и вступ. ст. В. Петрова. – М.: «Прогресс», 1996. – 416 с.
12. Матурана У., Варела Ф. Древо познания. Биологические корни человеческого понимания / У. Матурана, Ф. Варела. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
13. Морен Э. Метод. Природа Природы / Э. Морен ; пер. и вст. ст. Е. Князевой. – Изд. 2-е, доп. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – 488 с.
14. Поршнев Б. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии) / Б. Поршнев. – М.: Академический проект; Трикта, 2013. – 542 с.
15. Саган К. Мир полный демонов: Наука – как свеча во тьме / К. Саган ; пер. с англ. – М.: Альпина нон-фикшн, 2014. – 448 с.
16. Piaget J. Psycnologie et epistemologie (Pour une theorie de la connaissance) / J. Piaget– Paris: Gonthier, 1970. – 189 p.

Коломиец Ю.Ю.,
кандидат юридических наук, доцент,
докторант кафедры уголовного права
Национального университета «Одесская юридическая академия»

ПРЕДПОНИМАНИЕ И ПОНИМАНИЕ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Аннотация

Статья посвящена осмыслению процесса предпонимания и понимания уголовного права. Была поставлена цель создания целостного представления об уголовном праве, при котором вся уголовно-правовая наука была бы вписана в систему правовых наук и основывалась бы на данных философии, психологии, социологии, политологии, экономики и других науках. Рассмотрены четыре парадигмы, определяющие ход развития уголовного права: 1) парадигма уголовно-правового подавления; 2) символическая парадигма; 3) парадигма бюрократического присвоения уголовного права (бизнес-парадигма); 4) парадигма рационального использования уголовного закона как социального инструмента. Предложено перейти от парадигмы бюрократического присвоения уголовного права (бизнес-парадигмы) к парадигме рационального использования уголовного закона как социального инструмента. Выявлены проблемы, связанные с пониманием уголовного права различными субъектами. Сформулирован вывод о том, что уголовное право как материальная, публичная отрасль права воздействует на личность языком законов, который имеет как символическое, так и рациональное значение. Приведены аргументы, подтверждающие неприемлемость для нашего общества утверждения о том, что право-модель является инструментом новой законодательной политики.

Введение

Философы, социологи, психологи, а также специалисты в сфере других отраслей знания часто обвиняют уголовное право в том, что оно несвоевременно реагирует на инновационные процессы, происходящие в обществе.

Консерватизм уголовного права можно объяснить тем, что оно выступает необходимым инструментом охраны важнейших интересов личности, общества, государства, а его применение влечет более значимые последствия, чем применение иных отраслей права. Какие-либо изменения институтов уголовного права могут кардинальным образом нарушить гармонию взаимоотношений между личностью, обществом и государством, а также увеличить издержки на всех уровнях человеческого существования. Следовательно, с целью обеспечения реализации охранительной функции уголовному праву необходимо стремиться к равновесию между целью и задачами уголовного закона и последствиями его реализации. Уместными в этой связи являются высказывания Ф. Энгельса о том, что деятельность людей ведет, в первую очередь, к тем последствиям, «на которые мы рассчитываем», но, «во вторую и третью очередь», она имеет «совсем другие, непредвиденные последствия, которые очень часто уничтожают значение первых» [1, с. 151].

Идеологический и методологический плюрализм, хаотичное изменение действующего уголовного законодательства разрушили уголовно-правовую систему, способную обеспечить достижение задач, поставленных перед Уголовным кодексом Украины. В связи с этим возникла необходимость в создании целостного представления об уголовном праве, при котором вся уголовно-правовая наука была

бы вписана в систему правовых наук и основывалась бы на данных философии, психологии, социологии, политологии, экономики и других наук. Сделать это можно путем осмысления процесса предпонимания и понимания уголовного права.

Предпонимание уголовного права

Специалисты в сфере уголовного права редко обсуждают вопрос о предпонимании права. Между тем базой правосознания является правопонимание, базой правопонимания является предпонимание, которое принято именовать парадигмой. Профессор А.Э. Жалинский выделил четыре парадигмы, определяющие ход развития уголовного права: 1) парадигма уголовно-правового подавления; 2) символическая парадигма; 3) парадигма бюрократического присвоения уголовного права (бизнес-парадигма); 4) парадигма рационального использования уголовного закона как социального инструмента [2, с. 70–72].

В основе перечисленных парадигм лежит отношение государства к уголовному праву. Называя парадигмы уголовного права в определенной последовательности, А.Э. Жалинский фактически указал на фазы развития уголовного права, начиная с советского периода, для которого была характерна парадигма уголовно-правового подавления, заканчивая современным периодом.

Парадигма уголовно-правового подавления носила жестокий, репрессивный характер и была направлена на уничтожение группы людей (классов и не только), объявленных врагами народа. В.И. Ленин писал: «Мы должны сказать, что должны погибнуть либо те, кто хотел погубить нас и о ком мы считаем, что он должен погибнуть, – и тогда останется жить наша Советская республика, – либо, наоборот, останутся жить капиталисты и погибнет республика. В стране, которая обнищала, либо погибнут те, которые не могут подтянуться, либо вся рабоче-крестьянская республика. И выбора здесь нет и быть не может, так же, как не должно быть и никакой сентиментальности» [3, с. 166].

С одной стороны, жестокость была обусловлена стремлением государства, созданного путем насильственной революции, сохранить свою легитимность. С другой стороны, считалось: «В обществе, строящем коммунизм, не должно быть места правонарушениям и преступности. Но, пока имеются проявления преступности, необходимо применять строгие меры наказания к лицам, совершающим опасные для общества преступления, нарушающим правила социалистического общежития, не желающим приобщаться к честной трудовой жизни» [4, с. 162].

Несмотря на резкую критику парадигмы уголовно-правового подавления, А.Э. Жалинский отмечал ее позитивные моменты. По его мнению, ее можно признать: наиболее последовательной; отвечающей некоторым экзистенциальным свойствам человеческой психики; хорошо аргументированной убедительными, но часто примитивными суждениями.

Анализ сочинений В.И. Ленина показал, что так оно и было. Например, в своем письме к товарищу Курскому В.И. Ленин писал: «Суд должен не устранить террор; обещать это было бы самообманом или обманом, а обосновать или узаконить его принципиально, ясно, без фальши и без прикрас» [5, с. 190].

Прямо противоположной позиции придерживаются субъекты современной уголовно-правовой парадигмы. Формирование индивидуального и общественного сознания происходит под влиянием обмана и самообмана, неопределенности, фальши и имиджмейкерства. Закон из руководства к действию превратился в символ, в центре внимания оказывается не смысл закона, а знаковые явления, содержащиеся в нем.

Данную парадигму А.Э. Жалинский назвал символической: «Содержанием символической парадигмы является правильное допущение о том, что некоторые явления поведенческого характера нетерпимы в обществе и, следовательно, должны быть запрещены уголовным законом. Здесь неявно предполагается, что всякий уголовно-правовой запрет должен быть исполнен, но фактически исполнение уголовно-правового запрета не обеспечивается или, точнее говоря, обеспечивается недостаточно полно» [2, с. 71].

Символическая парадигма отразилась и на науке уголовного права. Большинство научно-исследовательских работ посвящены бесконечным неточностям уголовного закона, их аргументация носит поверхностный, символический характер. Под воздействием научного пессимизма ученые предлагают способы совершенствования действующего законодательства, не рассчитывая на его реальную реализацию.

В условиях передела собственности символическая парадигма была выгодна бизнес-элите. Ничто так не способствует быстрому накоплению капитала, как отсутствие порядка с надлежащим механизмом реализации ответственности за его нарушение. Как справедливо заметил А.Э. Жалинский, «принцип неотвратимости наказания превращается в тезис, который должен быть высказан, но не реализован» [2, с. 71].

После того, как большая часть государственного имущества была приватизирована, а сфера влияния на рынок установлена, бизнес-элита решила легализовать свои теневые капиталы и незарегистрированное имущество, для этого ей понадобился порядок. Уголовное право стало формироваться под влиянием парадигмы бюрократического присвоения уголовного права (бизнес-парадигмы).

Ссылаясь на работы Н. Кристи, А.Э. Жалинский писал, что бизнес-парадигма нацелена на превращение применения уголовного закона в своеобразную отрасль теневой экономики и отражает общий механизм перерождения неконтролируемой бюрократии: «При этом уголовное право превращается в ресурс, средство, с помощью которого можно установить власть над человеком и разменять ее на компетенцию, полномочия, права, авторитет, влияние, прямые имущественные выгоды и пр. Бизнес реализуется как в рамках закона, так и с его нарушением. Но во всех случаях главным является достижение собственных целей. Поэтому уголовный закон как средство должен быть и неопределенным, и жестким, а сфера его применения – максимально широкой» [2, с. 71].

Отождествление государственных интересов с интересами бизнес-элиты привело к отрыву государства от общества. Если в Украине бизнес-элита продолжает гнаться за сиюминутными выгодами, а власть продолжает бездействовать в плане решения насущных социальных проблем, в некоторых постсоветских государствах ситуация изменилась в сторону повышения роли государства в решении экономических, политических, правовых, социальных проблем. Так, И.А. Калиев, на примере Республики Казахстан, рассматривая вопрос о взаимоотношении власти и бизнеса в постсоветских странах, пришел к выводу: «Активное вмешательство бизнес-структур в политические процессы, подчинение государства бизнесу и, как результат, институционализация олигархии в 1990-е гг. сменились в начале 2000-х гг. снижением влияния экономических групп интересов на процесс принятия политических решений на фоне резко возросшей роли государства» [6].

Социально-экономическая и политическая реальность, существующая в Украине, свидетельствует о том, что ситуация в нашем государстве складывается не самым благоприятным способом.

Украина так и не превратилась в государство с рыночной экономикой, механизмом которой является рыночная система. В одном из учебников наиболее популярных в американских колледжах и университетах, дается следующая характеристика рыночной системы: «Рыночная система представляет собой многосложную систему связей, посредством которой бесчисленные индивидуальные, свободно выбранные решения учитываются, суммируются и взаимно уравниваются.<...>Рыночная система служит не только механизмом, посредством которого общество выносит решения относительно того, как распределять свои ресурсы и производимую из них продукцию, но именно с ее помощью эти решения осуществляются на деле» [7, с. 53].

Монополизация рынка в Украине привела к сужению конкуренции, при которой рыночная система ослабевает в качестве механизма эффективного распределения ресурсов. Американские ученые К.Р. Макконнелл и С.Л. Брю последствия сужения конкуренции описали так: «Производители и поставщики ресурсов становятся менее подчиненными воле потребителей, суверенитет производителей и владельцев ресурсов ставит под сомнение и подрывает суверенитет потребителей. Процесс отождествления «невидимой руки» личных и общественных интересов начинает терять свою силу. <...>А концентрация экономической власти, которой сопровождается упадок конкуренции, позволяет обладателям этой власти осуществлять меры принуждения» [7, с. 89].

По замыслу Абсолютного Разума, все существующее в нашем мире должно стремиться к бесконечной организации гармонии. Насилие, как правило, нарушает гармоничное сосуществование «личности–общества–государства», в результате возникает круговорот насилия среди названных субъектов, что неминуемо приводит к самоуничтожению. А. Поис правильно заметил: «В нашей современной действительности чрезмерные отклонения, выходящие за границы меры, преобладают практически во всем. Поэтому нет ничего удивительного в том, что человечество постоянно балансирует на грани самоуничтожения» [8].

По мнению американских экономистов, роль государства, по крайней мере, на начальной стадии экономического роста должна быть значительной. Исследования американских ученых показали, что экономически отсталые страны сталкиваются со следующими трудностями экономического развития:

1. Законность и порядок. Подлинным бичом некоторых беднейших стран являются преступность и межплеменные столкновения, отвлекающие внимание и ресурсы общества от хозяйственных задач. Сильная и устойчивая государственная власть необходима для установления законности и порядка в стране, достижения мира и единства.

2. Слабость частного предпринимательства. Во многих странах отсутствует достаточно многочисленный и энергичный класс предпринимателей, имеющих возможность и желание накопить капитал и развить производство.

3. Инфраструктура. Многие трудности экономического роста порождаются дефицитом общественных товаров и услуг, иначе говоря, недостаточным развитием инфраструктуры. Санитарно-гигиенические и основные медицинские программы, образование, орошение и охрана почв, сооружение дорог и прочих транспортно-коммуникационных систем – все эти, по сути, нерыночные товары и услуги приносят обществу огромные побочные выгоды. Только государство способно обеспечить производство таких товаров и услуг в достаточном количестве.

4. Принудительное накопление и капиталовложение. Иногда вмешательство государства требуется для решения проблемы сбережений и инвестиций, которая тормозит накопление капитала в экономически отсталых странах.

Случается так, что обеспечить выход из положения могут лишь государственные налоговые меры, стимулирующие накопление капитала. При этом очень часто возникают острые проблемы, связанные с созданием справедливой и эффективной налоговой системы, ее четким функционированием, более или менее всеобщим соблюдением налогового законодательства.

5. Проблемы, связанные с социальным устройством. Государство имеет самые широкие возможности для того, чтобы устранять с пути экономического роста препятствия, вытекающие из характера социального устройства. Только государство в состоянии реально поощрять волю к развитию, побудить общество отказаться от религиозного фатализма и понять ценность социальной активности [7, с. 759–760].

Перечисленные проблемы свидетельствуют о необходимости повышения роли государства в решении экономических, политических, социальных вопросов. При этом повышение роли государства не означает переход к тоталитарному режиму. Тоталитарный режим предполагает подавление, в то время как деятельность демократического, правового, социального государства должна быть основана на принципе взаимной ответственности.

Изучение законов Природы позволяет выдвинуть гипотезу, согласно которой в основе принципа взаимной ответственности лежит Закон (принцип) корпускулярно волнового дуализма как всеобщий – универсальный, фундаментальный Закон Природы, закон Вселенной, закон Мироздания.

Механизм действия Законов Природы, законов Вселенной, законов Мироздания, описанный А. Поисом, можно перенести на законы, созданные человеком. А. Поис пишет: «Ни при абсолютной замкнутости, ни при абсолютной свободе, невозможно (из-за отсутствия взаимодействия с другими частицами) реализовать собственные способности-программы, несмотря на то, что в одном случае частица покоится, а в другом – движется под воздействием внешней силы.

Если человек поймет, что «бежать» (жить) можно только при согласованном взаимодействии с коллективом других частиц и при обеспечении всему этому коллективу необходимого для его «бега» (жизни) промежутка пространства-времени, то он не станет замыкаться в себе и не позволит превратить себя в безвольную щепку, несомую тем или иным «поток», а постарается «бежать» (жить) в согласии с коллективом, стремясь обеспечить не только себе, но и всем другим его «частицам», оптимальное жизненное пространство («полную потребительскую корзину»), так как и он, и они в составе данной волны являются единым целым» [8].

Отсутствие взаимной ответственности между личностью, обществом и государством приводит к следующим последствиям. Государство, не способное обеспечить законность и порядок, мир и единство страны, а также организовать свое «домашнее хозяйство», теряет свой авторитет и поддержку общества. Общество, которое не уважает своих членов, толкает их к игнорированию общепринятых правил поведения. У личности, лишенной поддержки общества и государства, возникает апатия, которая по обратной цепочке передается обществу и государству. Процесс развития общества затормаживается. Все приходит в упадок.

В отличие от личности–общества–государства бизнес живет своей жизнью. Подчинив себе государственный аппарат, используя обман и принуждение, бизнес-элита рассчитывает на быстрое получение прибыли при минимуме затрат. При этом

бизнес в Украине не отличается своей преемственностью или наследственностью, он не рассчитан на долгое существование, иначе был бы основан на честности и справедливости, учитывал бы интересы государства и общества. Принуждение, как мы выяснили, вызывает обратную реакцию, а обман легко обнаружить. Поэтому, скорее всего, бизнес-элита Украины рассчитывает на то, что после быстрого накопления капитала, она продолжит свою деятельность за рубежом. Вопрос о том, что бизнес-элита Украины будет делать в государстве и обществе, в котором действуют свои законы взаимодействия, ее пока не интересует.

Между тем, как правильно заметил А. Поис, «каждое движение-изменение, каждое действие, кого и чего бы то ни было приводит к определенному результату, поэтому не существует ни наказания СВЫШЕ, ни награды за наши прошлые дела, а имеются всего лишь (!) следствия того, что мы САМИ ранее совершили» [8].

В связи с этим от парадигмы бюрократического присвоения уголовного права (бизнес-парадигмы) мы предлагаем перейти к парадигме рационального использования уголовного закона как социального инструмента. По мнению А.Э. Жалинского, ключевым для этой парадигмы становится допущение необходимости трудного и постоянно проверяемого выбора целей уголовного правоприменения по критерию «интересы общества – потери общества», что должно сопровождаться столь же трудным и столь же критически обсуждаемым отбором наиболее щадящих и одновременно необходимых средств уголовно-правового воздействия [2, с. 72].

Можно согласиться с выводами А.Э. Жалинского, согласно которым под влиянием рациональной парадигмы субъекты уголовной политики и уголовного применения в рамках своих информационных обязанностей и пределов усмотрения, установленных законом, должны:

а) осознавать гносеологические, методологические основания выработки уголовно-правовых суждений, как эмпирических, так и абстрактных, с различной степенью обобщения;

б) разрабатывать методики и приемы перевода фактической информации в нормативную, т. е. программирования решений, имеющих уголовно-правовое содержание;

в) совершенствовать технологии работы с уголовным законом и уголовным правом, включая коммуникации между субъектами уголовно-правовых сигналов и их адресатами [2, с. 72].

Однако критерий выбора целей уголовного правоприменения необходимо расширить и уточнить. Он должен выражаться в разумном балансе интересов личности, общества, государства, при минимуме потерь, с учетом триединого начала окружающего мира: Божественного (Духовного) – Природного – Человеческого.

Процесс разработки и внедрения рациональной парадигмы очень долгий и трудоемкий. Много зависит от того, насколько люди устали от разрушительного, иррационального характера мировоззрения постмодернизма. Закон (явление) резонанса гласит: «Если БОЛЬШИНСТВО людей Земли сможет объединиться в единый мощный эгрегор – коллектив единомышленников и начнет думать и действовать по глобальным вопросам согласованно – в РЕЗОНАНС, то его возможности станут столь велики, что смогут кардинально повлиять на развитие событий глобального масштаба» [8].

Анализ научных исследований показал, что процесс внедрения рациональной парадигмы уже осуществляется. Например, В.М. Кулитынский в своих

диссертационных исследованиях пришел к выводу, согласно которому образ права в правовой идеологии, основанной на природно-правовом типе правопонимания, зависит от правосознания конкретного субъекта, однако является результатом рационального отображения правовой реальности [9, с. 179]. О разумном использовании права, которое формирует новое, необходимое обществу правосознание, пишут М.В. Бавсун, А. . Наумов и др. [10, с. 110].

При этом следует иметь в виду, что использование рациональной парадигмы не исключает возможность влияния иррационального начала на жизнедеятельность человека и функционирование общества, она проявляется в наполнении осмысленным содержанием институтов уголовного права. Для того чтобы процесс наполнения осмысленным содержанием институтов уголовного права был эффективным, необходимо получить ответы на следующие вопросы: что мы наполняем смыслом, как и с какой целью мы это делаем.

Понимание уголовного права

В юридической литературе все чаще можно встретить критические замечания либо в адрес законодателя, либо в адрес теоретиков и практиков. Бесконечные споры и конфликты подрывают авторитет права и правовые устои общества. Идеи, способные возродить авторитет права и обеспечить порядок в обществе, периодически появляются, но так и не находят своего реального воплощения. Причиной правовых «конфликтов» между законодателем и теоретиками, теоретиками и практиками является слишком широкая трактовка слова «понимание» права и игнорирование вопроса о том, что различными субъектами право понимается по-разному. Одним из ключевых факторов при этом являются личные мотивы и интересы, в результате чего правопонимание законодателя и практиков часто отличается от правопонимания, предложенного учеными-правоведами. Решить существующую проблему можно за счет более точной интерпретации словосочетания «понимание права».

В одном из учебников по общетеоретической юриспруденции, направленном на повышение уровня общетеоретической подготовки специалистов юридического профиля, было замечено, что термин «понимание», даже в обыденном значении используется как синоним познания, осмысления, постижения, разумения и даже истолкования и объяснения. Авторы упомянутого учебника исходят из того, что «правапонимание – это центральная категория юриспруденции, отражающая процесс и результат постижения права, которая, в том числе, выступает как мыслительная деятельность человека по познанию права, оценке и отношения к нему как к целостному социальному явлению» [11, с. 59].

На наш взгляд, познание, осмысление и толкование являются способами понимания права, в то время как правопонимание представляет собой – сложившиеся взгляды на сущность права, формы его выражения (источники), связь с государством, причины происхождения, назначение и др. Способов познания права, как и постижения природного, социального и духовного бытия существует бесконечное множество. Но только одно представление о праве становится общепризнанным. Формируется оно поэтапно.

Представление о сущности (содержании) права создается учеными-правоведами, форма права формируется законодателем. В идеале согласованность формы и содержания права должна отражаться в работе правоприменителей. Но происходит это довольно редко. Правоприменитель по-своему понимает сущность права, более или менее считается с формой, предложенной законодателем, и чаще всего создает

свой механизм реализации права. В результате в обществе создается искаженное представление о праве, которое из-за большого количества субъектов, его разделяющих, становится общепризнанным. Между субъектами правопонимания возникает конфликт, который безрезультативно вынуждает ходить по кругу.

Одним из способов решения существующего конфликта является уяснение учеными своей роли в процессе формирования представлений о праве. При этом очень важно не преувеличивать роль науки и авторитет ученых в реальной жизни. Необходимо уйти от идеализированного образа науки и признать то, что она является лишь частью общественного мировоззрения.

А.П. Овчинникова справедливо критикует юристов: «Если юрист говорит, что замысел закона состоял в том-то и в том-то, что именно поэтому его действие и результат работы структурированы так-то, то он предполагает, что те, кому он адресуется, находятся в том же структурном поле» [12, с. 7]. «И не все ли равно, – с иронией задает вопрос А.П. Овчинникова, – что мы скажем при этом: таков мир, в котором мы живем, либо, при другом взгляде на вещи, таков мир, который мы себе создали?» [12, с. 7]. В действительности должно быть не все равно. Если мир, который мы создали, противоречит миру, в котором мы живем, стабильности не будет ни в одной из сфер нашего существования.

Характер человеческого существования зависит от мозговой деятельности человека, в результате которой формируется сознание, определяющее жизненные установки личности. Сознание представляет собой сложную совокупность составляющих его элементов. Как пишет Л.И. Мозговой, сознание может быть представлено как универсальная способность человека приобретать, хранить, преобразовывать и воспроизводить знания; обеспечивать регуляцию ценностных ориентаций людей; раскрываться с помощью системной иерархии разнообразных процессов: чувства (ощущение, восприятие, представление), рассудка (которые включают работу с понятиями, суждениями, умозаключениями и т. п.), эмоциональных, волевых мнемонических процессов, памяти, воображения, интуиции, воспоминания и др., но и процессов переживания и веры (сомнения, убеждения, радости, подавленности, желания и т. п.) [13, с. 196].

Право, выступая одним из основных социальных регуляторов, стремится к воздействию на сознание человека. При этом очень важно установить, какой из элементов человеческого сознания имеет решающее значение. По мнению О.В. Грищук и Х.Б. Соломчак, знания воздействуют на осознание человеком своих действий, а значит, имеют решающее значение для ответственности, ведь все свои поступки человек осуществляет на основе знаний и опыта [14, с. 102]. Бесспорно, если бы знания о роли правовых норм в обществе, о нежелательных последствиях, которые предусмотрены в случае их несоблюдения, побуждали бы человека к позитивной правовой ответственности, работа юристов заключалась бы в том, чтобы доводить эти знания до населения.

Можно согласиться с точкой зрения М.С. Кельмана и О.Г. Мурашина относительно того, что правосознание содержит совокупность взглядов, чувств, эмоций, идей, теорий и представлений, которые характеризуют отношение человека, социальных групп и общества в целом к действующему или желательному праву и деятельности, связанной с ним [15, с. 354–355].

Не утратили своего значения монографические исследования М.Ф. Орзиха, опубликованные им в 1975 г. В своих исследованиях ученый пришел к следующим выводам: «В действительности формирование и функционирование личности

происходит под воздействием (1) генетической программы, обусловленной филогенезом (видовым развитием) человечества, (2) социальной программы, синтезирующей социальный опыт человечества (результат «социального наследования», по выражению Н.П. Дубинина), (3) социального опыта личности, складывающегося в процессе жизнедеятельности человека (его онтогенеза), (4) среды (социальная и природная обстановка жизни человека, его макро – и микроокружение), включающей случайности исторического и индивидуального характера, которые создают «шумы» неопределенности, затрудняют познание закономерного, (5) системы средств направленного воздействия» [16, с. 127].

Право не является единственным средством направленного воздействия на личность, поэтому выступая в роли «посредника» между государством и личностью, оно должно на уровне «медиума» ощущать значение мифов, религии, культуры, морали, нравственности, этики и эстетики, политики в жизни человека.

Уголовное право как материальная, публичная отрасль права воздействует на личность языком законов, который имеет как символическое, так и рациональное значение. Анализируя символическую и рациональную парадигму, мы пришли к выводу, что преимущественное значение имеет рациональная парадигма. Однако без учета символической составляющей уголовного права уголовный закон превращается в «мертвую схему», оторванную от личности, ибо для нее первостепенное значение имеет не информационная насыщенность закона, а его способность и готовность охранять индивидуальные и общественные интересы. Каждый принятый закон, с одной стороны, является символом чего-то, с другой стороны, содержит символы, с помощью которых облегчается языковое воздействие на людей.

В юридической литературе вопрос о символическом воздействии уголовного права является малоразработанным. Тем не менее, несмотря на свое рациональное начало, уголовное право не может существовать без символических образов (мифологических основ права). Ю.В. Цуркан-Сайфулина правильно заметила: «Мифологические основы права основываются на подсознательном уровне человеческой психики, а право, которое основано на таких мифологических основах, имеет (неосознанно) авторитетный характер, является несомненным, не подлежит опровержению или критике» [17, с. 242].

Опасность использования символов заключается в том, что сущность правового символа «состоит как раз в том, что некоей форме придается определенный, казалось бы, никак с самой этой формой не связанный смысл» [18, с. 58]. Например, внесение изменений и дополнений в действующий Уголовный кодекс, касающихся преступлений, связанных со временно оккупированной территорией Украины [19], свидетельствует о том, что в Украине еще долго будет существовать оккупированная территория. Подобные новшества в законодательстве вызывают пессимизм и апатию у населения, уголовное право начинает символизировать не охрану «личности–общества–государства», а угрозу и нестабильность.

Наряду с правовыми символами для уголовного права имеют значение символы, не закрепленные в официальных источниках права. Как правило, они касаются процедуры реализации уголовно-правовых норм (сфера действия уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного права). На уровне обыденного сознания люди в большей степени склонны доверять тому, что они видят или слышат, нежели письменной форме отражения смысла закона.

Например, согласно ч. 1 ст. 1 УК Украины уголовный закон имеет своей задачей правовое обеспечение охраны прав и свобод человека и гражданина, собственности,

общественного порядка и общественной безопасности, окружающей среды, конституционного строя Украины от преступных посягательств, обеспечение мира и безопасности человечества, а также предупреждение преступлений. По замыслу законодателя, Уголовный кодекс Украины должен был стать символом охраны интересов личности–общества–государства–международного сообщества. Однако нестабильность и избирательность действия уголовного закона, а также отсутствие надлежащего механизма его реализации привели к тому, что Уголовный кодекс Украины стал символом законодательной демагогии. Неудивительно, что В.А. Туляков, изучая социальную физику и уголовную ответственность, заметил любопытную ситуацию: *«Степень оценки асоциальности поведения начала определяться не законами и постановлениями, а эффектом взаимодействия между людьми по поводу ожидаемого блага, высших социальных интересов, чувства индивидуальной и коллективной безопасности»* [20, с. 85–86].

Для того чтобы символическое воздействие уголовного закона было эффективным, его необходимо формулировать, исходя из принципов рациональности. Удачными в этой связи представляются предложенные Е.В. Золотухиной-Аболининой следующие черты идеала рациональности в осмыслении человеческих действий:

- а) ясное и четкое понимание целей, осознанных собственными потребностями и установление адекватности цели реальным потребностям;
- б) осознание причинного механизма, общественной закономерности, которая породила данные потребности, осмысление удовлетворения их как необходимости;
- в) сознательный выбор средств, адекватных цели, выбор, основанный на знании объективных свойств предметов, применяемых как средство;
- г) осознание условий протекания действия, способность сориентировать действие в соответствии с объективными конкретными условиями;
- д) осознание не только ближайших, очевидных результатов действия, но и его отдаленных, которые не лежат на поверхности и не последовательны, умение учитывать их и корректировать цель и средства;
- е) собственная способность в применении форм и способов мышления, контроль над протеканием умственного (познавательного, оценочного и др.) процесса, выяснение предусловий мышления» [21, с. 17].

Осознавая связь символического и рационалистического подходов, А.Э. Жалинский выделил три направления механизма символического действия уголовного права:

- воздействие на иерархию социальных благ;
- оценка (практика реализации) распределительной социальной справедливости;
- аргументация выборов вариантов поведения [2, с. 27].

Думается, что механизм символического действия уголовного права не ограничивается указанными направлениями. В него входит также воздействие на понятие, задачи и принципы уголовного права, понятие преступления и наказания. Хорошо отработанная правовая система предполагает не только логическую взаимосвязь, составляющих ее элементов, но и идейное (идеологическое) единство. Е.Л. Стрельцов заметил: «Безусловно, каждая отрасль имеет свои задачи, однако, и это необходимо подчеркнуть, общий содержательно-методологический подход в определении задач конкретной отрасли законодательства, задач всей системы национального законодательства должен быть принципиально единым, что, безусловно, должно совершенствовать систему национального законодательства и каждой его составляющей» [22, с. 12].

Наличие норм-целей, норм-принципов в уголовном праве не означает, что оно трансформируется в идеологию. А.И. Клименко, ссылаясь на работы Дж. Остина, Н. Рулана, пишет, что о постепенной трансформации современного права в идеологию говорит вся история его развития от обычного права к праву предписательному. Н. Рулан говорит о возрастающей роли норм-целей, норм-принципов и вообще стандартов, которые лишь намечают «вектор» необходимого поведения и не являются нормой в узком смысле слова. Он говорит даже о новом типе воспроизводимого государством позитивного права, не основанном на непременном принуждении, а скорее, предполагающем информационно-идеологическое воздействие. И в этом плане французский ученый отмечает различие «права-модели» – развивающегося права и «права-санкции», справедливо признавая, по мнению А.И. Клименко, за правом-моделью не только юридическое качество (в чем ему отказывают многие юристы), но и определенные функциональные достоинства. Н. Рулан пишет, что право-модель – это инструмент новой законодательной политики, которая «основывается на идее, что новые права, пользуясь официальным закреплением со стороны учредителя и законодателя, не могут в настоящий момент применяться полностью: отныне они меньше являются императивным обязательством, а, скорее, моделью того, каким *могло бы быть* будущее общество, принимая, конечно, во внимание тот факт, что они могут измениться под воздействием формирующейся практики» [23, с. 39].

Трансформация права в идеологию ставит под сомнение целесообразность существования самого права. К сожалению, под влиянием тех или иных исторических событий забываются причины возникновения права, а именно, что право является инструментом, который создается каждым обществом для разрешения возникающих в нем конфликтов, путем применения мер государственного принуждения. Без санкций теряется смысл существования норм права (их легко можно заменить нормами морали и нравственности). Неудивительно, что В.М. Коган, анализируя социальный механизм уголовно-правового воздействия, писал: «Насколько об этом можно судить по дошедшим до нас данным, чем древнее право, тем выше в нем доля уголовных запретов, тем в большей степени оно является уголовным» [24, с. 36]. На это же положение обращал внимание и Е.Б. Пащуканис, отмечая: «Нормальное не фиксируется сначала, как таковое, – оно просто существует. Потребность зафиксировать и точно установить объем и содержание взаимных прав и обязанностей возникает там, где спокойное и мирное существование нарушено. С этой точки зрения прав Бентам, когда он говорит, что закон создает права, создавая преступления. Юридическое общение получает свою специфическую характеристику исторически, прежде всего, на фактах правонарушений понятие кражи определяется раньше, чем понятие собственности» [25, с. 159].

Утверждение о том, что право-модель является инструментом новой законодательной политики, неприемлемо для нашего общества. Как правильно заметил В.А. Туляков, специалисты в сфере изучения славянского права указывают, что основным элементом славянского правосознания является чувство справедливости и несправедливости, обязанности и ответственности, солидарности, что отличает славянское правосознание от западного, ориентированного на формальную законность [26, с. 143].

Американец Э. Позер издал книгу с очень пессимистическим названием «Сумерки прав человека», в которой поднял проблему: «Права человека являются неэффективными, или менее эффективными, когда существует слишком много прав.

<...> Когда существует много прав, государство может оправдать свою неспособность уважать одно право, настаивая на том, что оно исчерпало финансовые и политические ресурсы, пытаясь обеспечить другие права» [27].

Именно идея о том, что закон должен быть не только провозглашенным, но и реализованным, должна стать инструментом новой законодательной политики. Что касается норм-целей, норм-принципов, то уголовному праву они необходимы для того, чтобы сухость и взвешенность закона дополнить одушевленностью.

Выводы

Уголовно-правовое воздействие обусловлено использованием повелительных суждений о должном, дозволенном, запретном, оно непосредственно связано с применением наиболее суровых мер государственного принуждения, поэтому ничто так не задевает человека, как уголовный закон, не соответствующий социальным реалиям. Осознать методологические основания выработки уголовно-правовых суждений, соответствующих потребностям личности–общества–государства, можно только после осмысления предпонимания и понимания уголовного права.

В идеале предпонимание уголовного права должно воплощаться в наиболее общих суждениях о законах Природы, Вселенной, Мироздания. В реальной действительности общие представления о природе влияют на процесс формирования уголовного права опосредованно, через предпонимание субъектов уголовно-правовой парадигмы, среди которых основная роль отводится государству.

Для того чтобы свернуть с пути самоуничтожения от парадигмы бюрократического присвоения уголовного права (бизнес-парадигмы) необходимо перейти к парадигме рационального использования уголовного закона как социального инструмента. Она должна выражаться в разумном балансе интересов личности, общества, государства, при минимуме потерь, с учетом триединого начала окружающего мира: Божественного (Духовного) – Природного – Человеческого.

В отличие от предпонимания, которое, как правило, происходит на уровне подсознания, правопонимание представляет собой сложившиеся в сознании человека взгляды на сущность права, формы его выражения (источники), связь с государством, причины происхождения, назначение и др. В основе понимания уголовного права должна лежать идея о том, что уголовное право является инструментом, который создается каждым обществом для разрешения возникающих в нем конфликтов, путем применения мер государственного принуждения. Выступая средством направленного воздействия на личность, уголовное право должно на уровне «медиума» ощущать значение мифов, религии, культуры, морали, нравственности, этики и эстетики, политики, экономики в жизни человека.

Список использованных источников:

1. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1982. – 359 с.
2. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ / А.Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2009. – 400 с.
3. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – М. : Изд-во политической литературы, 1964. – Т. 44. – 725 с.
4. Программа Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Изд-во политической литературы, 1962. – 308 с.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – М. : Изд-во политической литературы, 1964. – Т. 45. – 729 с.

6. Калиев И.А. Властные отношения и бизнес в постсоветских странах – проблемы и перспективы / И.А. Калиев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://e-history.kz/ru/contents/view/1525_.
7. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципа, проблемы и политика / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю ; Пер. с англ. 11-го изд. – К. : Хагар-Демос, 1993. – 785 с.
8. Поис А. Основные законы природы – всеобщие, универсальные, фундаментальные законы – законы Вселенной, законы Мироздания / А. Поис [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.pois.ru/zak.htm#f_.
9. Калітинський В.М. Сучасні різновиди правових ідеологій: філософсько-правовий вимір : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.08 / В.М. Калітніський. – Одеса, 2016. – 212 с.
10. Бавсун М.В. Методологические основы уголовно-правового воздействия: [монография] / М.В. Бавсун. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 200 с.
11. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под ред. Ю.Н. Оборотова. – О.: Фенікс, 2011. – 436 с.
12. Овчинникова А.П. Системный подход и методология юриспруденции / А.П. Овчинникова // Правове життя сучасної України: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Правове життя сучасної України» / Відп. ред. д-р юрид. наук, проф. Ю.М. Оборотов ; Одеська національна юридична академія. – О. : Фенікс, 2008. – 568 с.
13. Мозговий Л.І. Філософія. Кредитно-модульний курс: [навч. посіб.] / Л.І. Мозговий, І.В. Бичко, Р.О. Додонов; За ред. Р.О. Додінова, Л.І. Мозгового. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.
14. Гришук О.В., Соломчак Х.Б. Позитивна правова відповідальність людини: детермінаційні аспекти: [монографія] / О.В. Гришук, Х.Б. Соломчак. – Хмельницький, 2016. – 349 с.
15. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права: Підручник / М.С. Кельман. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
16. Орзіх М.П. Особистість і право: [Монографія] / Передмова С.В. Ківалова. Вступна стаття автора. – Одеса : Юридична література, 2005. – 312 с.
17. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Владні засади права: філософсько-правові аспекти: [монографія] / Ю.В. Цуркан-Сайфуліна. – Одеса : Фенікс, 2016. – 358 с.
18. Давыдова М.Л. Правовые символы и символы в праве: понятие, значение, классификация / М.Л. Давыдова // Юридическая техника. – 2008. – № 2. – С. 56–63.
19. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України 15 квітня 2014 р. № 1207-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 26 – Ст. 892.
20. Туляков В.А. Социальная физика и уголовная ответственность / В.А. Туляков // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 10–11 жовтня 2013 р. / Редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 83–88.
21. Золотухина-Аболина Е.В. Рациональное и ценностное (проблемы регуляции сознания) / Е.В. Золотухина-Аболина. – Издательство Ростовского университета, 1988. – 144 с.
22. Стрельцов Є.Л. Основне завдання законодавства – регулювання чи регламентування суспільних відносин: деякі міркування / Є.Л. Стрельцов // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – 10. – С. 8–15.

23. Клименко А.И. Правовая идеология в контексте пространственно-временных характеристик современного общества / А.И. Клименко // Пространство и время. – 2012. – № 4 (10). – С. 36–41.
24. Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В.М. Коган. – М.: Изд-во «Наука», 1983. – 182 с.
25. Пащуканис Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Е.Б. Пащуканис. – М.: Наука, 1980. – 270 с.
26. Туляков В.А. Уровни уголовно-правового регулирования / В.А. Туляков // Актуальні проблеми держави та права. – 2013. – С. 141–147.
27. Сутінки прав людини і Європейський суд [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ua.racurs.ua/1136-prava-ganna-udkivska>.

Надибська О.Я.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

СУСПІЛЬСТВО ТА ОСОБИСТІСТЬ: СУТНІСНИЙ ХАРАКТЕР ІНТЕРЕСІВ Й ДІЙ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Анотація

У статті здійснюється аналіз системи знання особливості та соціуму, що мають одне джерело походження, але різну природу та різний зміст. Системи знань особистості та соціуму мають різне співвідношення в різних культурах. І особистісне, і суспільно-групове знання формується в процесі соціальної взаємодії та будується на формуванні певної структури відносин. Спираючись на теорію німецького соціолога Норберта Еліаса, автор статті намагається довести, що жодна людина не оволодіватиме знаннями, які непотрібні їй у житті, а особливий спосіб співіснування та кооперації особистісних знань створює знання соціальне. У роботі здійснено спробу розкрити природу соціального пріоритету, який формується парадоксальним шляхом оформлення принципово нової цінності з тих суто індивідуальних інтересів, що реалізуються конкретними особистостями в полі соціальної взаємодії. Особистісне знання постає в формі розуміння власних потреб, в першу чергу, економічного характеру. Соціальна взаємодія наділяє особистісне знання характеристиками потреби в конкурентному здобутті власного місця серед собі подібних. Це потреба в перевазі в найрізноманітніших вимірах – від влади в прямому сенсі як можливості контролювати свободу іншої людини до затвердження себе як найкращого в будь-якому сенсі.

Вступ

Суспільно-групове та особистісне знання являють собою своєрідні «два кити», дві наріжні підвалини, на яких формуються соціальні пріоритети. Соціальний пріоритет може оформитись виключно у точці перетину групового та особистісного інтересу, адже є своєрідною формою розуміння способів досягнення найкращого життя. Питання про долю групового та особистісного знання в формуванні системи

пріоритетів не може бути вирішено однозначно. Різні суспільства демонструють нам різну міру прийняття групового чи особистісного інтересу у формуванні пріоритетів, однак ми наслідимось стверджувати, що в будь-якому разі природа пріоритету є соціокультурною та не може залежати від волі окремого індивіда чи певної групи людей. Тільки соціум загалом може створити достатнє поле, на якому оформляться настільки потужні лінії напруги, що зможуть корегувати та спрямовувати суспільство в цілому та кожного його члена окремо. Питання про роль особистісних та групових зусиль у формуванні системи пріоритетів потребує особливої уваги та описання методологічної програми нашого дослідження напруги між означеними двома боками системи пріоритетів.

Починаючи аналіз співвідношення особистісного та групового знання, ми маємо зупинитися на питанні про природу різних форм знання, що циркулює в соціальному просторі. Знання формується різними шляхами, і нам інколи важко розрізнити джерела того знання, яким ми користуємось у житті. Природа знання, що циркулює в суспільстві, є настільки складним феноменом, що з кінця XIX ст. воно стало предметом окремої області гуманітарного знання. Від початку природу соціального знання вивчали переважно в філософському контексті, пізніше це стало прерогативою соціології. Підкреслимо, йдеться про загальну тенденцію, а не абсолютні показники. Звісно, сучасна соціальна філософія теж звертає увагу на природу соціального знання. Криза класичного раціоналізму наприкінці XIX ст. сфокусувала увагу дослідників на такому нібито ефемерному феномені, як знання. У 1920-ті рр. з'явився термін «соціологія знання», пов'язаний із теоретичною діяльністю німецького теоретика М. Шелера. Другим корифеєм вивчення соціальної природи знання став К. Мангейм, який продемонстрував соціально-історичну зумовленість мислення та характеру формування знання в соціумі в роботі «Ідеологія та утопія». Для нашого дослідження особливо значущою є феноменологічна лінія дослідження соціального знання, що є пов'язаною з теоретичною спадщиною А. Шютца, П. Бергера та Т. Лукмана.

1. Класифікація знання та форми його існування в соціумі

Маємо пам'ятати, що прийнято розрізняти знання за природою, за ступенем науковості, за місцем знаходження. За природою знання буває декларативним (пасивні знання, тобто такі, що тільки констатують те, що постає перед увагою спостерігача) та процедурним (активні знання, отримані в процесі оброблення даних, аналізу, необхідні для формування стратегій та алгоритмів). За ступенем науковості знання буває науковим та поза-науковим. Наукове знання поділяється на емпіричне (отримане в процесі спостереження чи експерименту) та теоретичне (отримане аналітичним шляхом). Поза-наукове знання поділяється на пара-наукове, лженаукове, квазінаукове, антинаукове, псевдонаукове, буденне, особистісне. Більшість видів поза-наукового знання в контексті нашого дослідження не буде актуалізовуватися, тож надання цим категоріям кваліфікуючих характеристик видається зайвим. Для нас важливою є наявність особистісного знання в класифікації поза-наукового знання. За місцем знаходження виділяється особистісне (неформалізоване, поки приховане) та формалізоване знання.

З метою дослідження особистісного та групового елементів в соціальному знанні важливо, що особистісне знання з'являється в двох класифікаціях знання – за ступенем науковості та за місцем знаходження. У першій класифікації особистісне знання розуміється як знання, особливості якого залежать від здібностей конкретного індивіда, у другій – як знання, що поки не знайшло формалізації та не може бути

передане іншим людям. Те й інше вказують на розуміння особистісного знання як того елемента, який створює найменший вплив на систему соціальних пріоритетів. Ми бачимо проблему дещо іншим чином та повернемося до цього.

Суспільно-групове знання ми побачимо в кількох елементах класифікації знання. Наукове знання, в принципі, соціально-групове, адже сама система науки створюється не для потреб окремої людини (окрема людина не потребує строгих дефініцій, оскільки дефініція є дієвим засобом запобігання непорозумінням між різними теоретичними школами), а для зручності колективного процесу відтворення та просування знання. Різні різновиди поза-наукового знання є переважно груповими, адже цінність такого знання поділяється, в першу чергу, певною групою прихильників та не визнається на загальному рівні соціуму. До цієї ж групи належить і повсякденне знання, що має особливу природу, яка є дуже важливою для формування системи соціальних пріоритетів. Якщо ми говоримо про знання, визначене за місцем знаходження, можемо побачити переважно групове знання. Знання, зафіксоване на будь-якому носії, є колективним, бо формалізація, запис на носії априорі призначається з метою передання інформації іншим людям, відтворення знання. Особливою сферою формалізованого знання є знання в експертних системах, що є виділеними з неявних знань експертів. З метою вивчення системи соціальних пріоритетів цей елемент теж є важливим, оскільки експерти претендують на особливу роль у формуванні пріоритетів.

Звернувшись до класифікації знання, ми маємо наголосити, що діалектика особистісного та групового (чи в широкому сенсі суспільного) знання є дуже складною та не може бути зведеною тільки до констатації особистісних особливостей та моменту формалізації знання. Соціальний пріоритет є феноменом із дуже складною комунікативною природою, яка залежить не тільки від формалізованого знання чи висновків експертів, але й від тих форм буття знання, які не можуть бути виявлені раціональним шляхом (отже, постають неформалізованими) та не належать певній групі.

Спробу з'ясувати співвідношення особистісного та групового знання маємо починати з чіткого розуміння того, в яких формах існує знання в соціумі. Знання суспільства складається з комплексів знань, якими володіють окремі особистості (індивіди), та корпусу формалізованої інформації, що зберігається в різних «скарбницях» знання (бібліотеки, бази даних тощо). Ці два полюси знання не можна розділити, один не існує без іншого. Загальний рівень особистісного знання може вплинути на суспільний. Так, наприклад, під час дорійського завоювання Мікенської Греції на рубежі II – I тисячоліть до н. е. відбулася дивна подія – зникла писемність. Багата та загалом розвинута цивілізація, що відчувала потребу в фіксації та відтворенні суспільного знання, перетворилася на неписемний простір. Особистісні знання нового населення Греції, що зайняло мікенський простір, не виходили за межі використання засобів оброблення землі, що не потребували запису. Не потребуючи складних механізмів передання знання, населення втратило писемність. Коли кілька століть потому греки знов відчули потребу в фіксації знання, їм довелося винайти спосіб запису інформації заново. Втрачену систему письма не було відроджено. Таких історичних прикладів можна навести багато. Нам у контексті пропонованого дослідження важливо продемонструвати спосіб впливу особистісного знання на суспільне.

Отже, рівень особистісного знання може суттєво впливати на суспільне (та будь-яку форму групового) знання. Очевидним є й зворотній вплив. Формалізоване знання, що є надбанням певної групи, створюється спеціально з метою відтворення саме цієї

групи та передається членам цієї групи через систему освіти та різноманітні системи циркуляції інформації. Подекуди групове знання може ставати формою панування над іншими групами та, таким чином, формує певні соціальні пріоритети. Загальновідомою, наприклад, є монополія на знання, що існувала в стародавньому Єгипті для жерців. Тільки священнослужитель міг отримувати знання та завдяки знанню маніпулювати свідомістю «непосвячених». Навіть не згадуючи про можливість користуватись привілеями доступу до документації (якого інші були позбавлені просто через неможливість прочитати, що там написано), звернемо увагу, скажімо, на знання з астрономії єгипетських жерців, які залякували парафіян передбачуваними природними явищами. Монополія на знання формувала соціальний пріоритет, що включав винесення сакральної групи населення на недосяжний рівень. Врешті-решт, частіше за все соціальне визнання певної групи населення структуроутворюючою базується на монополії на знання. Будь-які сакральні групи є цьому прикладом. Знання шляху до найголовнішої цінності, що визнається цим суспільством, є фундаментом для піднесення групи на недосяжну висоту. Навіть військова сила не завжди може конкурувати з тими, хто «знає». Згадаймо хоча б відомий приклад із соціальної структури стародавньої Індії: раджа (цар) належав до варни кшатріїв (воїнів), вищою ж варною була варна брахманів (жерців).

Можна вказати й на приклади конфліктів між різними груповими системами знання чи між суспільним та груповим знанням. Згадаймо приклади боротьби з кібернетикою чи генетикою в радянській науці. Квазінаукове знання, що набувало статусу суспільної цінності, витісняло справжнє наукове знання. Соціальні пріоритети цього часу формуються, відштовхуючись від тези визначення наукового спрямування як ідеологічно невитриманого. Це не просто конфлікт між системами наукового знання, це конфлікт саме соціального знання, самопізнання та самовизначення суспільства. Найвищий пріоритет радянського суспільства за самим своїм визначенням не міг не належати до сфери ідеології, тому навіть конфлікт між знанням певних груп набуває характеру ідеологічного конфлікту. Певні форми групового знання претендують на здатність формувати системи пріоритетів соціуму. Це так зване експертне знання. Протиставляючи власне знання як наукове повсякденному як стихійному, експерти запевняють суспільство, що вони краще за саме суспільство знають, які орієнтири є пріоритетними для соціуму.

Не знижуючи значущість експертного знання, хотілося б зауважити, що механізм створення соціального пріоритету настільки складний та багатошаровий, що звести його до регульованого процесу керівництва збоку освічених експертів неможливо. Ми вже наводили приклади впливу рівня особистісного знання на зникнення знання експертів. Повернемося до тези, яку ми вже аргументували вище: якщо не існує розвинутого особистісного знання, все фіксоване знання втрачає власну функцію. Ми розуміємо природу виникнення соціального пріоритету в рамках комунікативного напрямку гуманітарних досліджень. Зважаючи на це, можна сказати, що актуально в суспільстві існує тільки особистісне знання, яке може підключатися чи не підключатися до баз зберігання знань. Жодна людина не оволодіватиме знанням, що не потрібне їй в житті. Особливий спосіб співіснування та кооперації особистісних знань створює знання соціальне.

Спробуємо детальніше аргументувати нашу думку, спираючись на теорію відомого німецького соціолога, представника історичної соціології Н. Еліаса. У своєму відомому дослідженні «Суспільство індивідів» Н. Еліас концентрує увагу на дихотомії соціального та особистісного знання, виявляючи причини напруги між

означеними формами знання та привертаючи увагу до різних варіантів співвідношення між ними як в історичному, так і в цивілізаційному аспектах. Н. Еліас починає своє дослідження зі звернення до постулату, що здається сучасній людині аксіомою – індивідуум та суспільство є поняттями протилежними. Але це не так. Індивіди та суспільство перебувають у настільки складному зв'язку, що важко не піддатись спокусі обрати якийсь спрощений варіант відповіді на питання про рушійну силу соціальної системи. Складність пошуку відповіді полягає в тому, що суспільство як феномен не має «фізичного тіла», воно не втілюється в якусь конкретну структуру чи особистість. Суспільство – це багато людей разом. Але багато людей разом в Індії створюють інше суспільство, ніж в Америці чи Англії [2, с. 14]. Отже, варто визначити функціональну роль особистості або чогось вищого за неї в формуванні суспільства та самої структури суспільного знання. Еліас вказує на дивний парадокс: суспільство в тому вигляді, яким ми його знаємо, ніким із людей чи всіма людьми разом свідомо не планувалося, але існує лише завдяки тому, що окремі люди прагнуть здійснити власні інтереси і водночас від волі окремих людей не залежить [2, с. 14–15].

Відповіді на питання щодо природи рушійної сили розвитку соціуму дотепер поділяються на дві ідейно-сміслових групи. У смисловому центрі першого варіанту відповіді є впевненість у тому, що історію роблять особистості. Друга група базується на ствердженні всесильності структури. З часів написання «Суспільства індивідів» точкою зору, що превалує, стала друга, але без цілковитого знецінення першої. Особливо в постмодерністській традиції можливо спостерігати це в найбільш чистому вигляді. Варто пригадати такі стрижневі категоріальні одиниці, як поняття «насильства коду» (Ж. Бодрійяр), «влади» (М. Фуко), «структури» (Ж. Дерріда) тощо. Загальним місцем у сучасній гуманітарній думці постає твердження про різного роду приховані інформаційні насильства – збоку ЗМІ, держави, реклами, глобалізації, PR тощо.

Складається враження, що в формуванні системи цінностей та орієнтирів сучасної людини беруть участь будь-які структури, тільки не сама особистість. Водночас на просторі колишнього Радянського Союзу можна чітко простежити й наявність протилежної тенденції – віри в те, що тільки якась конкретна особа врятує державу, виступить рятівником нації тощо. Звідси запеклість наших президентських перегонів – у пострадянських умовах претенденти на президентське крісло просто не можуть потиснути один одному руки, як це прийнято в розвинутих демократичних країнах. Адже з вибором певного кандидата пов'язується не реалізація тої чи іншої соціально-політичної програми, а ледве не спасіння самої цивілізації. Така світоглядна настанова працює, в першу чергу, на рівні буденної свідомості, проте, коли йдеться про дослідження природи пріоритетів, саме настанови буденної свідомості не можна випускати з поля зору. Таким чином, непримиренний конфлікт між особистісними системами знання створює розламаність соціального знання в нашій державі. У ситуації такої розбіжності точок зору щодо принципової ланки розвитку соціуму слушним є, на наш погляд, повернутися до зроблених в 30-ті рр. минулого століття висновків Н. Еліаса щодо співвідношення особистісної та суспільної діяльності в процесі розвитку соціуму.

Уявлення про особистість та суспільство антиномічні, зауважує Н. Еліас. Очевидним є той факт, що сукупність індивідів (в даному разі використовуватиме поняття «індивід» як синонім поняття «особистість») створює дещо більше, ніж просто велика кількість людей. Соціолог вдається до використання класичного аристотелевого прикладу відмінності між камінням, з якого складається будівля, та самою будівлею. Отже, неможливо досягнути структуру будинку, розглядаючи кожен

камінь окремо. Але наша свідомість, зауважує в цьому зв'язку Н. Еліас, протестує проти такого варіанту тлумачення сутності соціуму. Отже, будинок щодо каміння – це мета. Якщо соціум складається з людей так само, як будинок із каміння, то в цьому разі ми маємо визнати себе будівельним матеріалом для створення суспільства. Не можемо це сприйняти, тим більш (додамо від себе, це поза дискурсом Н. Еліаса), що етичні настанови новоєвропейської філософії, зокрема теорія І. Канта, закликають бачити в людині винятково мету і в жодному разі не засіб.

Саме на цьому небажанні бачити себе будівельним матеріалом для будь-якого незрозумілого або просто ментально чужого проекту й базується конфлікт між схильностями індивідуального існування та вимогами життя в соціумі. Тупик, зауважує Н. Еліас, виникає в точці пошуку вищої істини. Саме тому необхідно визначити, що це – індивід чи ціле. Залежно від відповіді на це питання й формується система цінностей. Саме на ній як на ключовій концептуальній одиниці, що окреслює домінанти самої сутності соціуму, базується система пріоритетів. «Коли одні говорять про те, що вищою ціллю є суспільство, а інші – що індивід, то ті й інші мислять так, нібито надлюдська сутність чи її заміник в нашому мисленні, «природа» чи «богоподібний розум», що діють до будь-якого досвіду, навіки визначили цю кінцеву ціль та цю шкалу цінностей.<...>Під час більш глибокого проникнення в проблему виявиться, що ані індивіди, ані суспільство, що з них складається, однаково позбавлені цілі. При цьому одне не існує без іншого» [2, с. 23].

2. Суспільно-групове та особистісне знання як форма і спосіб прояву соціокультурної обумовленості пріоритетів

Для дослідника проблемного зрізу питань, пов'язаних із ідентифікацією соціальної зумовленості виникнення пріоритетів, важливо панорамно осмислити сутнісний характер тих цілей, які є істинними причинами розвитку суспільства. Як суспільство, що складається з конкретних неповторних особистостей, ставить перед собою масштабні цілі, окреслюючи «обріи сподівань»? Яким чином формуються цілі соціуму, що не збігаються з цілями конкретних людей? Власне, саме бачення цілей, що ними керується суспільство, й дає змогу визначити пріоритети. Звертаючись до теорії Н. Еліаса, що постає найбільш слушною в цьому контексті, можна констатувати, що не існує жодної цілі поза тими, що ставлять перед собою люди. «Питання постає в тому, як це можливо, що завдяки спільному існуванню багатьох людей, завдяки їхньому спільному життю, їхній взаємодії, їхнім відносинам виникає дещо, чого жодна людина сама по собі не добивалася, не задумувала, не творила та частиною чого, хоче вона цього чи ні, вона є – отже, як виникає сполука взаємозалежних людей, суспільство?» [2, с. 24].

Проаналізуємо цілі, що виникають в особистостей та груп людей чи суспільства загалом. Коли ми спостерігаємо рух людської юрби, нам здається, що цих людей нічого не зв'язує. Але ж, наголошує Н. Еліас, кожен із цих людей має своє місце в цьому світі, свій дім, роботу, певний образ життя. Навіть безпритульні є водночас і продуктом, і частиною цього прихованого порядку, що лежить в основі цієї мішанини [2, с. 28]. Людина не може за власним бажанням поміняти свої цілі чи функції. З народження вона поставлена в певні функціональні зв'язки, має «вбудуватись» у систему зв'язків, що вже існує. Цей чинник визначає індивідуальні цілі, що ставить перед собою людина, та окреслює систему особистісного знання, яку створює для себе людина заради орієнтації в суспільному просторі. Людина може обирати з наявної кількості можливостей, але ця кількість є обмеженою. Таким чином, обирати

свій особистісний шлях людина може тільки тією мірою, якою це дозволяє система, в якій триває її буття.

Дії конкретної особи складаються з безлічі окремих актів, спрямованих на досягнення конкретної цілі, втілення конкретного бажання. Індивідуальні дії особистості зумовлені досягненням переважно власних цілей. І зовсім не обов'язково людина свідомо має діяти заради досягнення суспільних цілей. Парадокс полягає в тому, що там, де суспільні інтереси однозначно ставилися вище за особистісні, суспільство впадало у кризу, яка призводила до краху. Пріоритет будування держави нового типу, заради якого вимагалось відкласти власні інтереси або й узагалі знехтувати ними, зазнавав краху в часи всім відомих революцій. Вимога знехтувати особистими цілями й пріоритетами на догоду абстрагованим ідеалам Свободи, Рівності та Братерства обернулася жахливим якобінським терором в ім'я цих ідеалів, а отже, обернулася незгодою суспільства з такою історичною реальністю, де конкретне життя неповторної людини приноситься в жертву абстракціям. Закономірним став і крах Французької революції 1789–1794 рр. Нагадувати про досвід радянської епохи, певно, непотрібно, адже висновки з цього недавнього соціально-історичного досвіду очевидні за своїм трагічним наповненням. Згадуючи про ці історичні експерименти, ми переслідуюмо лише одну мету – показати, що нормальний (більшою чи меншою мірою) еволюційний розвиток суспільства, розвиток без кривавих людських жертвоприношень на вівтар абстракцій, розвиток заради прогресу і користі всіх членів суспільства, відбувається лише тоді, коли структура не нав'язує індивідові першочерговість власних інтересів. У цьому контекстуальному вимірі виступає в деякій позірній, але не іманентній парадоксальності той феномен, що його обмірковуємо нині: кожна людина в соціумі переслідує індивідуальні цілі, будує індивідуальну систему пріоритетів, та водночас саме здійснення індивідуальних інтересів призводить до здійснення інтересів соціуму, будування системи соціальних пріоритетів.

Людина хоче досягти добробуту, статусу, поваги, відомості. Існує безліч індивідуальних цілей, що складаються в індивідуальні системи пріоритетів. Система особистісного знання будується для досягнення індивідуальних цілей. Людина діє переважно заради досягнення власних цілей, реалізації інтересів своєї родини, близьких. Заради реалізації особистісних цілей вона взаємодіє з іншими людьми, створюючи складні ланцюги відносин. Відокремлено від інших людей ніхто не може досягти реалізації власних інтересів. Кожна інша людина є ланкою у тому ланцюгу, частину якого створює і наш актор. Ці ланцюги неможливо відчуті на дотик, вони еластичні, гнучкі, варіативні, але від цього не менш реальні, ніж сталеві.

Повертаючись до аналізу концепцій Н. Еліаса, варто зауважити, що дослідник визнавав складність встановлення співвідношення між особистістю та соціумом. Можна констатувати лише наявність *відносин* між індивідами. Але нам важко уявити, що відносини можуть мати структуру. Тому людині простіше, уявляючи собі закономірності розвитку відносин між індивідами, шукати причину цих відносин в якійсь субстанції поза цими відносинами [2, с. 33–34]. Стверджуючи, що відносини особистості та суспільства є чимось свого роду унікальним, дослідник ілюструє свою думку прикладом складного придворного танцю. Рухи кожного з учасників орієнтовані на інших людей, партія кожного окремого танцюриста не може бути прочитаною поза партіями інших. Стель поведінки визначається через відносини танцюристів один з одним. Так само поведінка людини в соціумі визначається через минулі та наявні відносини з іншими людьми. Ці висновки є класикою соціальної

філософії, але ми вважаємо за потрібне нагадати їх, з огляду на те, що вказані німецьким соціологом однобічності сприйняття продовжують існувати та розвиватися в сучасній науці, причому не на маргіналах, а в мейнстрімі.

Важливим у річці нашого дослідження є й такий висновок німецького соціолога. Індивідуальність та суспільність не протилежні одна одній. Навпаки, та філігранність та диференційованість психічних функцій людини, яку ми виражаємо словом «індивідуальність», можлива виключно завдяки тому, що людина зростає в соціумі [2, с. 40]. Новонароджений є тільки проектом людини, який (проект) не реалізується сам по собі, подібно тому, як рослина виростає з насіння. Те, якою виростає людина, залежить не тільки від її індивідуальних біологічних особливостей, але від того, як вона спілкується з людьми.

Сучасна епоха відчуває суттєву напругу між інтересами особистості та соціуму. Відчуття самотності перед обличчям кодууючої сили соціуму, бажання вирватись за межі цивілізаційної буцегарні до чогось «справжнього» зумовлюють міцне відчуття протилежності інтересів індивіда та групи. Особистісне знання постає подекуди як щось цілком протилежне суспільному. Немає сенсу нагадувати приклади відмови західних інтелектуалів від власної цивілізації заради життя, скажімо, серед африканських племен. Життя А. Швейцера – не єдиний приклад такого рішення. Ворожість соціуму відчувається багатьма як основа для бунту на звільнення. Пригадаймо в указаному контексті концепти славетної праці Г. Дебора «Суспільство спектаклю» – маніфесту революційної зміни середовища, в якому ми живемо. Суспільство є спектаклем, в якому ми змушені відігравати певну роль, навіть не здогадуючись про те, що існує свобода та може існувати справедливий суспільний устрій, якій ми маємо збудувати, змінивши театр абсурду, в якому нині живемо. Нагадаймо славетне гасло паризьких студентських бунтів травня 1968 р. – «Структури не виходять на вулиці». Які ще слова можуть так наочно показати протилежність між інтересами особистості та соціуму? Чи можемо ми збудувати систему пріоритетів, що включають як цінності особистості, так і великої групи людей? Великої аж до розмірів суспільства?

Говорячи про відчуття протилежності інтересів структури та особистості, ми не маємо зупинятися тільки на прикладах революційної свідомості (приклад А. Швейцера настільки ж революційний, як і приклад Г. Дебора). Навіть повсякденна свідомість пересічної людини сьогодення надає нам приклади подібного відчуження. Дозволимо собі звернутись до тексту дуже популярного в сучасному західному світі автора – М. Уельбека, одного з, так би мовити, «інтелектуальних стовпів» європейського постмодерну, який, відбиваючи інтелектуальні та соціальні закономірності буття свого сучасника, у своєму романі «Платформа» вдається до описання людини, що не знаходить місця у власному світі. Текст розмічений словами та думками героїв, що намагаються вирватись із власного обжитого простору: «мені не подобається світ, в якому ми живемо», «вибратись з цього лайна», «мене все частіше охоплюють сумніви: чи той світ ми будуємо?» [1]. Герої роману не розуміють світу, в якому живуть, – цей момент підкреслюється автором постійно.

Головний герой роману не намагається взагалі щось свідомо змінити в своєму житті, хоча й розуміє несумісність власної системи цінностей із суспільною. Він настільки чітко відчуває силу структури, що несумісність пріоритетів вважає ознакою власної нездатності розуміти, що насправді істинне, а що – хибне. Він розмірковує: «Я жив у країні поміркованого соціалізму, де володіння матеріальними благами ретельно охороняється законом, а банківські вклади захищені могутніми державними

гарантіями. Мені не загрожувало ані розорення, ані злісне банкрутство<...> Коротше, мені більше не про що не треба було турбуватись<...>» [1]. Життя організовувалось могутньою державою, не вимагаючи від робітника міністерства культури особливої напруги. Герой «Платформи» навіть відчуває власну неповноцінність через розуміння протиріччя між власним особистісним та суспільним знанням – так, він не вміє відрізнити фірмову річ від звичайної (а це створює серйозний відсоток суспільного знання тої спільноти, до якої він належить). Відкидаючи симулятивне знання соціуму, він водночас відчуває незручність від того, що він його (знання) «не відчуває». «З точки зору суспільства я був, звісно, неправий. Я чітко розумів, що належу до меншості, отже, помиляюсь<...>Має ж, зрозуміло, існувати відмінність між сорочками «Ів Сен Лоран» та рештою, між туфлями «Гуччі» та «Андре». Різниці цієї не помічав тільки я один, напевно, внаслідок якоїсь своєї неповноцінності, тобто, пишались мені було нічим та засуджувати світ нема за що» [1]. Розглядаючи зовнішній світ, оповідач періодично відчуває буттєвий жах від безпорадності перед лицем незрозумілих речей. «Я був цілком та повністю пристосований до часу інформації, отже, не пристосований ні до чого» [1], – дещо парадоксально розмірковує він, раптом відчувши філософський жах під час погляду на речі, в продукуванні яких він абсолютно нічого не розумів. Конфлікт між особистісним та суспільним знанням відчувається тут дуже чітко.

Ми свідомо зупинилися на прикладі з художньої літератури, адже вона ще з часів Ф. Достоевського, покликана вже не лише відбивати, змальовуючи, буття людей, а й буття ідей, їхню трансформацію та способи реалізації в сучасному світі. У сучасному гуманітарному обширові феномен бестселера якнайкраще демонструє загальну лінію в сприйнятті протилежності знання соціуму та особистості. Але ж така розгалуженість характерна не для кожного суспільства. Ми маємо бачити джерела подібної нестиковки пріоритетів, насамперед, для того, щоб виявити загальну природу виникнення цінностей індивіда та групи/соціуму, не сприйнявши окрему ситуацію за правило. У цьому контексті дамо собі знову повернутися до теорії Н. Еліаса. Дослідник називає нашу епоху вкрай індивідуалізованою та вказує на різку антиномію, що міститься в сучасній свідомості: є я та є соціум, що вбиває мою індивідуальність.

Умовно кажучи, ця ціннісно-сміслова парадигма розгортається в такому категоріальному вимірові: «Я хотів би жити так, але суспільство змушує мене обирати те, що я не вважаю повністю своїм, таким, що відповідає моїм справжнім цінностям». Н. Еліас показує, що таке відчуття протилежності пріоритетів виникає завдяки диференціації західного суспільства. У слабо диференційованих суспільствах людина навчається своїм дорослим функціям, створюють систему особистісного знання, так би мовити, у процесі життя. З дитинства вона є включеною до функціонування суспільства та не відчуває розриву між процесом навчання та життя. У такому суспільстві небагато функцій взагалі, тому особистісне знання великою мірою збігається із суспільним та створює єдину систему пріоритетів. У диференційованому суспільстві кількість функцій та рівнів реалізації професійних та соціальних навичок різко збільшується. Складність професійної реалізації вимагає більш ретельної та спеціалізованої підготовки, професійними навичками вже не можна оволодіти просто в процесі життя. Процес підготовки стає більш довгим.

Підготовку не можна вже отримувати в процесі діяльності (як учень у ремісника чи майбутній лицар у аристократа, якому відданий на виховання в дитинстві), заради підготовки створюються спеціалізовані заклади – школи та університети.

Функціонально розчленоване суспільство, таким чином, створює однобічно орієнтований простір вибору [2, с. 51]. Безперервність життя, подібна до життя середньовічного ремісника чи лицаря, в сучасному диференційованому суспільстві фіксується нечасто. Для молоді створюються спеціальні «резервації» (університети), які функціонують за власними правилами, які укладені відповідно до вироблених в цих установах цінностей. Перехід від такого простору до простору безпосередньої професійної діяльності сприймається особистістю як розлом. У навчальному просторі молода людина розвиває численні творчі здібності, які мають підвищити її пристосовуваність до життя, але дуже часто ці ціннісні універсалиї не знаходять реалізації в дорослому житті. Таким чином, у душевному житті особистості підвищується відчуття напруги та розламу. Групове знання, що набувається під час навчання, виявляється непридатним для використання, й людина залишається великою мірою сам-на-сам із власним особистим знанням, яке треба пристосовувати до нових умов. Конкуренція дорослого життя, обмеженість та спеціалізація у професійному житті в диференційованому суспільстві підвищують ризик зазнати поразки. У традиційному суспільстві такий ризик значно менший.

Надзвичайно важливим для розуміння відчуття свідомісного розламу між знанням особистості та соціуму є наступне спостереження Н. Еліаса. Мірою росту функціональної диференціації та прогресу цивілізації окремий індивід постійно виявляє, що для того, щоб залишитися членом суспільства, він має залишити нерозвинутим більшість із того, чим він сам насправді є. Він має «грішити» проти власної «внутрішньої істини», він не стане тим, ким хотів би стати більш за все. Конфлікт виявляється настільки глибоким, що в кожному індивідові створюється густа сітка з непрожитих життів, нереалізованих схильностей, неотриманого знання [2, с. 52]. Звідси – внутрішній конфлікт та відчуття необхідності захищати власні пріоритети від соціуму.

При цьому ми маємо усвідомлювати, що протилежність систем знання соціуму та особистості є винятково позірною. Ми маємо бачити джерело формування тих та інших категорій, щоб зрозуміти, що навіть відчуття конфлікту пріоритетів має соціокультурне походження. На відміну від тварини, навіть високо організованої тварини, здатної до адаптації, людина має незафіксовані та еластичні психоемоційні функції. Для того, щоб людина отримала здатність ефективно функціонувати в середовищі інших людей, їй необхідне багаторічне моделювання механізму її самоконтролю за допомогою інших людей, тобто суспільне моделювання. Н. Еліас стверджує навіть, що для розуміння структури душі окремого індивіда ми маємо зрозуміти структуру відносин між індивідами [2, с. 63].

Повертаючись до питання про відносини між пріоритетами окремого індивіда та суспільства, маємо, в світлі сказаного, зауважити, що існують суспільства, в яких структура суспільних відносин не змінюється століттями (архаїчні суспільства, що нині представлені, наприклад, австралійськими аборигенами). Але існують й інші форми суспільного життя, що самі по собі підштовхують до змін. Вони націлені на нові форми міжлюдських відносин та інститутів. До таких суспільств, зокрема, відноситься сучасне західне суспільство.

Означене вище декларує зв'язок між взаєминами окремих особистостей, об'єднаних у суспільство, та формуванням суспільно зрозумілих цінностей та пріоритетів. Якщо говорити про інтереси індивіда, маємо, в першу чергу, визнати, що об'єднуватись людей змушують економічні інтереси. Але економічні відносини орієнтовані не тільки на задоволення найбільш нагальних буттєвих потреб,

пов'язаних з існуванням людини як фізичної істоти. Звертаючись знов до слів Н. Еліаса, маємо зауважити, що тварини теж мотивовані голодом, але ж вони не господарюють [2, с. 69]. В інстинктивні потреби людини має втручатись певне Понад-Я та функції планування. Соціальні групи ніколи б не сформувалися, якщо б не такі елементарні потреби, як голод, але вони не сформувалися б і без довгострокових імпульсів – потреба в майні та ще більшому майні, бажання усталеності, безпеки чи привілейованому суспільному становищі, владі, у вираженні переваги [2, с. 70–71]. Усі ці орієнтації, як бачимо, формуються саме завдяки взаєминам між людьми. У формуванні пріоритетів велику роль відіграють цінності переваги, панування, конкурентності. Ми маємо знати, що ми – найкращі. На цьому будується будь-яка цінність, будь-який пріоритет. Найкращим, найбагатшим, найвпливовішим, найдобросердечнішим можна відчувати себе тільки на тлі інших людей. Встановлюючи для себе пріоритет, людина порівнює себе з іншими та іншим демонструє прихильність до певної системи пріоритетів, навіть якщо пріоритет складається з бажання виключити всіх інших людей зі свого життя.

Якщо говорити про зміст пріоритетів, що формуються на рівні індивіда та соціуму, маємо зауважити, що кожен має власну специфіку. Так, пріоритети соціуму не можуть розглядатися як якась рівнодіюча частина усіх пріоритетів окремих індивідів. Соціальний пріоритет відрізняється від кожного з індивідуальних власною синтетичною природою. Особистісне знання створюється для задоволення потреб конкретного індивіда. Соціальне формується внаслідок пошуку всіма особистостями найбільш зручного способу реалізації власних інтересів. Таким чином з'являються синтетичні пріоритети, що забезпечують функціонування цілого.

Особистісне знання виникає внаслідок наявності певного простору вибору, якій має кожна людина. За умови відсутності вибору особистісне знання просто не може виникнути: якщо наше життя цілком запрограмоване, нам не потрібно знати, що з ним робити. Будь-яка людина має простір для вибору, ширший чи вузьчий, але має. Навіть раб має такий простір, хоча й дуже обмежений. Одним із найбільш важливих пріоритетів у будь-якому суспільстві постає таке поняття, як влада. Нам видається дуже точним визначення влади як «втільнення того особливого радіуса дій індивідуального простору вибору, що пов'язаний із певними суспільними позиціями, вираз особливо значимої суспільної можливості впливати на самоконтроль інших людей та визначати разом із ними їхню долю» [2, с. 83]. Будь-який пріоритет певною мірою пов'язаний із поняттям «влада» у вказаному сенсі. Будь-яка соціальна позиція пов'язана з можливістю впливу та реалізації власної свободи в певному середовищі. Чи йдеться про пріоритети матеріального становища, чи соціального статусу, чи творчої самореалізації тощо – все це пов'язане з бажанням отримати певне становище в групі, яку людина визнає для себе значущою.

Ми з'ясували, що системи знання (на яких будуються пріоритети) особистості та соціуму мають одне джерело походження, але різну природу та різний зміст. Системи знань особистості та соціуму мають різне співвідношення в різних культурах. Як вже зазначалося, архаїчні суспільства практично не розділяють цих систем. Мірою розвитку функціональної диференціації суспільства у такому разі є такий феномен, як індивідуалізація, який призводить до того, що в суспільній свідомості пріоритети індивіда та соціуму починають розходитись та навіть протиставляться.

В європейській культурі перехід до індивідуалізації припадає на добу Відродження, коли вперше в історії Європи цінності особистісної реалізації починають описуватись як найвищий пріоритет людського життя. З того часу починає закладатись традиція

відчуття трагічного розриву та протиставлення індивіда та соціуму, що в добу ренесансу реалізується в ідеї перемоги над фортуною, в добу романтизму – в фігурі генія, що протиставив себе натовпу. Філософія життя закликає до відкидання соціального рабства та проникнення до живого потоку життя. Особливо яскраво питання про протиставлення соціального та індивідуального постає в філософії Ф. Ніцше, що описав різні типи людей, які мають або не мають права називатися вільною людиною. Вчення про надлюдину є граничним втіленням цієї тенденції. Те, що саме ця тенденція визначає подальший розвиток європейської культури, якнайкраще демонструє популярність вчення Ф. Ніцше в наші дні.

Різні варіанти співвідношення систем особистісного та суспільного знання ми можемо спостерігати не тільки в історичному, але й в цивілізаційному, культурному відношенні. І це створює особливі лінії напруги в міжцивілізаційному просторі доби глобалізації. Західне суспільство, як вже було сказано, демонструє розвиток ідеї індивідуалізму та відчуття протиставлення особистісного та суспільного знання. Водночас країни, збудовані на засадах мусульманської чи буддійської релігій, демонструють пріоритет суголосності цих систем. В умовах поширення (подекуди насильницького) демократичних вимог будування держави знання про особистісні пріоритети починають вбудовуватися в структури, в яких для цього не існує засад.

Висновки

Таким чином, у процесі засвоєння світу людина використовує як особистісне, так і суспільно-групове знання, що має різний зміст, але спільне походження. І перше, і друге формується в процесі соціальної взаємодії та будується на формуванні певної структури відносин. Точки зору щодо особистісного та суспільно-групового знання в процесі формування системи пріоритетів розділяються в сенсі визнання пріоритетності особистісного знання, ролі особистості в формуванні тої чи іншої структури, та, з іншого боку, визнання повного домінування структури, яка диктує особистості контури її власного знання. Обидва різновиди знання, що існують у людському середовищі, мають спільну основу. Соціальний пріоритет формується парадоксальним шляхом оформлення принципово нової цінності з тих суто індивідуальних інтересів, що реалізуються конкретними особистостями в полі соціальної взаємодії. Особистісне знання постає в формі розуміння власних потреб, в першу чергу, економічного характеру. Соціальна взаємодія наділяє особистісне знання характеристиками потреби в конкурентному здобутті власного місця серед собі подібних. Це потреба в перевазі в найрізноманітніших вимірах – від влади в прямому сенсі як можливості контролювати свободу іншої людини до затвердження себе як найкращого в будь-якому сенсі (найбагатший, найбільш родовитий, найбільш титулований тощо). Не існує нічого, окрім інтересів окремих індивідів, але складання реалізації цих інтересів в систему призводить до створення нових, нового характеру суспільних інтересів, які не є рівнодіючою індивідуальних. Таким чином, на особистісне знання накладається знання соціально-групове. Вони не протистоять одне одному за природою, але в свідомості людини, що належить до функціонально-диференційованого суспільства, можуть приймати форму антиномії. Таким чином, системи пріоритетів, що складаються в функціонально-диференційованих суспільствах (до яких належить західний світ загалом та Україна зокрема), вміщують певні лінії напруги, які не є природними, але створюють реальне відчуття протилежності інтересів соціуму та індивіда. Пріоритети такого суспільства вміщують настанову на постійний розвиток, оновлення, необхідність творчої

реалізації. Саме протиставлення індивідуального та суспільного знання породжує ту напругу, яку можна використати свідомо у спрямуванні суспільної енергії на досягнення індивідуального творчого успіху, змін, постійного оновлення.

Список використаних джерел:

1. Уэльбек М. Платформа / М. Уэльбек [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://freebooks.net.ua/57900-mishel-ujelbek.-platforma.html>.
2. Элиас Н. Общество индивидов [Текст] / Н. Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 336 с.

Пальшков К.Є.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

ДЕТЕРМІНАНТИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН БАЛТІЇ

Анотація

У статті розглядається вплив історико-культурного, географічного та економічного чинників на зміст посткомуністичної трансформації Естонії, Латвії та Литви. Наведені фактори визначали зміст реформ не тільки окремо, а й взаємодоповнюючи та посилюючи вплив один одного. Опорою політичних та економічних перетворень у Прибалтиці виступили державотворчий досвід та цивілізаційний доробок західноєвропейського штибу. Географічна близькість прибалтійських республік з економічним ядром Євросоюзу була посилена взаємними ринковими інтересами. Протягом періоду трансформації Естонії, Латвії та Литви вдалося позбутися прорадянських політичних практик. Замість цього, у регіоні сформоване ліберальне інституційне підґрунтя задля продовження державно-політичного розвитку демократичних шляхом. Як доказ успішної трансформації пострадянських країн Балтії варто розглядати вступ до ЄС та НАТО – оплотів демократії в Європі та світі.

Вступ

Крах комуністичного режиму по країнах Центрально-Східної Європи та СРСР у 1989–1991 рр. поклав початок складному, а інколи і вкрай суперечливому процесу посткомуністичної трансформації. Цей феномен постає як сукупність процесів та явищ, викликаних руйнуванням державності, побудованої на комуністичній ідеології, та спрямованих на демократичні зміни у суспільно-політичній сфері. Залежно від передумов та підґрунтя, наслідком трансформації можуть бути різні за якісним змістом результати [6, с. 303]. Якщо в одних державах посткомуністична трансформація супроводжується загальнонаціональним єднанням, утвердженням демократичних інституцій та набуває ознак наступності, в інших країнах вона уособлює хаотичний процес, із набуттям авторитарних рис.

Загалом гідні темпи демократизації можна спостерігати по країнах Центрально-Східної Європи, де проведення політичних та економічних реформ стало системним та послідовним. Процес трансформації іншого змісту можна спостерігати у колишніх

республіках Радянського Союзу, де серед суспільних настроїв панує розчарування у реформах та зневіра у зміни на краще. Виключенням із загальної картини на пострадянському просторі стали Естонія, Латвія та Литва.

У різних джерелах вражаюча різниця між країнами Прибалтики та іншими пострадянськими республіками у демократичних здобутках за наслідками трансформаційного періоду пояснюється різними факторами. Зокрема, йдеться про вплив історико-культурного чинника, під яким маються на увазі особливості історичного та культурного розвитку Естонії, Латвії та Литви. У контексті історико-культурного розвитку окремих наголос робиться на релігійному чиннику, що контрастно відмежовує Прибалтику від православної цивілізації. В іншому разі як перевага Естонії, Латвії та Литви розглядається географічна близькість цього регіону та ЄС, який зі свого боку проявив щире «гостинність» щодо трьох прибалтійських республік. Як окремих фактор успішної євроінтеграції Прибалтики розглядається якісний зміст проведених політичних й економічних реформ.

Історико-культурний та географічний чинники у державно-політичному розвитку країн Прибалтики

Маючи найдовші коріння державності за обсягом державотворчого досвіду, Литва істотно відрізняється від Естонії та Латвії. Їх поява стала можливою лише у минулому столітті, а кордони Великого князівства Литовського доби Середньовіччя та Відродження виходили далеко за межі сучасної Литви.

Та, навіть зважаючи на відсутність досвіду незалежності в Естонії та Латвії на їх державно-політичному розвитку, позитивно відбився цивілізаційний вплив західноєвропейських держав. Історично Латвія зазнала великого впливу з боку Німеччини, а Естонія – з боку Данії та Фінляндії. На розвитку обох країн відбився вплив Швеції.

Крім того, прибалтійські країни мають спільний історичний досвід у ХХ ст., що сприяв розвитку державотворення після відновлення незалежності у 1990–1991 рр. Так, після Першої світової війни всі три нації стояли на одному історичному перехресті, побудувавши парламентські демократії, які хоча згодом і перетворилися на помірковані авторитарні режими; всі були пов'язані долею з Росією в частині (не)залежності й емансипації; всі три існували як незалежні держави в період 1918–1940 рр.; у той час всі три реалізували ліберальну політику щодо меншин, надаючи своєрідну особистісну, нетериторіальну культурну автономію своїм більшим за чисельністю меншинам: Литва – єврейській меншині, Латвія – німецькій, а Естонія – німецькій та російській; усі три черпали сили та натхнення в своїх давніх мовах і культурах; історична пам'ять та самосприйняття кожної з трьох націй має відчутні елементи романтизму; всі три держави мали зиск від своїх емігрантів та їхньої ролі у політиці та культурі. Зокрема, з емігрантських кіл походили колишні президенти всіх трьох республік Балтії, які чимало часу провели за кордоном і повернулися до своїх країн після відновлення їхньої незалежності – Валдас Адамкус у Литві, Вайра Віке-Фрейберга в Латвії та Тоомас Гендрік Ільвес в Естонії [3].

До наведених особливостей історичного розвитку варто також додати й зауваження про менший за тривалістю деструктивний вплив комуністичного минулого на країни Прибалтики, порівняно наприклад з іншими колишніми республіками СРСР, що стали частинами Радянського Союзу раніше. Зокрема, Білорусь, Україна та Закавказзя перебували у складі СРСР з 1920 р. Протягом 1920–1930 рр. радянську владу було поширено на Центральну Азію. Прибалтика ж увійшла до складу СРСР у 1940 р.

Не враховуючи недовгого періоду НЕПу, під час свого існування комуністична влада намагалася максимально спалювати західні цивілізаційні інститути на кшталт вільного ринку та приватної власності, паралельно вихваляючи планову організацію народного господарства. Окрім економічної трансформації, 1920–1930-ті рр. стали періодом масових політичних репресій, пік яких прийшовся на 1937 р. Отже, на думку автора статті, хоча короткий період панування комуністичного режиму у Прибалтиці не можна вважати визначальною обставиною пострадянського успіху, ігнорувати вплив цієї обставини не можна.

Існує думка, що особливості історичного розвитку не можуть визначати результатів демократичних реформ, проваджуваних в авторитарній державі. Одночасно визначальну роль в успіху реформування залишають за глибиною впровадження інклюзивних інститутів, що має сприяти загальній демократизації. Як приклад наводять, зокрема, Південну та Північну Кореї, що на сьогодні являють протилежні світи, а саме: показовий капіталізм та соціалізм нижчого гатунку, які однак до розлучення не можна було розрізнити за мовою, етносом або культурою [1, с. 64–67].

Втім, на думку автора статті, вплив історико-культурного чинника на якісний зміст реформ не можна применшувати. Процеси ж демократизації Південної Кореї та Прибалтійських республік складно порівнювати. У першому випадку конструювання політичних та економічних реформ відбувалося за участі американських радників, а безпосередня реалізація відбувалася за авторитарного режиму. Затвердження демократичних інституцій у Південній Кореї відбувалося «згори».

На відміну від реалізації «південнокорейського дива», реформи у Прибалтиці початковий імпульс отримали «знизу». Історична пам'ять прибалтів зберегла як плоди цивілізаційного західного впливу, так і романтичні спогади про недавню власну незалежність. У період перебудови демократично налаштованих еліт у Прибалтиці виявилось чимало, аби швидко зорганізуватися й вимагати рішучого продовження суспільно-політичних змін, зокрема, в частині заміни радянських інституцій на демократичні.

У контексті розгляду впливу історико-культурної спадщини на державно-політичний розвиток Естонії, Латвії та Литви варто відзначити релігійний чинник, який дає змогу виділяти в межах регіону римо-католицьку Литву і лютеранські Естонію та Латвію. Римо-католицька віра, зокрема, робить Литовську державу ближчою до Центрально-Східної Європи, де Литва має тісні історичні зв'язки, зокрема, з Польщею.

Зважаючи на особливості віросповідання у Прибалтиці та звертаючись до видатної праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», можна говорити про певні соціально-економічні закономірності для країн Прибалтики. Так, православ'я як консервативна релігія, що також представлена в регіоні, не приймає реформ та новацій, а отже, й не сприяє зростанню економічного доброту, сповідується найменшим числом прибалтів. Водночас лютеранство найбільше підтримує розвиток підприємницької активності, що історично сприяло розвиненню таких людських якостей, як-от: амбіційність, наполегливість, самостійність, любов до обраної праці тощо. Залишаючись найбільш прогресивною в економічному сенсі релігією, лютеранство саме по собі не може розвиватись у відриві від усталених демократичних цінностей.

Незалежно від ступеня суспільно-політичної зрілості суспільства, на шляху розбудови демократичної держави велику роль відіграють різного роду стимули.

Такими виступають обставини, що здатні не тільки мобілізувати суспільство та підштовхнути його до активних дій, а й підтримувати високий градус гуртування на шляху до мети.

У кожному окремому випадку стимули можуть мати різне вираження, проте всі вони викликають відчуття реальності досягнення бажаної мети.

Серед стимулів для розвитку подальшої демократизації, що мали пострадянські республіки Балтії, чільне місце зайняла політична та економічна інтеграція до європейської спільноти, кульмінацією чого мав бути вступ до ЄС.

Незважаючи на те, що естонці, латиші та литовці й раніше відчували себе частиною великої європейської родини, що лише мимоволі опинилася під радянською окупацією, повноцінна інституційна інтеграція декларувалася на підтвердження безальтернативного варіанту подальшого державно-політичного розвитку.

Заснування СРСР від самого початку мало штучний характер, а протиріччя економічного, політичного, культурного тощо характеру зрештою викликали його розпад. На відміну від цього, ЄС на початку 1990-х рр. видавався тією міждержавною структурою, в підґрунтя якої покладено економічний та політичний прагматизм. Водночас сприйняття ЄС виключно як прискорювача економічної та політичної інтеграції було б не неповним. ЄС реально пропонував інтегрований ринок із його атрибутами, а саме: вільне переміщення капіталів і робочої сили; доступ до фінансових ресурсів; єдина валюта тощо.

Членство в Євросоюзі здатне забезпечити певну стабільність та розвиток. Євросоюз видавався також певною точкою ідейного неповернення до недемократичного минулого із сумнівними перспективами. Вже виконання тих обов'язкових вимог, що є умовою на шляху до членства у ЄС, передбачало істотне зниження ризику втрати демократичних орієнтирів. Набуття членства в ЄС передбачало певний імпорт у національне середовище європейських демократичних цінностей, що вже тривалий час виступають мірилом та орієнтиром для багатьох європейських і світових спільнот. Як відомо, історія європейських цінностей нерозривно пов'язана з розвитком західноєвропейських спільнот. Частиною цього розвитку є багатовікова боротьба за права та свободи людини, які нині складають підґрунтя європейських цінностей. Ці цінності уявні не лише на абстрактному рівні, а й відбиваються у законодавстві ЄС, зокрема, «Хартії основних прав Європейського Союзу». У Хартії зазначено: «Усвідомлюючи своє духовне і моральне надбання, Європейський Союз ґрунтується на неподільних і загальних цінностях – гідність людини, свобода, рівність і солідарність; він спирається на принципи демократії та правової держави. Він ставить людину в основу своєї діяльності, засновуючи громадянство Європейського Союзу і створюючи простір свободи, безпеки та правосуддя» [8].

Отже, вагомим чинником демократизації та її продовження – інтеграції Прибалтики до ЄС – став географічний. При чому використання територіальної близькості мало конкретне економічне наповнення. Країни ЄС розглядали Балтію як важливий елемент, якийєднав Схід та Захід, що склалося історично. Особливий інтерес викликали балтійські порти: Рига, Лієпаї, Вентспілс, Клайпеда і Таллінн, які могли ефективно компенсувати завантаженість європейських портів. Чималий потенціал для ЄС становила наземна інфраструктура Прибалтики у вигляді розвиненої мережі залізниць та автошляхів [4, с. 10–11].

На увагу заслуговує думка про визначальну роль Німеччини щодо членства Естонії, Латвії та Литви у ЄС. Незважаючи на те, що рішення ЄС, зокрема, стосовно

прийняття нових країн у свої члени приймаються шляхом консенсусу, головними залишаються позиції лідерів об'єднання – Франції та Німеччини. Остання у питанні євроінтеграції Прибалтики займала категоричну позицію, вважаючи це розширення ЄС стратегічним. Будучи одним із головних торговельних партнерів трьох республік ще за часів СРСР, Німеччина прагнула зміцнити свої позиції у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. У членстві в ЄС Естонії, Латвії та Литви Німеччина вбачала перспективу гарантованих ринків для експорту товарів та інвестування, а також використання порівняно дешевої робочої сили. Саме під час головування Німеччини у ЄС у 1997 р. було прийнято «Порядок денний 2000», що містив плани із включення республік Прибалтики до ЄС [5, с. 25–26].

Згідно з іншою думкою, взаємини Німеччини та пострадянських республік Балтії були набагато більш прагматичними. Білоруський дослідник В. Фрольцов дійшов висновку, що серед зовнішньополітичних інтересів ФРН Естонія, Латвія та Литва на початку 1990-х рр. зайняли периферійне положення. Якщо у 1990–1991 рр. трьом прибалтійським державам, які проголосили незалежність та боролися за міжнародне визнання, розвитку двосторонніх відносин із Німеччиною заважало небажання федерального керівництва конфліктувати з М. Горбачовим, ставлячи під загрозу процес об'єднання Німеччини, то з розпадом СРСР на перший план порядку денного було висунуто інші побоювання. Непередбачувана соціально-політична ситуація, що склалася в Росії, могла загрожувати затягуванням виведення російських військ із території ФРН. Враховуючи це, уряд Г. Коля уникав чіткої позиції по ключових для Естонії, Латвії та Литви питаннях, – строках та умовах їхнього вступу в ЄС та НАТО. Крім того, як зазначає дослідник, німецька влада постійно намагалася поєднати інтереси прибалтів із прагненням Німеччини зберегти і зміцнити добрі партнерські стосунки із Росією, перш за все, економічні.

У результаті до зміни уряду у ФРН прибалтійські країни мали певну недовіру до німецької політики у їхньому регіоні. Слабка присутність капіталу з Німеччини в економіках Латвії, Литви та Естонії порівняно з Польщею, Угорщиною та Чехією давала змогу не турбуватися у разі негативної реакції ФРН на подальше зближення прибалтів із США, країнами Скандинавії, Польщею та Україною. До 2000-х рр. федеральний уряд фактично втратив вплив на позиції трьох прибалтійських республік, які вибудовували свої політики з огляду на власне уявлення свого місця в Європі [7].

Загалом з боку ЄС інтеграційні перспективи були серйозно підтримані значними фінансовими вливаннями за програмами допомоги. Загальна сума дотацій у 1991–2001 рр. з боку ЄС через інструменти підтримки країн-кандидатів (Фаре, Іспа, Інтеррег) склала: для Латвії – 319 млн євро, Литви – 527 млн євро, Естонії – 323 млн євро. Розміри допомоги країнам Прибалтики з боку ЄС у перерахунку на душу населення були найвищими порівняно до інших держав Центральної та Східної Європи. Така ж динаміка зберігалася після вступу прибалтійських республік у ЄС.

Позитивний ефект на економіку Естонії, Латвії, та Литви справило збільшення інвестицій, які надходили з країн-членів ЄС. Загальний обсяг прямих інвестицій в економіку трьох прибалтійських республік за період 1992–2002 рр. склав 8761 млн євро. Безперечно такі капіталовкладення відіграли значну роль в економічному зростанні та зміцненні зовнішньоекономічних зв'язків держав Балтії з ЄС [4, с. 10].

З іншого боку, сприяння європейських структур не можна сприймати як виключну обставину, що визначила наперед інтеграцію Прибалтики. Як зауважує А. Аслунд, головним рушієм реформ має стати сама країна, що реформується. Кожна зі значних

реформ розпочиналася зі зміни режиму. Європейські наднаціональні інституції, будучи найважливішим міжнародним знаряддям, не можуть самі по собі виступати рушієм реформ, яким має бути уряд конкретної країни [2, с. 21].

Говорячи про високі темпи демократизації у Прибалтиці загалом, варто зазначити, що реформування не було рівномірним серед трьох пострадянських республік. Зокрема, на фоні регіону помітно виокремлювалася Естонія, внаслідок чого з'явився навіть вислів «естонське економічне диво». Аналізуючи імовірнісні детермінанти естонського успіху, Е. Ямалова, доходить висновку про первинну роль історичних і релігійних традицій, що опосередковували нерівні умови для пострадянської трансформації прибалтійських республік. Водночас дослідниця зауважує, що високі результати економічних перетворень в Естонії не можна пояснити лише віянням минулого, яке, скоріше за все, синтезувалося з факторами економічного, політичного, демографічного та географічного змісту. Якщо вплив європейської культури сприяв прозахідному вектору розвитку всіх трьох республік, то поширення етики протестантизму й індивідуальних цінностей створювало в Естонії більш проєвропейське інституційне середовище та сприяло більш легкому сприйняттю населенням норм західного суспільства. Наприклад, зважаючи на локалізацію Латвії, Литви та Естонії на політичній карті світу, Естонія поступалася першим двом, які розташовані ближче до економічного європейського центру. Крім того, морське сполучення з Естонією ускладнює сезонне обмерзання морських шляхів, тоді як сполучення з розвинутими портами Латвії та Литви є щорічним. Втім, потенціал географічного положення Естонії реалізовувався не стільки через реальні економічні зв'язки, скільки завдяки спільності культури та мови. Навіть за часів СРСР Естонія мала можливості задля збереження культурних зв'язків з європейською спільнотою. Естонці, наприклад, могли отримувати сигнали фінського телебачення, а відповідно, мали доступ до точок зору, альтернативних радянським догмам. Враховуючи географічне положення, населення Латвії та Литви не мало можливості підтримувати таку комунікацію. Отже, не просторова локалізація країни надавала переваги естонцям, а мовна та культурна близькість із фінами. У той час цю географічну особливість варто розглядати як додаткову перевагу, а не як обставину, що визначала успіх Естонії [11].

Синергія політичних та економічних перетворень у країнах Прибалтики

Як доведено економічною теорією та практикою, перехід від планових засад організації національного господарства до ринкових відносин із часом призводить до позитивних змін. Унормування приватної власності та права на зайняття підприємницькою діяльністю, цінова та торговельна лібералізація, утворення конкурентного середовища, сприяння впровадженню інновацій, забезпечення сприятливого інвестиційного клімату тощо створюють умови для реалізації капіталістичної доктрини. І загалом Естонії, Латвії та Литві вдалося реалізувати наведені кроки.

Ефективному проведенню політичних та економічних реформ у країнах Прибалтики, сприяла атмосфера загальнонаціонального піднесення, що панувала у республіках із відновленням незалежності. Втім, зі звільненням від радянської влади Прибалтика відчула і тяжкі наслідки економічної кризи, що слідувала за відділенням республіканських економік від загальносоюзного народногосподарського комплексу. Тим не менш, не зважаючи на суттєве зниження ейфорії, послідовності балтійських еліт вистачило для консолідації та прагматичного продовження реформування.

Як відомо, реалізація таких невід'ємних атрибутів капіталізму, як вільні ринки, приватна власність, свобода підприємницької діяльності, конкуренція тощо, можлива лише за наявності сприятливого політичного середовища. Демократія природно обмежує діяльність уряду, зменшуючи ризики надмірної концентрації владних повноважень або їх узурпації. За таких умов, бізнес отримує певні гарантії із захисту своїх прав та капіталу. У свою чергу, демократія посилюється розвиненими конкурентними ринками. Стимулюючи людську активність та зацікавленість у співробітництві, вільні ринки посилюють середній клас як підґрунтя громадянського суспільства. Втім, саме демократичні зміни у політичній сфері мали передувати запровадженню ринкових реформ.

Серед необхідних політичних перетворень, які мали спрямувати Естонію, Латвію та Литву, у бік продовження розвитку демократії, чільне місце посідала необхідність у розбудові парламентаризму. На теренах колишнього СРСР це означало відхід від монополії КПРС у бік багатопартійності, легалізацію опозиції, перехід до вільних конкурентних виборів, глибоку реалізацію принципу партійного та ідеологічного плюралізму тощо.

Від моменту відновлення незалежності по країнах Прибалтики стрімко утворювалось інституційне підґрунтя для реалізації багатопартійності та парламентаризму. На відміну від більшості пострадянських республік, що, закріпивши президентські або президентсько-парламентські форми державного правління, віддали інституційну першість голові держави, прибалтійські країни використали західноєвропейський досвід та унормували визначальну роль за національними парламентами.

Визначальних змін у пострадянських країнах Балтії зазнало і законодавство, що регулювало порядок утворення партій та їхньої участі у виборах. На підтримку розвитку парламентаризму в Естонії та Латвії було впроваджено пропорційну, а у Литві – змішану систему виборів. Внесені зміни сприяли виникненню нових партій та через це більшій кристалізації та поляризації партійних систем. І, хоча інколи законодавчі новаторства призводили до надмірної роздрібненості партійного поля, природна конкуренція згодом впорядковувала мережу партій.

Вагомою ознакою прибалтійських реформ стало гармонійне поєднання їх політичної та економічної складової частин, наслідком чого стало поступове зміцнення національних економік. Однак економічний підйом, що мав би загальний сприятливий ефект для суспільства, не став би благом для тієї групи, що до моменту реформ займала монопольне становище в політиці та економіці. За часів СРСР у Прибалтиці, як і по інших радянських республіках, такою групою була комуністична номенклатура. Навіть за відсутності інституту приватної власності, який би значно полегшував наступність у цьому привілейованому класі, номенклатура лишалась закритим прошарком для більшості населення й максимально концентрувала владні повноваження в усіх сферах державно-політичного життя.

Унаслідок природного розвитку капіталістичних відносин, що передбачався з переходом до ринкової економіки західноєвропейського зразка, в Естонії, Латвії та Литві природно виникали б потужні приватні корпорації. І такі вільні у своєму розвитку, творчості та використанні інновацій гравці ринку становили б реальну небезпеку для державного сектора економіки. Крім того, баланс на користь приватного сектора мала б остаточно змінити приватизація державних фондів.

Отже, обрання демократичного вектора розвитку не було вигідним усьому прибалтійському істеблішменту. Ортодоксальна комуністична номенклатура

виступала за збереження радянського шляху розвитку, не бажаючи поступатися своїм впливом та повноваженнями. Втім, будь-який тиск із боку влади або намагання взяти під жорсткий контроль ліберальні перетворення зрештою спотворюють реалізацію капіталістичної доктрини. Отже, впровадження політичних та економічних реформ вимагало не лише економічного розрахунку, а й наявності політичної волі еліт та цивілізаційної зрілості суспільства.

І в цьому контексті успіху реформування сприяло глибоке ментальне відторгнення спадку комуністичного минулого. По усіх трьох пострадянських республіках Балтії було реалізовано різного ступеня глибини процедури люстрації, що сприяли очищенню влади від найбільш ортодоксальної частини комуністичної номенклатури. Наприклад, у Латвії кандидати у депутати мають відмежуватися від радянського минулого і, якщо вони раніше співпрацювали зі службами безпеки, розвідки або контррозвідки СРСР, Латвійської РСР або іноземної країни; після 13 січня 1991 р. були активними членами КПРС (КП Латвії), міжнародного фронту робітників Латвійської РСР, Об'єднаної ради робочих організацій, Організацій ветеранів війни та праці, вселатвійського комітету порятунку або його регіональних організацій, то відповідно до ст. 5 Закону про вибори до Саєму від 6 червня 1995 р. з подальшими змінами, вони не можуть бути внесені до списків кандидатів [10, с. 84].

Однак головним фактором у попередженні рецидиву тоталітаризму стала майже повна втрата довіри до тих, хто лишився вірним марксистсько-ленінській доктрині. Відповідні суспільні настрої фактично унеможливили будь-які дискусії щодо реанімації радянського шляху розвитку або запозичення окремих політичних практик із комуністичного минулого. Та ж частина номенклатури, що віднайшла себе під дахом нових політичних об'єднань, зокрема соціал-демократичного штибу, загалом сприйняла та підтримала рух у бік європейських цінностей.

Серед усієї низки ліберальних економічних реформ, що варто було провести, окремо треба відзначити приватизацію, яка передбачала роздержавлення національних господарчих фондів з одночасним утвердженням приватної власності, яка, як відомо, є однією з визначальних цінностей ліберальної доктрини. Лише економічна система, побудована на приватній власності на засоби виробництва, може забезпечити функціонування вільного ринку. Діючи в умовах конкуренції та з власної волі заради отримання вигоди, індивіди природно стимулюють розвиток ринку. І, навпаки, позбавлена права на приватну власність та, відповідно, можливості отримання прибутку від її використання, людина не зацікавлена у підвищенні результатів своєї діяльності.

Значення приватизації та механізмів її проведення для пострадянських країн важко переоцінити, адже, з огляду на успішність здійснення, вона мала стати запорукою цивілізованого переходу до ринкової економіки, формування середнього класу, розвитку підприємництва тощо.

Розуміння прибалтійськими реформаторами змісту ліберальної доктрини та нагальності інкорпорації в державний механізм інституту приватної власності забезпечило невідкладне проведення приватизації.

Широке застосування в Естонії тактики продажу державних активів іноземному інвестору відкрило доступ національним товарам на західні ринки, сприяло запровадженню в економіці країни західного менеджменту та забезпечило швидкий прогрес фінансового ринку. Приватизація шляхом прямих продаж державної власності створила умови для розвитку «нових» підприємств, які були засновані на іноземному, державному та змішаному капіталі.

Певне зволікання на початковому етапі роздержавлення власності зумовило проведення латвійської приватизації «навздогін». Тим не менш з урахуванням часу, що знадобився для вирішення соціальних проблем, процес роздержавлення власності в Латвії також слід вважати успішним.

Найбільш соціально орієнтовану приватизацію було проведено у Литві. Поширена практика реструктуризації підприємств дала змогу долучитися до роздержавлення майна більшості членів трудових колективів.

Як загалом показала практика, у країнах Прибалтики було застосовано широкий приватизаційний інструментарій, втім, незалежно від обраних механізмів роздержавлення майна, головною метою, що ставилася балтійськими реформаторами, стала якнайшвидша передача державних фондів у приватну власність – підгрунтя ринкових відносин [9, с. 418–430].

Водночас успішність політичних та економічних реформ не вимірюється лише розбудовою парламентаризму, застосуванням люстрації, проведенням приватизації тощо. Як зазначає відомий спеціаліст економіст, який, зокрема, у 1990-ті рр. був економічним радником урядів Росії та України А. Аслунд, майже неможливо передбачити, коли випаде шанс для серйозних реформ. Іноді такий шанс з'являється раптово та несподівано. Однією з таких несподіванок для мешканців Східної Європи став крах комунізму 1989 р. Отже, у реформаторів мають бути готові ідеї, програми, конкретні пропозиції та команди, аби бути готовими діяти, щойно відкриється вікно можливостей. Реформатори мають обстоювати перетворення через аналітичні центри (think-tank), традиційні ЗМІ та нові соціальні медіа, аби підвищити рівень розуміння серед населення й заручитися політичною підтримкою. Реформатори у посткомуністичних країнах не спроміглися на ранніх стадіях зрозуміти, що перетворення – не стільки техніка, скільки політична воля. Тільки-но реформатори усвідомили це, вони доклали зусиль для просвіти суспільства й комунікації з ним. Очевидно, що відомий дослідник має на увазі посткомуністичні країни, що з успіхом пройшли важкий шлях постсоціалістичної трансформації, до яких, втім, не можна віднести більшість пострадянських республік. Водночас, як підкреслює вчений, видатними варто вважати тих реформаторів, що від самого початку збагнули потребу в політичній волі з метою успішного впровадження політичних та економічних реформ. І саме цей клас виявився політично успішним перетворювачем [2, с. 21–22].

Політичні еліти країн Прибалтики загалом ефективно скористалися тим недовгим за часом вікном можливостей, про яке зазначив А. Аслунд. Загалом реформаторів, що опинилися при владі у постсоціалістичних країнах після падіння комунізму, можна було умовно поділити на два табори, в яких по-різному бачили стратегію реформування.

Одні вважали, що необхідно вдатися до «радикальних реформ», що передбачало ґрунтовні зміни одночасно по всіх сферах функціонування державного механізму. На думку радикалів, певні перетворення покликані доповнювати інші, отже, коли їх не запровадити одночасно, проваляться всі. Необхідність у радикальних реформах пояснювалась й суто політичним аспектом, – радикали підштовхували до дій, зазиваючи скористатися загальною ейфорією, яка не могла тривати довго. Загрозу вони вбачали в можливості перегруповування комуністів із подальшим поверненням до влади. Через це медовий місяць «надзвичайної політики» (цим терміном відомий польський реформатор Л. Бальцерович позначав нетривалий період часу, коли виявляється легше, ніж зазвичай, наполягати на впровадженні важких реформ [2, с. 45]) міг перетворитися на больовий шок. А. Аслунд та С. Дянков зауважують:

«Важливим є ранній, нетривалий період «надзвичайної політики», <...>: перемагають або реформи, або рентоздирництво». Вони ж наводять слова колишнього прем'єр-міністра Естонії М. Лаара: «Загаятися означає програти» [2, с. 19]. Отже, радикали виступали за швидке та комплексне реформування.

Опоненти такої стратегії – «поступовці» – окреслили її «шоковою терапією», беручи до уваги складні соціально-економічні наслідки для населення. Вони віддавали перевагу повільнішому шляхові та поетапному впорядкуванню елементів реформи.

Як виявилось пізніше, в економічному плані виграли країни, що обрали шлях більш стрімких перетворень. Зокрема, їхні економіки характеризувалися меншим падінням виробництва та нижчим рівнем безробіття. Водночас повільніші реформи призвели до більших втрат [2, с. 399–400].

Підсумовуючи результати періоду надзвичайної політики Естонії, М. Лаар акцентує на таких досягненнях: Естонією здійснено політичний розворот зі Сходу на Захід; демократія була сильна і в робочому стані; командну економіку замінила ринкова; естонська зовнішня торгівля переметнулася зі Сходу на Захід; Естонія уникла посткомуністичного занепаду, економіка розвивалася, а стандарти життя зростали [2, с. 127].

Висновок

Результати проведених політичних та економічних реформ у пострадянських республіках Балтії свідчать, що їхні демократично налаштовані еліти ефективно скористалися вікном, що відкрилося після падіння комунізму. На користь доведення успішності складного трансформаційного періоду говорить членство прибалтійських країн в Євросоюзі, що є впливовим провідником демократії в Європі. Вступ Естонії, Латвії та Литви до Євросоюзу виступає сильною гарантією у затвердженні демократії по цих країнах та певною запорукою щодо неповернення до прорадянських форм організації суспільства.

Демократичні здобутки Естонії, Латвії та Литви детерміновані низкою чинників історико-культурного, релігійного, географічного та економічного змісту. Хоча у наявному науковому дискурсі визначальна роль у загальному успіху демократичного транзиту пострадянських країн Балтії часто віддається тому або іншому з перелічених факторів, у статті доведено, що трансформаційний процес у Прибалтиці відчував потужного впливу з боку усіх наведених чинників.

Інколи ж названі фактори взаємодоповнювали вплив один одного, сприяючи демократизації Прибалтики. Зокрема, ефективність політичних та економічних реформ, проведених у регіоні, не можна розглядати у відриві від інших чинників трансформації. Так, у статті доведено, що коріння прибалтійської державотворчої цілеспрямованості та послідовності як детермінант успішного реформування уходять у глибоку історико-культурну спадщину.

Незважаючи на те, що вплив особливостей державно-політичного розвитку в Естонії, Латвії та Литві певний чином відбився на результатах трансформації поміж вказаними країнами, з огляду на ефективність використання наявного потенціалу та характер пострадянських перетворень, можна стверджувати, що всі три прибалтійських народи діяли в єдиному західноєвропейському цивілізаційному ключі.

Список використаних джерел:

1. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають / Д. Аджемоглу, Д. Робінсон; пер. з англ. О. Дем'янчука. – [2-ге вид.]. – К. : Наш формат, 2017. – 400 с.
2. Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом / [А. Аслунд, Л. Бальцерович, К. Бендукідзе та ін.]. – Л. : Видавництво старого лева, 2015. – 436 с.
3. Донскіс Л. Події, що сформували недавню історію Литви / Л. Донскіс // Литва – історія успішного вибору. – 2013. – С. 28–31.
4. Завадський В. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. Завадський. – Донецьк, 2008. – 20 с.
5. Завадський В. Політичні передумови європейської інтеграції країн Балтії / В. Завадський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 24–29.
6. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) : енциклопедичний словник-довідник / [І. Вдовичин, Л. Угрин, Г. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. Хоми. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. – 492 с.
7. Політика ФРГ в отношении Литвы, Латвии и Эстонии (1991–1998 гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://evolutio.info/content/view/1452/215>.
8. Хартия основных прав Европейского союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
9. Час вибору: виклики інформаційної епохи: колективна монографія / За заг. ред. О. Івакіна, Д. Яковлева. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 472 с.
10. Юрійчук Є. Вибірчі процеси в постсоціалістичних державах: шляхи демократизації / Євгенія Юрійчук // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 4 (6). – С. 81–86.
11. Ямалова Э. Политические факторы диверсификации экономического развития постсоветских стран Балтии / Э. Ямалова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 7 (57): в 2-х ч. Ч. 1. – С. 210–214.

Рубанов В.В.,

*доктор політичних наук, доцент кафедри політології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІТИК І ПОЛІТИЧНИЙ ЕКСПЕРТ – САМОДОСТАТНІ СУБ'ЄКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕКСПЕРТНО-АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація

Ідентифікуються основні суб'єкти політичного аналізу, методи та процедури дослідження політичних проблем. Аналізуються основні види політологічного знання – аналітичне та експертне, які продукуються за допомогою кількісних і якісних методів і процедур дослідження. Особлива увага звертається на їх специфічні особливості, зокрема вказується, що обидва види знання – аналітичне і експертне – за своєю природою відрізняються. Разом із тим обґрунтовується теза, що ані перший, ані другий вид названого знання не є окремо політично релевантним науковим знанням. Таким воно

стає тоді, коли поєднує в собі як аналітичну, так й експертну складові частини, перетворюючись зрештою на цілісне експертно-аналітичне політологічне знання як похідну систему кількісних та якісних методів і процедур, що використовуються політичним аналітиком та політичним експертом у політичному аналізі. У зв'язку з цим у роботі, з одного боку, доводиться необхідність демаркації та інституціоналізації професій політичного аналітика і політичного експерта як цілком самодостатніх суб'єктів сучасної професійної експертно-аналітичної діяльності. А з другого боку, обґрунтовується авторський висновок про те, що основними критеріями, які дають змогу адекватно демаркувати їх професійні процедурні функції, є не тільки мета дослідження, але й природа методів та процедур, які вони використовують у науковому процесі підготовки, прийнятті та реалізації легітимних політичних рішень.

На думку дослідників, більшість реформ, що проводились в Україні, не отримали логічного завершення саме з причин недостатнього врахування людського чинника, що, як правило, пов'язано з недостатнім рівнем кадрового забезпечення реалізації цих реформ [1, с. 6]. Повною мірою ця оцінка стосується й основних суб'єктів політичної аналітики – політичних аналітиків і політичних експертів, які б мали забезпечувати, відповідно до їхнього функціонально-рольового статусу, експертно-аналітичний супровід оголошених реформ і від ефективної професійної діяльності яких безпосередньо залежить доля будь-якого політичного рішення або здійснення політичної програми. Проте, на жаль, ці професії ще не отримали в нашій країні належного нормативно-правового оформлення. Однією з головних причин незавершеності цього процесу є, на наш погляд, невизначеність у політологічній літературі, особливо вітчизняній, цих базових наукових понять, а також практична відсутність наукових праць, в яких спеціально аналізувалися б питання критеріїв демаркації професій політичного аналітика й політичного експерта, специфіки видів політологічного знання, які вони формують, а також природа методів і процедур їх продукування.

Саме тому метою цієї роботи є не стільки аналіз наявних спроб визначення самих понять «політичний аналітик» і «політичний експерт» (потрібна, але в цьому разі не головна умова), скільки наукове обґрунтування адекватних критеріїв їхньої демаркації як окремих професій і самодостатніх суб'єктів політичної аналітики, які продукують специфічні, але взаємопов'язані й взаємозумовлені види аналітичних знань, потрібних для підготовки, прийняття та реалізації легітимних політичних рішень.

Заради досягнення поставленої мети пропонуємо розв'язати три основних завдання: по-перше, критично проаналізувати вже наявні в літературі підходи щодо визначення основних суб'єктів політичної аналітики, сильні та слабкі (з теоретико-методологічної точки зору), сторони цих підходів; по-друге, визначити головні причини, які блокують аж дотепер процес ідентифікації дослідниками основних суб'єктів політичної аналітики і види знань, які вони продукують; по-третє, обґрунтувати потрібні критерії, що дають змогу не лише розділити функціонально-рольові особливості професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта, але й одержані ними у процесі цієї діяльності основні види політологічного знання.

Беручись за реалізацію поставлених завдань, необхідно, насамперед, зазначити, що використання нами поняття «суб'єкт» стосовно характеристики політичного аналітика і політичного експерта як основних представників сучасної політичної аналітики не випадкове, оскільки має на меті виокремлення певної їхньої професійної специфіки, яку неможливо, на наш погляд, зафіксувати за допомогою таких змістовно

близьких і функціонально синонімічних понять, як «актор» або «виконавець». Річ у тім, що «суб'єкт – це той, хто має свободу вибору в прийнятті рішень, вибору мети тощо. Це пов'язано зі здатністю суб'єкта до саморефлексії» [2, с. 128]. Суб'єкт завжди має певну позицію у просторово-часовому континуумі і має право обирати свою точку зору, за яку він несе відповідальність.

У той час як «виконавець» – це тільки «той, хто виконує певне завдання, здійснює що-небудь», «особа, що виконує розпорядження якогось органу влади» [3, с. 137], а інтегральною властивістю «актора» якраз і є суб'єктність [4, с. 59], що, як ми доведемо далі, має різний ступінь сформованості не лише в політиків, але й політичних аналітиків та політичних експертів через природний процес їх самоконституювання, самоствердження.

Таким чином, суб'єкт є не лише тим, хто пізнає та діє, але й має такі атрибутивні якості, як самоконституювання, самоствердження, які не притаманні ні акторові, ні виконавцю як таким.

Крім того, якщо зважати на положення, що «суб'єктність» – це «належність діяльному, креативному суб'єктові, що авторствує» [5, с. 126], то з'являється реальна можливість і процедурні функції політичного аналітика й політичного експерта в науковому процесі підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень також розглядати як *творчо унікальну* професійну діяльність стосовно один одного.

Доцільність використання поняття «суб'єкт» щодо сутнісної характеристики професійної діяльності політичного аналітика й політичного експерта зумовлено, на наш погляд, й тим, що реалізація суб'єктності – це завжди не лише свідомий і відповідальний, але й вольовий акт, який найяскравіше виявляється якраз в управлінських стосунках [5, с. 58; 6, с. 173–176; 7, с. 227]. З огляду на специфіку процедурно-функціональної ролі політичного аналітика й політичного експерта в експертно-аналітичному процесі з підготовки, прийняття та реалізації науково обґрунтованих політичних рішень, це означає, що лише наукової достовірності для їх втілення якраз замало, потрібні ще й вольові зусилля аналітика і експерта в досягненні балансу трьох основних цінностей: аналітичної об'єктивності, відповідальності перед клієнтом і відданості власним ідеалам. Тому під висловом «суб'єкт» стосовно політичного аналітика або експерта ми маємо розуміти не лише фахівця з усім багажем його внутрішнього світу, але й надіндивідуальні сутності, що мають суб'єктні властивості, які дають змогу, з одного боку, творчо реалізовувати їх загальну стратегічну мету – підготовку, прийняття та реалізацію науково обґрунтованого політичного рішення, а, з іншого боку, розмежовувати їхню процедурно-функціональну роль у цьому циклічному процесі, чого досі вчені, на жаль, ще не здійснили.

Суттєво й те, що до використання поняття «суб'єкт» у досліджуваній проблематиці підштовхують, насамперед, й українські наукові традиції, які також оперували цим поняттям, позначаючи носія предметно-практичної діяльності чи пізнання. Так, наприклад, згідно з концепцією вітчизняного дослідника О. Кузя, суб'єктами можуть виступати «індивіди чи соціальні групи, тобто «тілесні» суб'єкти. Це диктується, насамперед, необхідністю розроблення праксеологічної та гносеологічної проблематики, пов'язаної з цим поняттям. Якщо праксеологія, особливо в її марксистському варіанті, займалася пошуком «справжнього суб'єкта історії», то гносеологія розв'язувала проблему тотожності суб'єкта як активного початку пізнавального процесу та об'єкта у процесі досягнення всезагального і необхідного знання» [8, с. 129].

Нині, попри те, що в сучасному соціально-гуманітарному знанні концепт «суб'єктність» вживають у різних дисциплінах із різними конотаціями, серед дослідників досягнутий консенсус щодо ключових ознак соціального суб'єкта, серед яких вирізняють, зокрема, такі: 1) соціальну активність; 2) атрибутивність свідомості; 3) емоційно-вольову компоненту його біосоціальної природи; 4) соціокомунікативну форму буття. Ці іманентні властивості соціального суб'єкта зумовлюють його взаємодію із соціальною реальністю. Отже, у соціальній реальності «все залежить від суб'єкта»: реалізуючи свою суб'єктність, він є джерелом активності й, тим самим, творцем цієї реальності. Тому суб'єктність в екзистенційному плані виявляється у складній мережі впливів, взаємодій, зв'язків, стосунків і процесів, тобто в соціальній комунікації. У цій мережі соціальних трансакцій оформлюються необхідні стосунки суб'єкта і світу, які завжди є практичними й політичними через те, що соціальність є поліструктурною й полісуб'єктною, а суб'єкт – історичним і конкретним у своєму типовому прояві [8, с. 176–177].

Згідно з цим підходом, процес становлення соціального суб'єкта будь-якого типу й ступеня загальності пов'язаний із самоідентифікацією. Завдяки йому формується «самість» суб'єкта, яка, власне, і постає в найзагальнішому плані як його *суб'єктність*, що реалізується через самодіяльність, самоорганізацію, самовизначення, самосвідомість тощо [8, с. 129].

Саме тому, коли дослідники намагаються дати визначення сутності суб'єктності, вони завжди, незалежно від галузі знання, в якій працюють, відштовхуються від діяльнісного підходу. Яскравим прикладом є визначення цього феномена в працях відомих учених А. Трещова й О. Ільїна. Зокрема, А. Трещов у праці «Суб'єктність як властивість особистості» визначає суб'єктність передусім «як властивість особистості здійснювати взаємозумовлені зміни в світі, в інших людях, у собі. Показово, що в основі цієї властивості лежить ставлення особи до себе як до діяча» [9]. О. Ільїн у статті «Антропологія суб'єкта» підкреслює: «Власне, суб'єктну позицію можна ототожнювати з такою якістю суб'єкта, як цілісність – цілісність світогляду, наявність «власної» картини реальності. Крім того, ці позиції завжди реалізують у діяльній, перетворчій активності суб'єкта» [10, с. 7].

Ідентичну позицію займають і сучасні вчені-політологи, зокрема М. Говлет і М. Рамеш, які пишуть: «Суб'єктами процесу політики можуть бути або окремі люди, або групи» [11, с. 62]. «Визначення суб'єктів процесу політики та порівняння значення їхньої ролі є емпіричним питанням, яке не може бути окресленим *a priori*. Єдине, що можна стверджувати – суб'єкти політики приходять як з машинерії держави, так і з суспільства загалом» [11, с. 62].

А автори спеціалізованого навчального посібника «Суб'єкти політики» Н. Сирота та Г. Мохоров, у свою чергу, слушно наполягають: «Статус суб'єкта політичної діяльності не властивий індивідам та соціальним спільнотам первісно. Індивіди його здобувають у процесі політичної соціалізації. Соціальні спільноти стають суб'єктами політики в процесі формування їхньої самосвідомості, самоорганізації і соціально-політичного самовизначення. Індивіди і групи на суб'єкти політики перетворює здатність до політичного цілевизначення» [12, с. 10]. Саме тому у функціональному плані сутність суб'єктності постає «свідомою й активною участю соціальних одиниць у формуванні соціально-політичної дійсності, перетворення її в напрямі, що відповідає власним потребам та інтересам» [13, с. 87].

Іншими словами, в політиці реалізується суб'єктність соціальної реальності, де поняття «суб'єкт» виступає в первісному його сенсі: латинські 1) «sub», «jacio»

(кидаю, кладу, основа) утворюють *subjectus* – той, що лежить в основі [14, с. 661]; а 2) *subjectum* – людина, яка пізнає зовнішній світ і впливає на нього з метою підпорядкування своїм інтересам [15, с. 666].

Отже, поняття «суб'єкт» зі своїми іманентними властивостями лежить в основі соціальності, яка у своїй процесуальності постає політичною реальністю. У цьому розумінні реалізувати суб'єктність – значить бути основою надсуб'єктних утворень, давати життя соціальним новаціям [8, с. 208].

Таким чином, доходимо висновку, що соціальний суб'єкт дає життя політиці, виступаючи у своїй екзистенції суб'єктом політичним. У зв'язку із цим дуже продуктивним, як це прийнято у вітчизняній політології, є дослідження феномена суб'єктності на інституційному рівні, де суб'єктність існує як процес, як сукупність упорядкованих у просторі й часі взаємодій соціальних суб'єктів із заздалегідь позначеними цілями та їх досягненням як результатом взаємодії. І в цьому плані цілком науково-обґрунтованою виглядає позиція української дослідниці Л. Байрачної, яка заявляє: «Проблема прийняття політичних рішень – одна з ключових у дослідженні особи саме як суб'єкта політичної влади» [16, с. 10]. І це насправді так. Нині вже ні в кого не викликає сумніву той факт, що результат будь-якого політичного процесу суттєво залежить від особистості політичних діячів, які ним управляють: з одного боку, прийняття того чи того політичного рішення вже само по собі є фактом вияву волі політика, а з іншого – воно слугує потрібною основою подальшого політичного вибору, планування і подальших дій.

Отже, здатність прийняття самостійних політичних рішень є не тільки властивістю, потрібною особі як самодостатньому суб'єктові політичної влади, але, в певному сенсі, критерієм того, чи є особистість узагалі політичним суб'єктом, оскільки політичний діяч, який не здатний приймати самостійні рішення, приречений на необхідність отримання для дії спонукального імпульсу з боку вищого політичного керівництва [16, с. 10]. Такий стан справ визначає його роль як об'єкта й носія політичної влади не лише щодо суб'єктів влади, які перебувають стосовно нього на вищому щаблі ієрархії, але й нижчих, оскільки для них він є, скоріше, проміжною ланкою, аніж творцем політики. Цю закономірність дуже влучно окреслила Т. Траверсе у статті «Політичне мислення в контексті діяльнісного підходу», в якій дослідниця зазначає, що через багатоопосередкованість політичної діяльності ті особи, які є публічними політиками, завжди мають межі своєї політичної самостійності (у результаті апаратних ігор тощо). Чим нижчими є професійні компетенції фахівця, а вищим – його статус, тим залежнішим стає політик від тих осіб, які сприяють його просуванню в кар'єрі і тим меншою стає його свобода як фахівця і як особи. І тоді ми маємо політиків-маріонеток [17, с. 201].

У цій ролі маріонеток можуть опинитися й політичні аналітики та експерти, що також, як і політики, вирішують прикладні політичні проблеми – готують, приймають і реалізують науково обґрунтовані політичні рішення як цілком самодостатні суб'єкти професійної експертно-аналітичної діяльності. І характерні симптоми цього явища вже маємо: у сучасних пострадянських соціально-політичних реаліях фахова затребуваність політичних аналітиків й експертів, зважаючи на низький рівень їхньої кваліфікації, була й залишається надзвичайно низькою [18, с. 203], а тому вони швидко гуртуються до професійного клану, де в пошані не так фахові знання й відповідальність, як практичний досвід участі в сумнівних, але прибуткових кампаніях і ділова хватка [18, с. 204].

Доречно зазначити, що ця тенденція притаманна не лише політичним аналітикам і політичним експертам, які працюють у державних структурах, але й незалежним експертно-аналітичним центрам. Приватні експертно-аналітичні центри, які виникли в останні роки нарівні з державними і від початку мали формальну самостійність, досить швидко також почали обслуговувати значні політичні угруповання та виражати їхні конкретні інтереси. Виступаючи, наприклад, у ЗМІ як незалежні політичні аналітики й експерти працівники цих центрів насправді повертаються до радянської практики пропаганди в її найпримітивніших зразках – досить заангажовано оцінювати політичну ситуацію, яка склалася, підриваючи цим довіру громадян до професії науковця-політолога загалом.

На думку вже згаданої нами Т. Траверсе, це можна пояснити тим, що українська соціально-політична практика ще не виробила прикінцевих алгоритмів ефективної політичної діяльності, властивостей продуктивного суб'єкта політики, посиляючись на її складність як динамічного явища. «У політичній сфері відсутня ситуація, коли б, спираючись на науку, з більшою мірою вірогідності можна було б отримати правильне рішення (у фізиці, наприклад, процес розв'язання хоча б співвіднесений із законами фізики). У політиці таких універсалій не вироблено [19, с. 58]. Плинність, незавершеність соціально-політичної дійсності залишає місце для різних шляхів і напрямів розвитку та, відповідно, різних інтерпретацій.

Отже, в реальності відбувається орієнтування на те, що в певних ситуаціях різне бачення політики є результатом її інтерпретації, зважаючи на спрощені схеми (ідеологія, політичний (інституційний дискурс), які накладають на суперечливу політичну дійсність систему координат і в цих межах більш-менш обґрунтовану концепцію її розуміння [19, с. 58]. Саме тому в професіографічному описі політики як діяльності й досі бракує еталонного взірця політика-фахівця (якому б відповідали хоча б представники політичної еліти) [17, с. 201].

Що ж тоді притаманне сучасній світовій професійній діяльності суб'єкта політики? Які конкретно якості повинні в ідеалі мати особи, що приймають політичні рішення? По-перше, як доречно зауважує щодо цього відомий фахівець із цих питань А. Дегтярьов [20, с. 122–123], посиляючись на праці авторитетних західних дослідників Л. Лінна, Ч. Ліндблома, Й. Дрора та А. Вілдавські, їм потрібні навички та вміння, а також контакти з різноманітними категоріями осіб, організацій, зокрема, комунікативні навички ділового та публічного спілкування, підтримки позитивного іміджу й професійного авторитету. По-друге, вони мають володіти навичками аналітика та технічної роботи з державними документами, законопроектами і підзаконними актами відповідно до формальних регламентів і неформальних процедур. По-третє, їм потрібні організаційні навички управління людьми, вміння відстоювати і провадити «спільну волю» в тому чи іншому її розумінні, а також здатність працювати в колективі. По-четверте, фаховість політика й адміністратора полягає в суворому дотриманні певних етичних та політичних принципів, які зазвичай асоціюються з положеннями про доцільність, ефективність, надійність і підзвітність суспільству. І, зрештою, по-п'яте, політик має опанувати мистецтво прийняття компетентних політичних рішень, тобто мати такі необхідні якості, як творчий хист і уяву, волю та інтуїцію. До того ж, ці якості мають доповнювати завбачливість і витримка, терплячість і наполегливість, рішучість й обережність.

Особливе значення перелічені професійні якості політичного діяча набувають під час прийняття рішень в умовах сучасних складних політичних ситуацій: політична криза або конфлікт різноманітних соціальних спільнот, неможливість уникнути в

умовах багатоальтернативності особистого вибору оптимального варіанту політичного рішення.

Саме тому важливу роль політична суб'єктність відіграє на мікроструктурному, особовому рівні і не тільки стосовно політика – особи, що приймає політичні рішення, але й тих, хто їх безпосередньо готує – політичного аналітика і політичного експерта. Це зумовлено тим, що експертно-аналітична професійна діяльність надзвичайно складна й відповідальна праця, яка передбачає не лише формулювання й аналіз політичної проблеми, а й наукове прогнозування її розвитку, вироблення оптимальних варіантів її розв'язання, імплементацію вже готового політичного рішення, а також науковий аналіз процесу його реалізації. Вирішити всі зазначені питання силами лише одного, навіть дуже талановитого політика, який має всі вищеперелічені якості й професійні знання, практично неможливо. Тим більше в сучасних умовах, коли потреба вузької спеціалізації фахових знань і дій в експертно-аналітичному процесі з підготовки, прийняття та реалізації науково обґрунтованих політичних рішень не лише зберігається, а й значно зростає. На думку як українських, так і закордонних фахівців, відповідні знання може бути сформовано лише двоюким чином: «індуктивно», тобто як універсальні правила, сформульовані під час узагальнення позитивного практичного досвіду, і «дедуктивно» – як додаток до політичної практики теоретичних моделей, які пройшли верифікацію емпіричними даними» [20, с. 123].

Відповідно, в реальній управлінській практиці це можна здійснити лише за участі, як мінімум, двох самодостатніх суб'єктів політичної аналітики – політичного аналітика і політичного експерта – безпосередніх носіїв, як це буде доведено далі, зазначених видів політичного наукового знання та професійної діяльності, які не тільки в процесі підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень доповнюють і взаємозумовлюють одне одного в процедурно-функціональному сенсі, але й тим самим позиціонують себе як представників окремих професій.

Разом із тим важливо зазначити, що зазвичай дослідники взагалі не помічають сучасну функціонально-рольову специфіку професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта саме як самодостатніх суб'єктів експертно-аналітичного процесу, а тому, як правило, не поділяють їх сумісну працю на окремі види професійної аналітичної діяльності, а якщо і поділяють, то саме не ці професії, а лише поняття, що їх визначають. Яскравий тому приклад – роботи К. Симонова і Ю. Кальниша, в яких йдеться про те, що коли ми визначаємо суб'єктами політичного аналізу представників певної професії – політичних аналітиків, це визначення має певну тавтологію з назвою цієї наукової дисципліни, і тому краще називати їх політичними експертами [21, с. 65], або політичними консультантами [22, с. 159].

У цьому разі природним є питання: наскільки коректна з теоретико-методологічної точки зору така, на перший погляд, проста «заміна назв» професій, як, зрештою, і ексклюзивна пропозиція російського дослідника Е. Баталова віддати на відкуп самому суспільству проблему розв'язання питання ідентифікації основних суб'єктів політичної аналітики. «Декретами таку ненормальну ситуацію, – аргументує цю позицію вчений, – не змінити, оскільки це, зрештою, хвороба зростання. І кого називати (якщо називати взагалі) політологом, кого – політичним аналітиком, кого – політичним оглядачем, а кого – політичним експертом, має вирішувати лише суспільство» [23, с. 40].

У ситуації, яка склалася, більш перспективною виглядає позиція С. Туронка – автора сучасного підручника з політичного аналізу, який вважає, що використання

цих термінів, особливо на пострадянському просторі, дотепер має не цілком чіткий і досить розмитий сенс, а тому потребує саме від дослідників визначення розглядуваних понять [24, с. 16]. Характеризуючи всіх суб'єктів експертно-аналітичного процесу, він особливо підкреслює, що варто усвідомлювати розходження в трьох основних рольових позиціях: особи, яка приймає політичне рішення, політичного аналітика й політичного експерта. На його думку, це продиктовано, по-перше, тим, що ми обґрунтовано не можемо очікувати від особи, що приймає рішення, фахового знання всіх проблем, з якими йому доводиться мати справу відповідно до його посади, суспільного становища тощо, та й часовий ресурс, відпущений на вирішення важливих питань, нерідко виявляється обмеженим. По-друге, що є не менш важливим, таке розмежування функціонально-рольових особливостей суб'єктів політичного аналізу продиктовано тим, що й політичні аналітики (які за штатом мають готувати такі рішення) також не можуть бути фахівцями в усіх або хоча б у більшості проблем, що виникають. Їхнє основне завдання, на думку С. Туронка, – організувати експертизу, залучити експертів (висококваліфікованих фахівців у сфері прийняття рішення) і забезпечити професійний рівень її проведення, максимальну правдивість результатів експертизи [24, с. 206–207].

Беручи до уваги ці дуже важливі, з огляду на досліджувану проблему, рекомендації вченого, разом із тим зазначимо, що вказані ним суто організаційні й тимчасові чинники, які так чи інакше впливають на функціонально-рольові позиції суб'єктів політичного аналізу, далеко не вичерпують адекватної характеристики специфічних особливостей їх професійної діяльності. Не вичерпують хоча б тому, що невідома, насамперед, сама *природа* їх походження. А тому наведені С. Туронком характеристики, скоріше, тільки актуалізують потребу подальшого пошуку інших об'єктивних чинників, які можна було б використовувати як основні критерії, що адекватно визначають не лише організаційні та тимчасові чинники професійної діяльності політичного аналітика й політичного експерта, але їх загальний процедурно-функційний статус у науковому процесі з підготовки, прийняття та реалізації науково обґрунтованих політичних рішень саме як самодостатніх суб'єктів політичної аналітики загалом. Саме такий підхід й допоможе нам, урешті-решт, розв'язати головне завдання нашого дослідження – визначити специфічні особливості професійної діяльності політичного аналітика та політичного експерта і як самодостатніх суб'єктів політичної аналітики, і як реальних носіїв різних видів професійного аналітичного політологічного знання, потрібного для підготовки, прийняття та реалізації науково обґрунтованих політичних рішень.

На наш погляд, таким основним критерієм, за яким можливо визначити специфічні особливості професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта як основних самодостатніх суб'єктів політичної аналітики, є передусім певна *система методів і процедур*, які вони використовують в експертно-аналітичному процесі. Але чому ж тоді дослідники свого часу не використали цей критерій з метою демаркації наявних суб'єктів політичної аналітики і видів аналітичних знань, які ними продукуються? Вважаємо, що на це є дві основних причини.

Перша – це розбіжності між прихильниками кількісних і якісних методів і процедур дослідження щодо їхнього пріоритету в аналізі політичних проблем. Наслідком першої є друга причина – невирішеність питання статусної характеристики нової галузі політологічного знання «Аналізу політики» як політичної наукової дисципліни, її співвідношення з політичним аналізом. Якщо говорити більш

конкретно, то варто зазначити, що й досі як у науковій, так і навчальній політологічній літературі маємо дві групи вчених, які є опонентами. Одні з яких (Дж. Мангейм, Р. Рич, Ф. Шродт [25] та ін.) віддають явну перевагу *кількісним* та іншим суворо *формалізованим методам та процедурам* політичного дослідження, а інші (зокрема Ч. Рейджин, Д. Берг-Шлоссер, Ж. де Мер [26], Х. Алкер [27]) роблять акцент на *якісних методах та процедурах* аналізу політичних проблем. При цьому кожна група названих науковців (а для прикладу ми вибрали їх найбільш яскравих представників) висуває свої, на їхню думку, досить переконливі аргументи на користь методів і процедур, які вони вживають. Так, відомий учений-методолог Ф. Шродт, обґрунтовуючи пріоритетність використання *кількісних* методів та процедур у пізнавальному процесі, аргументує свою позицію, по-перше, тим, що політичні рішення суттєво концентрують значний економічний компонент, а тому помітну роль у політології мають відігравати моделі, розроблені в рамках економічної науки.

По-друге, на його думку, гроші – не єдина змінна величина, яка цікавить політологів, і її можна описати математично. Результати голосування на виборах також підсумовують у вигляді чисел, а в опитувальному дослідженні політичні думки викладають у вигляді відсоткового співвідношення між різними групами респондентів.

І, нарешті, по-третє, математичне моделювання не обмежено операціями з кількостями, воно може мати справу і з якісними характеристиками політичного процесу. «Деякі політичні процеси, – пише Ф. Шродт, – такі, як прийняття рішень на виборах або розподіл голосів виборців, можна визначити цілком математичними термінами» [25, с. 467–468].

Однак прихильники пріоритетності *якісних* методів і процедур політологічного дослідження, у свою чергу, небезпідставно заявляють, що привабливість їхніх способів аналізу політичних проблем зумовлена тим, що якісні методи і процедури аналізу можна з більшим успіхом використовувати в дослідницьких програмах, в яких теоретична база *розвинута слабо й основні поняття недостатньо визначені*. Тому якісні дослідження зазвичай *передують* (курсив наша – В.Р.) досягненню серйозних теоретичних результатів. Звідси усталеною практикою якісного дослідження є «подвійне сполучення» теоретичного поняття та емпіричної категорії, що дає змогу виявити та прояснити зміст як поняття, так і категорії [26, с. 730].

Другим, не менш переконливим аргументом прихильників *якісних* методів і процедур аналізу є той факт, що дослідники часто ставлять питання, на які *не можна* відповісти за допомогою звичних *кількісних методів*. Зокрема, більшість питань про найважливіші культурні та історичні явища пов'язана з емпіричними категоріями, які обмежені часом і простором, а тому зазвичай базуються на незначній фіксованій кількості відомих прикладів. Отже, кількісні методи з погляду як припущення, так і висунутих ними вимог – доволі складно застосувати в ситуаціях, де постає потреба в малих числах.

На думку Ч. Рейджина, Д. Берг-Шлоссера та Ж. де Мера, питання, сформульовані в процесі дослідження, можуть суперечити низці вимог, які висуваються кількісним методам, такими як наявність чітко визначеного набору спостережень; можливість здійснення вибірки; виявлення попередніх умов і результатів, які в кожному конкретному випадку відрізняються; упевненість в тому, що випадки, які включені в це дослідження, гіпотетично гомогенні тощо [26, с. 730].

У протистоянні науковців, яке маємо щодо оцінювання місця й ролі кількісних та якісних методів у політологічному дискурсі, не можна не помітити відсутність

зацікавленого творчого діалогу сторін у розв'язанні проблеми інтеграції способів аналізу в пізнавальному процесі, а тому в їх роботах простежується тенденція аргументації методологічної неспроможності інструментарію, який пропонує опонуюча сторона. Яскравим прикладом є позиція, що її займає відомий фахівець у сфері теорії та методології політичної науки Х. Алкер, який прямо заявляє, що запропонований колегами Л. Бартелзем і Г. Брейді довгий перелік удосконалених інструментальних прийомів від подвійного підрахунку до аналізу даних динамічного ряду не зовсім чітко пов'язаний із фундаментальними проблемами нашої дисципліни. Таким чином, «статистика», яка донедавна означала «емпіричне обґрунтування вивчення держав» і слугувала обґрунтуванням для різних теоретичних міркувань про суспільство і специфіки національного розвитку, мабуть, утратила свої політичні основи [27, с. 768].

Однак у зв'язку із цим не може не поставити природне для кожного дослідника питання: якщо в сучасній методології політичної науки все саме так, як пише Х. Алкер, то чи можливо, в принципі, застосовуючи лише кількісні або лише якісні методи і процедури дослідження, отримати зрештою політично релевантне наукове знання?

На наш погляд, відповідь на це актуальне запитання може бути лише однозначно негативною. І доказом цьому слугують не лише розглянуті вище позитивні якості й недоліки кількісних і якісних методів та процедур дослідження, але й матеріали всіх минулих конгресів Міжнародної асоціації політичних наук, які підтверджують широку практику їх використання політологами всіх країн світу в наукових проектах, що реалізуються. На думку відомого політолога Дж. Сарторі, це відбувається, насамперед, тому, що «логіку «або-або» не можна замінити логікою «більш-менш». У дійсності обидві ці логіки доповнюють одна одну, і кожна з них має свою законну сферу застосування» [28, с. 76].

На користь потреби використання як кількісних, так і якісних методів та процедур дослідження політичних проблем свідчать також спроби дослідників розробити на їх основі нові, так звані комбіновані способи політологічного аналізу, які зазвичай є формою, ланкою або способом адаптації загальних і окремих методик до вивчення специфічних і по-своєму унікальних політичних явищ і процесів, які не зводяться ані до кількісного, ані до якісного способу аналізу окремо [29, с. 5].

Разом із тим, як слушно зазначає Л. Лясота, проблема оптимального сполучення якісних та кількісних методів у політичному аналізі (внутрішньо – та зовнішньополітичних сфер) набуває особливої актуальності в сучасний період розвитку нашого суспільства. Незважаючи на дуже широку практику використання у світі математичних методів і наявність величезних обчислювальних потужностей, усе ж таки їх практичне застосування принципово обмежується лише випадками опрацювання ретроспективних даних кількісного характеру, що монотонно змінюються, або в окремих ситуаціях так званих «розмитих» даних [30, с. 23]. Ця обставина істотно обмежує можливості зазначених методів у трансформаційних суспільствах, де різного роду стрибкоподібні зміни потребують, напевно, саме якісного аналізу або сполучення цих методів. Використання якісних методів дослідження дає змогу швидко реагувати на зміни, що відбуваються, та зорієнтувати прогноз на конкретну проблемну ситуацію.

У свою чергу, слушно вказує Л. Лясота, застосування математичних методів та процедур у сучасних гуманітарних дослідженнях пов'язано з труднощами не тільки методичного, але й організаційного характеру. По-перше, не завжди система понять, що використовується, є достатньою для її формалізації, оскільки вона може бути

нечіткою та внутрішньо суперечливою. У такій галузі знань, як політична наука, часто треба враховувати наявність досить значної кількості суб'єктивних моментів, які не піддаються членуванню, високий ступінь невизначеності й високий рівень динамізму. Необхідно також мати на увазі, що в ряді випадків значною перешкодою формулюванню коректних висновків може бути нестача інформації. По-друге, оброблення інформації математичними методами та процедурами тривала й забирає багато часу. По-третє, такі дослідження потребують значного фінансування і матеріально-технічної бази. По-четверте, математичні методи та процедури дослідження передбачають також і для представників політичних наук, і математичних або кібернетичних наук проходження спеціальної професійної міждисциплінарної підготовки, що теж потребує додаткового фінансування. Однак, саме оптимальне сполучення адекватних якісних та кількісних методів та процедур, їх використання в аналізі сучасних політичних процесів, безумовно, дало б змогу суттєво підвищити ефективність конкретних досліджень, зокрема й в Україні, забезпечуючи точність результатів. На думку Л. Лясоти, дуже корисним таке сполучення виявилось б у моделюванні виборчих та законодавчих процесів (внутрішня політика), розвитку конфліктів та переговорів у сфері міжнародних відносин [30, с. 24].

Крім того, кількісні методи та процедури, незважаючи на їх обмеженість у застосуванні під час вивчення політичних процесів, дають змогу виокремити раніш не дуже очевидні взаємозв'язки між суб'єктами внутрішньополітичних та міжнародних відносин, визначити приховані ресурси й можливості взаємодії акторів, необхідні для уточнення альтернатив вірогідніших сценаріїв розвитку ситуації та засобів дії [30, с. 24].

Але справа не тільки в уже наведених аргументах. Нас цікавлять більше ті наукові теоретико-методологічні обґрунтування, які лежать в основі їх формулювання. Саме з'ясування зазначених підстав, на відміну від вищевикладених дискусій науковців щодо аргументації позитивних якостей і переваг методів і процедур, які вони використовують в експертно-аналітичному процесі, і уможливило досягнення поставленої мети нашого дослідження – довести не лише методологічну сумісність кількісних і якісних методів та процедур дослідження в політологічному дискурсі, але й наявний реальний процедурно-функціональний зв'язок і взаємозумовленість у сучасній політичній аналітиці.

Так, у процесі цілеспрямованого аналізу *природи* кількісних і якісних методів та процедур дослідження ми виявили, що з точки зору їх природної сутності вони перебувають у нерозривній єдності. Одні способи – кількісні – тісніше пов'язані з суто *аналітичною* діяльністю суб'єктів політичної аналітики, а другі – якісні – із *синтезувальною* діяльністю зазначених суб'єктів. І їхню цілісну єдність забезпечує не лише загальна процедурно-функціональна стратегічна мета – підготовка, прийняття й реалізація науково обґрунтованого політичного рішення, а й логіка наукового процесу пізнання як такого.

По-перше, як ми вже зазначали раніше, жоден синтез неможливий у принципі, якщо йому не передуює аналіз.

По-друге, у чистому вигляді, аналіз як окремий метод пізнання теж не можна реалізувати, оскільки він існує й використовується лише в діалектичній єдності із синтезом. Але в одних випадках процесу пізнання, як відомо, надається перевага аналізу, а в інших – синтезу як самостійним видам професійної аналітичної наукової діяльності.

Отже, кожен із розглянутих наукових способів аналізу є *самодостатнім і виконує лише йому притаманні специфічні функції*. Разом із тим, і це треба особливо

підкреслити, обидва ці способи аналізу є *системно* пов'язаними і взаємозумовленими як вияви *діалектичної єдності загального й особливого* в експертно-аналітичному процесі підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень. Це продиктовано, насамперед, самою природою використовуваних у політичній аналітиці методів та процедур. Існує, і про це вже докладно йшлося [31, с. 29–42; 32, с. 52–60], певна закономірність у використанні тих чи інших методів і процедур дослідження: математичні та інші суто формалізовані методи та процедури ефективні під час розв'язання завдань рутинного характеру і, навпаки, – за невизначеності й наростанні динамічності ситуації управлінські процедури неминуче ускладнюються, а тому потребують аналізу численних альтернатив і, відповідно, застосування якісних методів і процедур дослідження. Саме в процесі впливу *особливого* – експертних методів і процедур дослідження політики – і відбувається розвиток *загального* – експертно-аналітичного процесу загалом.

Відзначаючи переваги саме експертних методів і процедур та їхнє превалювання над формалізованими, треба мати на увазі, що не варто перебільшувати їхню процедурно-функціональну роль і значення, як і применшувати роль і значення формалізованих методів і процедур, оскільки в реальній практиці підготовки, прийняття та реалізації науково обґрунтованих політичних рішень ці різні способи й види професійної аналітичної діяльності, які здійснюють суб'єкти політичної аналітики, органічно залежні та взаємозумовлені. Так, прийняття рішень щодо типових неструктурованих проблем належить до тих сфер діяльності, в яких кількісні способи вимірювання не розроблені й навряд чи, на думку фахівців, узагалі можуть колись з'явитися [33, с. 190], а тому в експертно-аналітичному процесі залишається покладати надію тільки на можливості якісних вимірів. Адже аналіз й опрацювання експертної інформації здійснюється за допомогою математичного апарату, досконалість якого і визначає успішність застосування методу експертних оцінок [34, с. 15].

Викладене дає змогу дійти висновку: головною вадою прихильників використання в політичній аналітиці лише кількісних або лише якісних методів і процедур дослідження є методологічно невиправданим. Окремо один від одного вони не можуть виробляти цілісне політологічне знання: користуючись лише кількісними або лише якісними методами і процедурами дослідження, можна отримати, і це ми докладно розглянемо далі, тільки один із його необхідних компонентів, який не наділений властивостями цілого.

Крім того, закономірність зумовленості експертно-аналітичного процесу природою методів та процедур, які використовують у ньому, згодом проявилася, як уже було доведено, не лише в *загальному* – виникненні *політичного аналізу*, але й *особливому* – інституціоналізації на межі XX – XXI ст. порівняно самостійної, в межах предметного поля політичного аналізу, галузі політичного наукового знання «*Аналіз політики*» й, відповідно, формуванні на основі якісних способів і процедур дослідження нового різновиду аналітичної професії – *політичного експерта*. До того ж, політичний експерт як представник аналітичної фахової діяльності, як і політичний аналітик, є самодостатнім суб'єктом експертно-аналітичного процесу, оскільки у своїй професійній діяльності він спирається на профільні, вироблені вже безпосереднім аналізом політики експертні методи і процедури дослідження. Виступаючи в цьому єдиному процесі як *особливе*, вони завдяки своїй природній сутності *підпорядковують* частину *загального* – кількісні методи і процедури дослідження.

Це відбувається, по-перше, тому, що на певних фазах експертно-аналітичного процесу, особливо під час прогнозування і напрацювання оптимальних варіантів

політичних рішень, експертні методи та процедури не лише більш інноваційні й оперативні, аніж кількісні, але й результативніші завдяки об'єктивним процедурно-функціональним умовам їхнього застосування. Так, якщо кількісними методами в експертно-аналітичному процесі користується переважно один їх носій – політичний аналітик, то експертними методами і процедурами дослідження користуються відразу два суб'єкти експертної діяльності – особи, які приймають рішення, і незалежні професійні експерти. Завдяки цьому, як правило, у процесі спільної фахової діяльності експертів – керівників і незалежних професійних політичних експертів – утворюється креативний експертний тандем й особлива творча атмосфера осмислення складних, особливо малодосліджених політичних проблем і застарілих стереотипів їхнього сприйняття.

По-друге, це відбувається ще й тому, що адекватне знання політики передбачає володіння двома різними видами знань – *аналітичним та експертним*, або, як зазначив М. Оукшот, технічним і практичним знанням [35, с. 14–15], що окремо не існують й однаковим чином беруть участь у будь-якій реальній діяльності, зокрема й політичній. Політичний аналітик, спираючись переважно на кількісні методи і процедури дослідження, продукує в процесі своєї професійної діяльності один вид політологічного знання – *аналітичний* – потрібна, але недостатня підмога для *ціннісного аналізу* процесу підготовки, прийняття й реалізації науково обґрунтованих політичних рішень. Цю функцію може виконувати лише *експертне знання* і його носій – *політичний експерт*, який і реалізує в аналітичному процесі досвід поєднання загального й особливого: якщо політичний аналітик, використовуючи переважно кількісні методи і процедури, формує вихідне позитивне знання, потрібне для здійснення цього процесу, то політичний експерт, використовуючи переважно якісні методи і процедури аналізу, *узагальнює це знання* і формує на його основі особливе – *легітимну думку*, той потрібний інструментальний ресурс, який має *загальні* мобілізаційні можливості наукового процесу підготовки, прийняття й реалізації політичних рішень. Це відбувається ще й тому, що експерти завжди говорять мовою, яка здатна зблизити сторони, які конфліктують, а експертне знання, по своїй суті, дає змогу перебороти короткозору ангажованість учасників цього конфлікту. За образним висловлюванням Ф. Анкерсмита, «експерт виправляє «зламане», те, що перебуває в розладі; вся його діяльність присвячена виробленню експертної мови, яка потенційно об'єднує, порівнює і примиряє всі політичні позиції. Ось звідки виникає прагнення звернутися за допомогою до експерта та експертної сітки» [36, с. 233]. Тому політичний експерт, порівняно з політичним аналітиком, більше знає, яке знання краще цінується, з якого боку його треба подати як особі, що приймає рішення, так і суспільству загалом, щоб це знання було сприйнято й оцінено позитивно.

Тим самим, цінність саме експертного знання і його носія – політичного експерта в аналітичному процесі – полягає не стільки в тому, що він говорить на мові буття і знає, як усе функціонує, скільки в його потенційній можливості *контролювати* сам процес *наукового пізнання* політичних проблем і встановлювати, тим самим, межі й форми практично-прикладного застосування знань. Зокрема, відкидати в процесі фахового експертного оцінювання таке знання, яке не можна інструменталізувати, тобто яке не може стати ні ресурсом, ні капіталом, а, отже, і не варте обговорювання учасниками наукового процесу підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень. Як свідчать відповідні дослідження цього питання, завдання експертизи, власне, і полягає в тому, щоб максимально повно критично оцінювати результати прикладного дослідження саме як *працююче* знання [37, с. 11].

Цю специфічну особливість професійної діяльності, притаманної лише експертові як суб'єкту пізнавального процесу загалом дуже вдало, на наш погляд, сформулював А. Ашкерів: «Якщо експерт і є «жерцем», то, у першу чергу, жерцем операціоналізації результатів пізнавальної діяльності. Завдяки йому знання перетворюються на інструмент, починають функціонувати, «працювати». Завдяки йому формула «Знання – сила» з декларації перетворюється на керівництво до дії» [38, с. 39]. Якраз в цій якості політична експертиза потрібна і науці як цілісній самозростаючій системі спеціалізованих наукових знань, і вченому-прикладнику, який шукає умови стабільного відтворення свого результату, і суспільству, яке бажає знати про можливі наслідки саме практично-прикладного використання цього результату.

Разом з тим важливо нагадати й про те, що в політичній експертизі існує, як прийнято говорити, і зворотний бік медалі, на що не безпідставно звертають увагу сучасні дослідники – жодне зі сформульованих в її руслі суджень *не є суто науковим* поясненням або передбаченням, реєстрацією спостережень або нейтральним узагальненням [39, с. 111]. Це вже прерогатива політичного аналітика, який, спираючись переважно на кількісні методи і процедури дослідження, виступає в експертно-аналітичному процесі спостерігачем, реєстратором й дослідником, який готує необхідну початкову наукову інформацію для політичної експертизи.

Більш того, з наведеної сентенції у жодному разі також не випливає й те, що політична експертиза, в принципі, не наукова й не ефективна. Вона лише наголошує на тому факті, що *науковість та ефективність* політичної експертизи *безпосередньо залежить від якості тієї вихідної наукової інформації, яку готує* для політичного експерта *політичний аналітик*. Саме в цьому й полягає взаємозв'язок і взаємозумовленість функціонально-рольових особливостей професійної діяльності політичного аналітика й політичного експерта. Тому, як ми вже переконалися, залишати здійснення всього наукового процесу підготовки, прийняття й реалізації політичних рішень лише за політичними аналітиками чи лише за політичними експертами теж не можна.

Отже, якщо брати до уваги сутність досліджуваної нами проблеми, це означає, що і в цьому конкретному випадку ми змушені прагнути досягнення не тільки якогось ідеального балансу в процесі використання кількісних і якісних методів та процедур аналізу політичних проблем й отриманих у такий спосіб різних видів аналітичних політичних знань, а також досягнення такого самого балансу і в професійній діяльності їхніх носіїв – політичного аналітика й політичного експерта – з урахуванням того реального місця, яке вони посідають у системі суспільного розподілу праці. Без їхньої спільної, методологічно зумовленої процедурно-функціональної діяльності також неможливо забезпечити якісний науковий процес підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень.

На основі проведеного дослідження можна дійти таких висновків.

Основними суб'єктами політичної аналітики є політичний аналітик і політичний експерт. Процедурно-функціональну роль останнього в пізнавальному процесі реально здійснює творчий тандем – особа, яка приймає рішення, і незалежний професійний експерт.

Базовим критерієм, який дає змогу розмежувати специфічні особливості професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта та ідентифікувати їх як основних самодостатніх суб'єктів політичної аналітики, є не лише мета дослідження, але й природа методів і процедур, які вони використовують у пізнавальному процесі для її досягнення.

Чинна в політичній аналітиці традиція стверджувати про несумісність кількісних та якісних методів і процедур дослідження, як і визнавати абсолютну пріоритетність кожного з них у цьому процесі, є методологічно невиправданою. Кількісні та якісні методи й процедури дослідження не є абсолютно протилежними, навпаки, мають, як ми в цьому переконались, взаємодоповнюватися, і лише їхня раціональна цілісність може закласти підвалини якісного *експертно-аналітичного* процесу. У процедурно-функціональному аспекті це виявляється, насамперед, у продукуванні з їхньою допомогою *аналітичного й експертного знання*.

Ці два різновиди політологічного знання, як і способи їх продукування, окремо не існують, а тому їх застосовують у професійній діяльності політичного аналітика й політичного експерта як два необхідних компоненти цілісного *експертно-аналітичного знання*, потрібного для підготовки, прийняття та реалізації науково обґрунтованих політичних рішень.

Основними аргументами на користь цього слугують три важливих обставини:

1. Головною вадою прихильників застосування в політичній аналітиці лише кількісних або лише якісних методів і процедур дослідження є невиправдане наділення їх властивостями продукувати цілісне політологічне знання. У той же час, коли об'єктивно, користуючись лише кількісними або лише якісними методами і процедурами дослідження, можна отримати в процесі наукового пізнання політики лише один із його потрібних компонентів, який не наділений властивостями цілого.

2. Ці два *дійсно різних методи і процедури* аналізу політичних проблем, які дають можливість отримати в процесі наукового пізнання і два *різновиди* політологічного знання: *аналітичне* – від кількісних і *експертне* – від якісних методів і процедур дослідження, які також, як і методи, що їх продукують, *не є ані тотожними, ані взаємозамінними, а є взаємозумовленими* в пізнавальному процесі. Їх неможливо через їхню нерозривну процедурно-функціональну єдність відокремити, а тому вони однаково потрібні в науковому процесі підготовки, прийняття й реалізації політичних рішень.

3. Ані перший, ані другий вид названого знання *не є окремо* політично релевантним науковим знанням. Таким воно стає тоді, коли поєднує в собі аналітичну й експертну складові частини, перетворюючись зрештою на *цілісне експертно-аналітичне* політологічне знання як похідну систему кількісних та якісних методів і процедур політичного аналізу.

Саме цими трьома основними обставинами і зумовлена потреба й цінність використання в експертно-аналітичному процесі з підготовки, прийняття та реалізації науково обґрунтованих політичних рішень не тільки кількісних і якісних методів та процедур дослідження, але й їхніх безпосередніх носіїв – політичного аналітика й політичного експерта – як основних самодостатніх суб'єктів сучасної професійної експертно-аналітичної діяльності.

Література:

1. Кагановська Т.Є. Кадрове забезпечення державного управління в Україні : [монографія] / Т.Є. Кагановська. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – 362 с.
2. Петров И.Г. Субъект и его характеристики в научной парадигме и аксиологии [Текст] / И.Г. Петров // Человек как субъект культуры / Отв. ред. Э.В. Сайко. – М. : Наука, 2002. – С. 112–130.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

4. Траверсе Т. Психологія політичних задач і проблем: функції та специфічні ознаки [Текст] / Т. Траверсе // Соціальна психологія. Науковий журнал. – 2012. – № 3 (53). – С. 57–65.
5. Трещов А.М. Субъектная позиция личности : [учебное пособие] / А.М. Трещов. – Калуга : КГПУ им. К. Э. Циолковского, 2001. – 145 с.
6. Кургинян С. Качели. Конфликт элит – или развал России? / С. Кургинян. – М. : ЭТЦ, 2008. – 772 с.
7. Почепцов Г.Г. Инжиниринг будущего. Лекции по стратегическим и форсайтным исследованиям / Г.Г. Почепцов. – К. : Альтерпрес, 2010. – 304 с.
8. Кузь О.М. Репрезентації суб'єктності в пост сучасності : [монографія] / О.М. Кузь. – Х. : ФОП Лібуркіна Л.М. ; ВД «ІНЖЕК», 2010. – 312 с.
9. Трещов А.М. Субъектность как свойство личности / А. М. Трещов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.astu.astranet.ru/tusovka/4/39.htm>.
10. Ильин А.Н. Антропология субъекта / А.Н. Ильин // Знание. Понимание. Умение. – 2010. – № 1. – Философия. Политология [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zpu-journal.ru/ezpu/2010/1/ilyin>.
11. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистема політики [Текст] / М. Говлет, М. Рамеш ; Пер. з англ. О. Рябова. – Львів; Кальварія, 2004. – 264 с.
12. Сирота Н.М. Субъекты политики : учеб. пособие / Н.М. Сирота, Г.А. Мохоров. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009. – 164 с.
13. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов-н/Д. : Феникс, 1996. – 509 с.
14. Философский энциклопедический словарь [Текст] / гл. редакция : Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
15. Словарь иностранных слов [Текст]. – М.: ЮНВЕС, 1995. – 832 с.
16. Байрачная Л.Д. Роль и значение профессионализма в принятии политического решения / Л.Д. Байрачная // Особистість в умовах сучасних політичних відносин : зб. наук. статей (за матеріалами XIV Харківських політологічних читань). – Х. : Право, 2003. – 215 с.
17. Траверсе Т. Політичне мислення в контексті діяльнісного підходу / Т. Траверсе // Соціальна психологія. Науковий журнал. – 2012. – № 1–2 (51–52). – С. 196–203.
18. Шестопад Е.Б. Политическая психология : учебник для студентов вузов / Е.Б. Шестопад. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : «Аспект Пресс», 2007. – 427 с.
19. Траверсе Т. Психологія політичних задач і проблем: функції та специфічні ознаки / Т. Траверсе // Соціальна психологія. Науковий журнал. – 2012. – № 3 (53). – С. 57–65.
20. Дегтярев А. А. Теория принятия политических решений в структуре социальных и управленческих дисциплин / А.А. Дегтярев // Полис. – 2002. – № 2. – С. 113–126.
21. Симонов К.В. Политический анализ : [учеб. пособие] / К.В. Симонов. – М. : Логос, 2002. – 152 с.
22. Кальниш Ю.Г. Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади : [монографія] / Ю.Г. Кальниш. – К. : НАДУ, 2006. – 272 с.
23. Баталов Э.Я. Восхождение к политической науке / Э.Я. Баталов // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 34–47.

24. Туронок С.Г. Политический анализ: Курс лекций : [учеб. пособие] / С.Г. Туронок. – М. : Дело, 2005. – 360 с.
25. Мангейм Д.Б. Политология. Методы исследования / Д.Б. Мангейм, Р.К. Рич ; пер. с англ. ; [предисл. А.К. Соколова]. – М. : Весь Мир, 1997. – 544 с.
26. Рейджин Ч. Политическая методология: качественные методы / Ч. Рейджин, Д. Берг-Шлоссер, Ж.Д. Мер // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингемана ; пер. с англ. М.М. Гурвица, А.Л. Демчука, Т.В. Якушевой; науч. ред. Е.Б. Шестопаля. – М. : Вече, 1999. – С. 729–747.
27. Алкер Х.Р. Политическая методология: вчера и сегодня / Х.Р. Алкер // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингемана ; пер. с англ. М.М. Гурвица, А.Л. Демчука, Т.В. Якушевой ; науч. ред. Е.Б. Шестопаля. – М. : Вече, 1999. – С. 766–778.
28. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (1) / Дж. Сартори // Полис. – 2003. – № 3. – С. 67–77.
29. Дегтярев А.А. Основы политической теории / А.А. Дегтярев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Degt/_02.Php.
30. Лясота Л.І. Проблеми інституціоналізації прикладного політичного аналізу та прогнозування у сучасному українському суспільстві / Л.І. Лясота // Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування : збірник матеріалів / за ред. М.М. Розумного. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2006. – С. 2–9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.njss.gov.ua/Table/230606/sbjrnyk.htm>.
31. Рубанов В.В. Методологічна сутність політичної аналітики / В.В. Рубанов // Політичний менеджмент. Наук. журнал. – 2008. – № 3. – С. 29–42.
32. Рубанов В.В. Взаємообумовленість кількісних і якісних методів і процедур політичної аналітики / В.В. Рубанов // Політичний менеджмент. Наук. журнал. – 2011. – № 3. – С. 52–60.
33. Ларичев О.И. Теория и методы принятия решений, а также хроника событий в волшебных странах : учебник [Текст] / О.И. Ларичев. – Изд. третье, перераб. и доп. – М. : Университетская книга ; Логос, 2008. – 392 с.
34. Литвак Б.Г. Дискретные методы анализа экспертных оценок [Текст] / Б.Г. Литвак // Экспертные методы в системных исследованиях. Сборник трудов. – М.: Всесоюзный научно-исследовательский институт системных исследований, 1979. – Вып. 4. – С. 15–28.
35. Оукшот М. Рационализм в политике и другие статьи / М. Оукшот ; перевод с англ. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 288 с.
36. Анкерсмит Ф.Р. Политическая репрезентация / Ф.Р. Анкерсмит ; пер. с англ. А. Глухова; нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. – 228 с.
37. Пружинин Б.И. Культурно-историческая эпистемология: концептуальные возможности и методологические перспективы [Текст] / Б.И. Пружинин // Вопросы философии. – 2014. – № 12. – С. 4–13.
38. Ашкерова А. Экспертотократия. Управление знаниями: производство и обращение информации в эпоху ультракапитализма / А. Ашкерова. – М. : Европа, 2009. – 132 с.
39. Филиппов А. Советники суверена / А. Филиппов // Апология. – 2005. – № 1. – С. 102–111.

Савойська С.В.,

*доктор наук в галузі політології, професор
Міжрегіональної академії управління персоналом,
доцент*

Київського національного університету будівництва і архітектури

ІДЕЯ І КОМУНІКАТИВНА ДІЯ ЯК СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ МОДЕЛІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Анотація

Аналізується зміст, сутність, характер ідеї і комунікативної дії та їх вплив на здійснення мовної політики в Україні. Складовою частиною моделі мовної політики є квадрівіум, в основі якого перебуває мова, ідея, комунікативна дія і політика як взаємопов'язані та взаємозумовлені явища. Так, головною категорією із зазначеного квадрівіуму є слово, яке виявляється у мові, мовленні та комунікації. На основі мовлення, політичної комунікації чи комунікативної політики формується і виникає ідея індивідуума, суб'єкта політики та національного патріота, які дбають про відродження, повноцінне функціонування, розвиток та поширення рідної (національної) мови українського народу. Комунікативна дія, яка формується і розвивається на базі наявної ідеї та ідеології, на думку Ю. Габермаса, дає змогу перевірити правильність тверджень під час аргументації та пошуку істини. Політика, комунікативна політика і мовна політика – це також взаємозалежні та взаємозумовлені явища, які функціонують на базі тієї ідеології, яка панує в українському суспільстві та державі на певному етапі незалежності. Від змісту, сутності і характеру ідеології залежить, наскільки ефективною є мовна політика в Україні, чи захищає вона національні інтереси та демократичні цінності. Від пануючої ідеології залежить, якою буде комунікативна політика за її сутністю і характером, наскільки вона буде відкритою до діалогу, правдивою та компромісною. Від пануючої ідеології також залежить, як здійснюватиметься мовна політика у державі загалом, захищатиме вона національні цінності, інтереси певної етнічної групи, політичної сили чи іншої держави в Україні.

Актуальність теми

Враховуючи бездержавність українських земель у минулому та загарбницьку політику сусідніх держав щодо України, національна ідея завжди була актуальною для українців, які на усіх етапах історії боролися за відродження державної незалежності, збереження та розвиток української мови і культури, науки, освіти, православної церкви тощо. Будь-яка ідея, зокрема політична і національна, та комунікативна дія тісно пов'язані, позаяк яка ідея, така і комунікативна дія суб'єктів політики. На думку О. Батрименко і Д. Косенко, комунікативна дія – це зв'язок, спілкування, повідомлення, єдність, спільність, тобто суспільно-політична теорія, що введена у науковий дискурс німецьким мислителем Ю. Габермасом у праці «Теорія комунікативної дії» 1981 р., яка описує суб'єкт-суб'єктний рівень взаємовпливів учасників комунікації з метою досягнення ними консенсусу [1, с. 140].

Національна ідея та комунікативна дія були закладені у положення Закону «Про мови в Українській РСР», які ініціюють кілька різних ідей, котрі одночасно активізують державну одномовність, російсько-українську двомовність та багатомовність, де кожна мова будь-якої етнічної меншини могла використовуватись

на території Радянської України як офіційна нарівні з державною українською. А оскільки цей Закон діяв до 3 липня 2012 р., така постановка питання розмивала і дискредитувала, з одного боку, статус української мови як єдиної державної, з іншого, – відродження та повноцінне функціонування тих мов етнічних меншин, використання яких у колишньому СРСР заборонялося радянською владою, а на території незалежної України гальмувалося проросійськи налаштованими політиками, для яких ініціатива про розвиток рідних мов меншин виконувала роль завіси та підґрунтя для надання будь-якого статусу російській мові. Про цю небезпеку попереджала «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов», яка пропонує зберігати і захищати ті мови, які перебувають на межі зникнення. Водночас Хартія не рекомендує і не дозволяє використовувати мови етнічних меншин нарівні з державною, гальмувати її розвиток, поширення та розмивати комунікативну діяльність рідними мовами етнічних меншин.

Ідея та комунікативна дія мають як теоретичне, так і практичне значення, яке було закладене у зміст Закону «Про мови в Українській РСР», а звідти перенесене у положення ст. 10 Конституції України, де зазначено вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України [2, с. 6]. Це дає змогу суб'єктам здійснення мовної політики та комунікативної дії національну ідею розуміти по-різному. З огляду на це, у регіонах України вона має свої особливості, де, на слушну думку Ю. Чередник, по-різному оцінюють такі проблеми, як комунікативне поширення української мови на території східних і південних областей України, історичні події, питання Голодомору та постаті, які для західних українців є героями, а для східних – нерідко ворогами, а також зовнішньополітична орієнтація української спільноти, суб'єктів політики і держави загалом, яка досі не втратила своєї актуальності. Наприклад, мешканці Західної і Центральної України віддають перевагу політиці українізації і модернізації, орієнтуються на західні держави, ЄС та демократичні цінності, а суб'єкти політики східної і південної частини держави в усі часи незалежності найчастіше підтримували політику федералізації, а нині – децентралізації та орієнтуються на союз із Росією [3, с. 13].

Вступ

Враховуючи ту мовно-політичну спадщину, яку отримала від колишнього СРСР незалежна Україна на початку 1990-х рр., і ті непорозуміння та протистояння між суб'єктами мовної політики, якими є індивіди, групи, спільноти, політичні сили, влада, громадяни, які відбуваються в Україні на мовно-політичному ґрунті, комунікативний погляд на мовну політику та вирішення мовно-політичних проблем видається актуальним. Комунікативний аналіз здійснення мовної політики в Україні, який базується на такому квадрівіумі, як «політичний діалог», «політичний дискурс», «політичний компроміс» та «політичний консенсус», спрямовано на врегулювання мовно-політичних відносин на міжвладному, міжполітичному, міжрегіональному та інших рівнях методами дискурс-аналізу, комунікативної дії, контент-аналізу, комунікативної раціональності, постбіхевіоралізму тощо, за допомогою яких виявлено рівень національної самосвідомості, культури політичної поведінки суб'єктів політики та їх ставлення до мовної політики, яку вони здійснюють на тому чи іншому етапі розвитку незалежної України.

Мовна політика є невід'ємною складовою частиною комунікативної політики, яка, з одного боку, є конструктивною і раціональною, бо спрямована на досягнення взаємної згоди між суб'єктами мовної політики та суспільно-політичного консенсусу,

з іншого, – деструктивною та ірраціональною, коли суб'єкти мовної політики не налаштовані на компроміс та вирішення мовно-політичних протиріч. Мовна політика, що залежить від характеру політичної влади, форми правління та державного устрою, історії розвитку українського народу, його мови, культури, звичаїв, традицій та державності, – це: а) теоретична, практична та комунікативна діяльність влади, громадських організацій, політичних партій, спільноти та інших суб'єктів, які здійснюють мовну політику або причетні до її проведення, забезпечують функціонування мов у державі, вивчення державної мови, поширення її комунікаційної функції в усіх сферах суспільно-політичного життя та в усіх регіонах країни, поширення комунікацій українською мовою у діловій сфері, на державній службі тощо; б) конструктивна, деструктивна, вербальна і символічна поведінка (використання державних символів у мовно-політичній боротьбі) депутатів Верховної Ради, членів політичних сил, лідерів політичних партій, громадських організацій, спільноти, тобто тих, хто здійснює мовну політику або до неї причетний; в) політична компетентність суб'єктів мовної політики, які вивчають історію розвитку українського народу та його державності, вивчають звичаї і традиції пращурів українців, здатні усвідомити та оцінити той непростий шлях, який пройшов український народ від свого формування, народження до проголошення незалежності та відродження занедбаної української мови і культури; г) компромісна та консенсусна політика влади та опозиції, які спроможні домовлятися та вирішувати важливі мовно-політичні проблеми, розробляти та ухвалювати нові програми і закони, які спрямовуються на удосконалення мовної політики. Здійснення мовної політики передбачає розширення її методологічної бази та категоріального апарату. Вона віддзеркалює відносини між різними політичними силами, інтересами і діяльністю їх лідерів та груп соціуму. Тому узгодження їх мовно-політичної діяльності є важливим політичним завданням. Налагодження стосунків між різними політичними акторами є важливою умовою подолання політичної кризи, яка загострилася у кінці 1990-х рр. і досягла піку під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, відновлення та захисту мовних та культурних прав етнічних меншин, проведення українізації та розв'язання мовно-політичних проблем, які зумовлені дестабілізацією мовного середовища, яке дісталось Україні у спадок від СРСР.

Комунікативна дія як невід'ємна складова частина комунікативної моделі мовної політики

Комунікативна дія, яка є конструктивною і деструктивною, тісно пов'язана з національною ідеєю, за відсутності розуміння якої ефективна її діяльність неможлива. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, на думку А. Гарбадина, дає змогу забезпечити розв'язання мовно-політичних проблем і конфліктів суспільно-політичного характеру через залучення громадян до дискурсу, в рамках якого створюються умови для вільного та неупередженого діалогу, який спрямовано на досягнення консенсусу [4].

Наприкінці 1980-х рр. на основі перебудови формувалися конструктивні комунікативні відносини між тими членами демократичних організацій, які відроджувалися, і тими, які виникали. Перебудова М. Горбачова, курс на демократизацію усіх сфер життя України, який створив умови для виникнення національно-демократичних політичних сил, були тією основою, на якій базувалася і народжувалася конструктивна комунікативна політика, завдяки якій було ухвалено

Закон «Про мови в Українській РСР». Спільна комунікативна дія учасників політичного процесу наприкінці 1989-х – на поч. 1990-х рр. дала змогу ухвалити комплексні заходи, державну програму на виконання Закону «Про мови в Українській РСР», а також ряд указів та наказів України, завдяки яким було організовано курси і спеціальні факультети для вивчення української мови та поширення комунікацій державною мовою. Активне обговорення проблеми впровадження української мови в усі сфери і галузі життєдіяльності українського суспільства дало змогу, хоч і неповною мірою, поширити її на сході і півдні держави та в АР Крим. Було важливо, щоб співпраця між владою, політиками і громадянами та залучення останніх до участі у формуванні та здійсненні мовної політики була спрямована на задоволення потреб та інтересів українського суспільства, що сприяло б формуванню національної культури та демократичного діалогу.

Про взаємовпливи учасників політичної комунікації, яку ми розуміємо як вербальне або невербальне спілкування у сфері мовної політики, що спрямоване на досягнення комунікативного ефекту та взаємних поступок, свідчить також ст. 11 Закону «Про мови в Українській РСР», де зазначається, що мовою діловодства і документації, поряд з українською, може бути мова етнічної меншини та мова більшості населення цієї місцевості, тобто російська. У цьому Законі після кожного етноніма «українською» використовується етнонім «російською» або іншою мовою, що розмиває комунікативну сутність і значення української мови як єдиної державної. В усіх статтях цього Закону відчувається боротьба не лише цінностей та ідей, а й політичних, правових, моральних, релігійних та інших поглядів. Боротьба поглядів перешкоджає конструктивному проведенню мовної політики, що послабляє державу зсередини, її суверенітет, суспільно-політичну єдність, гальмує розвиток культури та поширення комунікацій українською мовою однаково в усіх регіонах країни. Це було зумовлено, на думку Б. Ажнюк, тим, що незалежна Україна успадкувала від СРСР деформоване мовне середовище і культуру, що є потенційним джерелом конфліктів. «Деформована мовна ситуація і культура були спричинені, – як справедливо вважає Б. Ажнюк, – насильницькою асиміляцією українців протягом тривалого часу бездержавності української нації та внаслідок поділу українських земель» [8, с. 343].

У Законі «Про мови в Українській РСР» комунікативна ірраціональність закладена у ті положення, що вступили в конфлікт із багатьма іншими нормами, за допомогою яких суб'єкти-політики намагалися зберегти статус-кво для російської мови та імперської культури, яка відживала своє. Із цими нормами Закону пов'язані особливості подальшого здійснення комунікативної політики у добу правління усіх президентів України, починаючи від экс-президента Л. Кучми, з якого розпочинається другий етап проведення мовної політики (1997–2004 рр.), і закінчуючи комунікативною політикою экс-президента В. Януковича. Негативною стороною Закону є те, що усі мови етнічних меншин він, по суті, прирівняв до державної мови, чим знівельював її сутність, значення, завдання і мету. У зв'язку із цими особливостями, які було закладено у положення зазначеного закону, ефективно здійснювати мовну політику та модернізувати суспільно-політичне життя у державі проблематично. Незважаючи ні на що, процеси, які розпочалися на території України у добу перебудови, відродили демократичні цінності та орієнтації соціально-політичного розвитку, які спонукали до комунікативної дії правлячу еліту, маси, а також відновлені і новонароджені національно-демократичні політичні сили. Комунікативна політика у добу перебудови, що здійснювалася не лише чинною

владою, а й індивідами, групами, певними спільнотами, рухалася по горизонталі. Тобто горизонтальний рівень поєднує потоки інформації, які виробляє й ініціює еліта і держава з інформаційними потоками громадян, їх інформаційними потребами і пріоритетами [5, с. 312].

Без ефективної комунікативної дії (взаємодії) суб'єктів, різних за поглядами та ідеологією політиків, не було б: ухвалено Закон «Про мови в Українській РСР», який проголосив українську мову єдиною державною, Декларацію про державний суверенітет України, проголошено Україну незалежною державою. Це рішення 1 грудня на Всеукраїнському референдумі підтримало 93,3% українського населення. В основі комунікативної дії перебувають соціально-політичні комунікації, які представлені знаково-символічними формами комунікативної взаємодії між політичними акторами під час здійснення службових обов'язків та спілкування зі спільнотою під час виборів тощо [6, с. 30].

Деструктивна комунікативна діяльність радянської влади залишила глибокий варто на мові і культурі української спільноти, яка на початку 1990-х рр. проголосила власну незалежну державу. Комунікативна діяльність українців Закарпаття, Галичини і Буковини формувалася і розвивалася під впливом мови і культури австрійців, угорців, чехів, словаків, поляків, румун та інших народів. У цьому і полягає одна з головних особливостей, яка негативно впливає на формування ефективної комунікативної діяльності та розвиток комунікативної політики в Україні. Незважаючи на загарбницьку комунікативну діяльність в Україні інших держав, їх мов і культур, комунікації в українському суспільстві здійснюються в основному двома мовами – українською і російською. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х мовну політику здійснювала така комунікативна влада, яка складалася з прихильників «правої» ідеології, які виступали за українську одномовність, і лівої, що захищала дво – і багатомовність, аби загальмувати або послабити дії першої. Тобто ідеологія, на думку А. Пахарева, є системою переконань, яка закономірно виходить на політичну сцену у кризові часи суспільства [7, с. 319–320].

Проголосивши на початку 1990-х рр. незалежність, українська держава забезпечувала відродження, функціонування і захист не лише української мови, а й мов етнічних меншин та розбудову інформаційно-комунікаційного простору. Така комунікативна діяльність суб'єктів політики у сфері мовної політики тривала до середини 1994 р. Із приходом до влади екс-президента Л. Кучми комунікативне поширення української мови суттєво пригальмувало. Таку комунікативну діяльність у сфері мовної політики, яка, на думку О. Майборода і М. Панчука, використовувалася з політичною метою [8, с. 205], В. Андрущенко і В. Литвин пояснюють незацікавленістю нової української влади здійснювати українізацію та модернізацію освітньої галузі, а також поширювати комунікації українською мовою [9, с. 140].

Мовна політика є комунікативною моделлю розв'язання мовно-політичних конфліктів засобами вербального та символічного впливу, які почали виникати на мовно-освітньому та політичному ґрунті між тими суб'єктами мовної політики, які на початку 1990-х рр. відроджували усе українське і національне, і тими, які намагалися зберегти в Україні радянські порядки і статус-кво для російської мови і культури. На допомогу подолання мовно-політичних конфліктів у науковий дискурс німецьким мислителем Ю. Габермасом під впливом робіт К. Маркса, М. Вебера, К. Аппеля, Т. Адорно було введено поняття «комунікативна дія», яке передбачає процес взаємовпливів учасників комунікації, порозуміння, що здійснюється, з одного боку, в

інституціоналізованій формі обговорень, з іншого, у комунікативній із метою досягнення консенсусу [10, с. 182–183].

З огляду на це Н. Мараховська визначає три основних суб'єкти політичної комунікації: *інституціональні*, суб'єктами яких є глава держави, парламент, уряд, судова гілка влади, політичні партії, органи місцевого самоврядування тощо; *соціальні*, тобто індивіди, групи, спільноти; *функціональні*, якими виступають передусім засоби масової комунікації [11, с. 172]. Соціальні суб'єкти політичної комунікації беруть участь у виборах, займаються політичною діяльністю і при цьому не мають ніякого відношення до влади. Що стосується інституціонального суб'єкта політичної комунікації, то у колишньому СРСР комунікативна політика здійснювалася авторитарними методами, де інформація, що спрямовувалася на об'єкт, рухалася по вертикалі. На цьому етапі еліта відбирає, передає і спрямовує інформацію, що має офіційні відомості про рішення та функціонування інститутів влади, які формують і зберігають сприятливий образ політичної системи [5, с. 311]. На першому етапі (1991–1996 рр.) здійснення комунікативної політики в Україні мав місце порівняно горизонтальний рівень обміну інформацією. У цій ситуації проявила себе спонукальна функція, яка своїми діями позитивно впливала на свого адресата і таким чином відновила для України її незалежність, а для української мови – статус державності, позаяк основний шлях для реалізації спонукальної функції – це заклики до політичної активності [11, с. 173].

У зв'язку із цим, а також в умовах демократизації та українізації суспільства зростає потреба в проведенні конструктивної мовної політики, комунікативні основи якої досліджували Ю. Габермас, М. Кастельс, У. Бек, Дж. Маклеод, А. Шойфеле, М. Патрісія та ін. Зокрема Ю. Габермас розрізняв дві форми комунікації – комунікативну дію (взаємодію), з одного боку, і дискурс, з іншого. Дискурсу він надає великого значення, оскільки лише у ньому, на його думку, можна дістати відповідь на запитання про те, що саме стоїть на заваді взаємодії. Дискурсивна дія Ю. Габермаса базується на таких категоріях, як «тлумачення», «твердження», «пояснення» та «виправдання», що супроводжують взаємодію. Він стверджує, що кожна людина, наділена здоровим глуздом, може вийти з проблемної ситуації за допомогою дискурсу [12].

Утім, дискурс має силу і позитивний вплив лише тоді, коли протилежні сторони ставлять за мету знайти компроміс. Беручи до уваги мовно-політичну ситуацію, ми намагаємося встановити зв'язок між мовною політикою і реальністю, а також пізнанням, розумінням, інтересом та соціально-політичною взаємодією. Незважаючи на усілякі труднощі, проголошення української мови єдиною державною було великою перемогою українського народу. Це повністю змінило комунікативну політику у сфері мовної політики в Україні на початку 1990-х рр. і уможливило впровадження української мови в життя в усіх сферах життєдіяльності. Тобто комунікативна діяльність суб'єктів мовної політики у першій половині 1990-х рр. так чи інакше сприяла досягненню консенсусу та раціоналізації взаємовідносин [1, с. 139].

Це відбувається тоді, коли комуніканти перебувають у рівних умовах, а дискурс є відкритим, вільним і доброзичливим. Незважаючи на те, що комунікативна дія враховує процес порозуміння між суб'єктами мовної політики, який відбувається у Верховній Раді чи у мережі політичної публічності у формі обговорень, в українських політичних реаліях все не завжди закінчується консенсусом (наприклад, ухвалення депутатами Верховної Ради Закону «Про засади державної мовної політики»), що назвати комунікативною раціональністю не доводиться, якщо зважити, що остання передбачає усунення таких владних відносин, які перешкоджають розв'язанню і консенсусному врегулюванню конфліктів, зокрема і мовно-політичних [10, с. 183].

Втім, щоб послабити та розколоти українську спільноту зсередини, нав'язати думку, що вона є не двомовною, а багатомовною, проросійськи налаштовані політики з порушенням Конституції України без належного обговорення у Верховній Раді ухвалили Закон «Про засади державної мовної політики». Цей Закон дозволив на півдні і сході України російську мову як регіональну, на заході держави на догоду сепаратистам Угорщини – угорську, проросійськи налаштованим політикам було введено русинську, гагаузьку і болгарську (на півдні держави), а румунським націоналістам – румунську як на Закарпатті, так і на Буковині. Це свідчить про те, що на розвиток ефективної комунікативної діяльності у сфері мовної політики в Україні негативно впливала радянська свідомість, несформована національна самосвідомість, відсутність патріотичних почуттів та поваги до українського народу, його історії, культури, української мови та національної гідності, яка, на думку В. Пазенок, виховується на основі норм «етики згоди», принципів довіри, солідарності, взаємоповаги і взаємовизнання [13, с. 32].

Варто зазначити, що складовою частиною комунікативної моделі мовної політики є політичне маніпулювання, тісно пов'язане з теоретичними і практичними аспектами комунікативної взаємодії, яка у сфері мовної політики стає тим мовним полем, у межах якого, на думку О. Юр'євої, творяться актуальні політичні проблеми України на користь театралізації політичних баталій і скандалів [14, с. 2], які нерідко відбуваються в українському політикумі під час обговорення та ухвалення важливих мовних законів, програм, рішень та ін.

Отже, однією з найважливіших особливостей комунікативної діяльності у сфері мовної політики було те, що вона досить довго будувалася на застарілих положеннях Закону «Про мови в Українській РСР», які вичерпали свої потужності ще у першій половині 1990-х рр., застаріли, стали непродуктивними. Така неефективна комунікативна діяльність у сфері мовної політики призвела до розколу суспільства за мовно-політичною ознакою, мовно-політичного сепаратизму, анексії АР Крим та війни на сході держави.

Національна ідея – конструктивна складова частина комунікативної моделі мовної політики

Комунікативна діяльність у сфері мовної політики може бути конструктивною лише тоді, коли вона базуватиметься на національній ідеї. Це розуміли ті, хто був причетний до здійснення мовної політики, але спрямувати її у правильному напрямі не змогли через численні чинники: брак національної самосвідомості, ностальгія за СРСР, інформаційна, економічна та ін. залежність від Росії, відсутність політичної волі, нерозуміння, протистояння та мовно-політичні конфлікти між «лівими» і «правими» суб'єктами політики тощо. На цій основі зростала боротьба між двома ідеологіями: тією, що відроджувалася (національно-демократична), і тією, що намагалася повернути свій колишній статус (комуністична) на ґрунті незалежності. Така ситуація спровокувала безліч дискусій, які втілювалися у життя через ідеї «правих» і «лівих» політичних сил та їх мовні законопроекти, жодний із яких до 3 липня 2012 р. не було ухвалено у Верховній Раді через несумісність ідей та відсутність розуміння між носіями зазначених ідеологій. У цьому полягала особливість мовної політики, що мала в Україні подвійний характер [15, с. 271], яка, з одного боку, була успішною, особливо в освітній галузі, з іншого, гальмувалася тими політичними силами, які діяли всупереч українзації. Така комунікативна політика на початку 1990-х рр. негативно відбилася на якості забезпечення навчальних закладів навчально-методичною літературою, комп'ютерами, програмами, необхідними фахівцями та ін. [16, с. 138].

Ідеологія, політична самосвідомість, політична культура та політична поведінка пересічного українця, політика та інтелігента формувалися під впливом колоніального минулого української держави, її бездержавності, перебування українців під російською та іншими державами. За політологічним довідником термін «ідеологія» походить від грец. *idea* – «поняття» та *logos* – «вчення» та означає систему політичних, етичних, художніх, філософських, релігійних та інших поглядів. Основний його зміст – соціальний ідеал, образ передбачуваного, бажаного чи очікуваного [17, с. 221, 225], який в українському суспільстві у кінці 1980-х та на початку 1990-х рр. асоціювався із бажанням відродити незалежну українську державу, українську мову і культуру та поширити їх в усіх сферах і галузях суспільно-політичного життя та в усіх регіонах країни. Значна частина ідей та ідеологій у різні часи була успадкована українським народом, українською владою і політиками незалежної української держави від поляків, росіян, угорців, румун, чехів, словаків тощо. Ці ідеї та ідеології, які варто розуміти як систему переконань і поглядів на суспільство та його політичне життя, формують самосвідомість суб'єкта політики, його політичну культуру і політичну поведінку, тісно пов'язані із мовною політикою в Україні. За здійсненням мовної політики та поширенням комунікацій українською мовою стежила Державна інспекція, яка контролювала діяльність навчальних закладів у сфері виконання законодавчих, розпорядчих та нормативних актів, які ухвалювалися у процесі взаємодії політиків із тими громадянами, які їх обирали і делегували до вищого законодавчого органу. У результаті взаємодії «правих» і «лівих» політичних сил на початку 1990-х рр. виникли «Державна програма розвитку культур етнічних меншин в Україні на період до 2000 року», «Державна програма адаптації та інтеграції в українське суспільство кримських татар, осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти» та ін. Утім, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, закони Верховної Ради, що забезпечували функціонування мов етнічних меншин, розвиток та поширення комунікацій українською мовою, було перекреслено інавгураційною промовою екс-президента Л. Кучми, який повідомив: «Українська державність не може бути для нас самоціллю... Близьчим часом я маю намір запропонувати зміни до чинного законодавства з метою надання російській мові офіційного статусу при збереженні за українською мовою державного статусу» [18, с. 19].

Отже, Л. Кучма прагнув, щоб його мовну платформу сприймали ширше – у бік надання російській мові більших прав. За його словами, він «не підтримує «насильницького» впровадження української мови», яка має бути державною, водночас «російська мова не має почуватися як іноземна». Про це екс-президент Л. Кучма заявив у своїй передвиборчій програмі 1999 р. [19]. Основою виникнення такої ідеї є кремлівські політики та російська влада, які через проросійськи налаштованих українських політиків здійснювали свою деструктивну мовну політику. Така ідея тодішнього президента Л. Кучми насторожила тих науковців і політиків, які симпатизували національно-демократичній ідеології. Частина українців у заявах і намаганнях тодішнього президента України побачила зраду національних інтересів та бажання повернути розвиток країни із Заходу на Схід, тому й заблокувала розвиток його ідеї. З приходом до влади Л. Кучми в українському політикумі та суспільстві змінилися погляди, з'явилися нові ідеї і цінності, які не мали нічого спільного з українізацією, курс на яку було взято на початку 1990-х рр., та національними інтересами.

Курс нової влади у сфері мовної політики на майбутнє визначив Закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який було

ухвалено у 1999 р. комуністами та іншими проросійськи налаштованими політиками. Водночас ідею поширення російської мови в усіх сферах суспільно-політичного життя та на усій території України загальмував Конституційний Суд України, який зобов'язав політиків і держслужбовців вивчати українську мову та послуговуватися нею під час здійснення службових повноважень. Незважаючи на це, боротьба між лівими і правими ідеологіями та ідеями суб'єктів мовної політики лише наростала. Протистояння та мовно-політичні конфлікти між носіями різних ідеологій, які визначають уявлення людини про дійсність, яка виражає її ставлення до світу [20, с. 252], а також між проукраїнськи і проросійськи налаштованими політиками, розкололи українське суспільство за мовно-політичною ознакою.

З іншого боку, мовне питання усе більше політизувалося та використовувалося лівими політичними силами під час кожних виборів. Тобто ідея Л. Кучми, на думку багатьох вітчизняних науковців, спустила на гальма усі ті комунікативні завоювання, які було досягнуто між полярними політичними силами на першому етапі (1991–1996 рр.) українського державотворення. І внаслідок процес залучення правих політичних сил і громадян до участі у формуванні та реалізації мовної політики, спрямованої на задоволення потреб та інтересів українського суспільства, новим гарантом Конституції України було загальмовано. Це у середовищі українського політикуму викликало бурхливі дискусії, які точилися навколо розвитку російської та української мов, а також мовної політики загалом. Це негативно відбилося на ухваленні Конституції України, зокрема ст. 10, яка, поряд зі статусом української мови як єдиної державної, гарантувала вільний розвиток, використання і захист російської, яка насправді, його не потребує. Таким чином, у положення ст. 10 Конституції України було свідомо перенесено ті суперечності і ту подвійну політику, яка радянською владою була закладена у Закон «Про мови в Українській РСР». Це свідчило про те, що боротьба між національно-демократичною (правою) і комуністичною (лівою) ідеологіями триватиме. Це відбувалося тому, на думку О. Тараненко, що мовна політика наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. орієнтувалася на російську мову і культуру [21].

Так, боротьба ідей та ідеологій формувала та наближала політичну кризу, яка роз'єднала українську спільноту за мовно-політичною та регіональною ознаками. Ці чинники відіграли важливу роль під час президентських виборів у 2004 р., які спровокували протистояння та призвели до Помаранчевої революції. Після революції у національно-демократичних політичних сил з'явилася ідея об'єднатися. Утім, еліта, яка прийшла до влади після революції, не змогла діяти злагоджено і втратила шанс використати цю можливість. Водночас протистояння між половинами українського політикуму, які тяжіли до різних полюсів та ідеологій, продовжували наростати. Свідченням цього були законопроекти від проросійськи налаштованих політиків про вільне використання російської мови в Україні та надання їй статусу регіональної, офіційної або другої державної. З іншого боку, ідейне протистояння між проукраїнськими і проросійськими політичними силами активізувала програма «Російська мова», яка була розроблена у Росії та успішно втілювалася у південних і східних областях країни. У такому разі не можна не погодитись з О. Білоусом та іншими авторами праці «Національна ідея і стратегія національної безпеки України», які стверджують, що реальної незалежності український народ ще не досяг, а «національно-визвольна боротьба українського народу триває» [22, с. 11–12].

Утім, якщо після Помаранчевої революції ідейна боротьба тривала у вигляді інформаційної війни та мовної політики, то у 2006 р. вона перетворилася на «парад

мовних суверенітетів», які влаштували місцеві політики за підтримки обласної та регіональної влади. Така мовна війна ідей та ідеологій продовжувалася до президентських виборів, на яких здобув перемогу представник центристської ідеології В. Янукович. Він не приховував свої ідеї та інтереси щодо наміру запровадити в Україні двомовність на державному рівні. Його ідеологія відображала проросійські ідеали, світогляд та умонастрої тих суб'єктів політики, які мешкали на сході і півдні країни, інтереси лідерів і членів політичних партій та проросійськи налаштованих громадських рухів. Ідеологічна криза в українському суспільстві була створена штучно проросійськи налаштованими політиками, які майже від самого початку проголошення незалежності стали виборювати статус-кво для російської мови, маніпулюючи самосвідомістю мешканців півдня і сходу країни. З цією метою їм нав'язувалася думка про те, що в Україні права російськомовних утискаються, а їх рідна російська мова забороняється. Спираючись на зазначене, модифікатори поведінки здійснювали свій політичний вплив на зміст, сутність, якість створення та ухвалення вищезазначених законодавчих актів. Щоб послабити функції останньої, розмити її сутність і призначення, модифікатори поведінки намагалися перетворити проросійськи налаштованих політиків на бездумних автоматів виконання їх політичної волі, послабити у них бажання самовиражатися та сформувати конформну поведінку [1, с. 176–177].

У модифікаторів деструктивної політичної поведінки була така ідея: відновити союз із Росією, визнати росіян поряд з українцями державотворчою нацією та надати російській мові статус другої державної тощо. Через російських модифікаторів політичної поведінки в Україні наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. було розроблено та ухвалено Закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який, по суті, прирівняв російську мову до тих мов, які перебувають на межі зникнення. Така комунікативна діяльність модифікаторів поведінки викликала в українському суспільстві бурхливе обговорення змісту та процедури ухвалення цього закону, адже введення офіційної двомовності на загальнодержавному рівні, на думку багатьох науковців, не лише стало б перешкодою на шляху до поширення комунікацій українською мовою після кількасотрічного домінування російської мови, а й узаконило б фактичну комунікативну нерівноправність цих мов, що у майбутньому зміцнило б тенденції до незворотності мовної політики держави із можливими її модифікаціями кон'юнктурного характеру незалежно від того, хто приходить до влади [21, с. 6].

У цій дискусії політики і науковці, які обстоювали національну ідею, виступали за те, щоб державною мовою в Україні була лише українська мова, а ті, що симпатизували комуністичній і соціал-демократичній ідеям, відстоювали двомовність, тобто російську мову як офіційну/державну, а насправді – російську одномовність. Останні підготували інформаційно-комунікаційний ґрунт для ухвалення Закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Перша і друга ратифікації Хартії, що відбулися за відсутності обговорення їх положень з опозицією та із порушенням процедури ухвалення, розкрили сутність ідеї проросійськи налаштованих модернізаторів. Така комунікативна ірраціональність відповідним чином проявилася під час перекладу Хартії та прозорості її ухвалення, що негативно оцінили представники національно-демократичних політичних сил та українська інтелігенція. Вони вважали, що цей закон може дестабілізувати мовну ситуацію в Україні по лінії відносин української та російської мов, призвести до розширення меж домінування російської мови як в окремих регіонах України, так і в

різних сферах діяльності. Цю суперечність намагався розв'язати Конституційний Суд України, який своїм рішенням зазначений закон визнав неконституційним через порушення процедури його ухвалення [23].

Модифікована поведінка проросійськи налаштованих політиків зводилася до маніпулювань свідомістю індивідів, історичними фактами, подіями та мовною політикою. Тобто, маніпулятивна функція мовної політики як ідея дає змогу здійснювати приховане управління свідомістю та поведінкою людей під час виборчих кампаній, тобто вивчення громадської думки у бажаному для суб'єктів політики напрямі [24, с. 125]. Унаслідок маніпулятивної поведінки політиків в Україні до влади приходять ті, які не зацікавлені захищати національні інтереси та поширювати комунікації українською мовою на усій території держави, а особливо на її півдні та сході. Через модифікацію поведінки проросійськи налаштованих політиків у середовищі національно-демократичних політичних сил виникли численні дискусії щодо відкриття і закриття з невідомих причин політичних установ, які відповідали за впровадження української мови у сфери суспільно-політичного життя держави.

Висновок

Отже, ідея і комунікативна дія є взаємозалежними категоріями, позаяк тісно пов'язані між собою. У статті доведено, що ідеї і комунікативні дії «лівих» і «правих» суб'єктів політичного процесу, які є складовою частиною моделі мовної політики, як на початку 1990-х рр., так і нині є різними. Це негативно позначалося на комунікативній діяльності тих інститутів, які мали ефективно здійснювати мовну політику, відповідати за її розвиток та контролювати впровадження української мови в усі сфери суспільно-політичного життя та поширення її на усій території України. Утім, окремі з цих установ могли забезпечити виконання покладених на них обов'язків лише у межах їх компетенції. Водночас питання координації та контролю за проведенням мовної політики в усіх сферах, зокрема в освітній, були деяким із них невідомі. Такі інституції мали розглядати, затверджувати та подавати на розгляд Президентові України доповіді про мовну ситуацію у державі та першочергові заходи щодо реалізації державної мовної політики. Але замість цього одні з них розформовувалися, а інші тимчасово створювалися, що свідчило про згорання україномовної моделі мовної політики та поширення комунікацій російською мовою, принаймні на півдні і сході України. Модифікатори вербальної мовної політики створювали і ліквідовували комісії, комітети, відділи, ради, але при цьому жодна посадова особа не відзвітувала про роботу очолюваної нею структури. Такі комунікативні дії вони пояснювали виконанням перед їх виборцями обіцянок, які стосувалися надання в Україні російській мові статусу офіційної/державної.

За таких умов йдеться про існування двох моделей мовної політики: одна з них базувалася на україномовній основі, інша – на російськомовній. Втілення цих моделей у життя супроводжувалося нерозумінням між «лівими» і «правими» суб'єктами мовної політики, їх протистоянням та мовно-політичними конфліктами. У зв'язку з такою мовною політикою на усіх етапах її здійснення україномовна її модель зазнала поразки, якщо зважати на анексію АР Крим та війну на сході України, які мають пряме відношення до бездіяльності влади та інших суб'єктів політики у сфері мовної політики. Унаслідок такої мовної політики українське суспільство розколоте на тих, хто підтримує «ліву» ідеологію та орієнтується на союз із Росією, і тих, хто симпатизує національно-демократичним політичним силам та є прихильником західноєвропейських цінностей. Проросійську модель мовної політики

проводили в Україні «ліві» політичні сили, зокрема комуністи, які підтримували поширення комунікацій російською мовою, надання їй статусу державної поряд з українською, виступали за максимальне наближення української літературної мови до російської шляхом її очищення від мовних елементів західноукраїнської діаспори. Їх комунікативну діяльність можна пояснити характером електоральної бази та ідеологією, яка ідеалізує радянське минуле та приєднання до союзу з Росією. На території Західної України комунікативна модель мовної політики має свої особливості, позаяк вона пов'язана не лише з проросійськи налаштованими політиками, а й з проугорськими та прорумунськими, які вимагають від української влади поширювати комунікації русинською, угорською і румунською мовами. Усі ці негаразди часто пов'язуються із низькою національною самосвідомістю та непатріотичністю окремих політиків, що призвело до двох революцій, анексії української території та російської війни на сході України.

Список використаних джерел:

1. Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н.М. – Львів: «Новий Світ-2000», 2015. – 396 с.
2. Конституція України. – К.: «Просвіта», 1996. – 80 с.
3. Чередник Ю. Модернізація державної мовної політики в Україні: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.01 / Ю. Чередник ; Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Дніпропетровськ, 2011. – 23 с.
4. Гарбадин А. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса: теоретична спорідненість з ідеями демократії / А. Гарбадин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://postua.info/garbadyn.htm>.
5. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ І–ІV рівнів акредитації / За наук. ред. політ. н. Н. Хоми [В. Денисенко, О. Сорба, Л. Угрин та ін.]. – Львів: «Новий Світ-2000», 2014. – 779 с.
6. Морарь М. Політична комунікація в іміджмейкерстві партійного лідера // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / Гол. ред. В. Вашкевич. – К: ПП «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 81 (2). – С. 329–332.
7. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Головатого та О. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
8. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
9. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ ст.: У 3 кн. / Авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, С. Довгий та ін. – К.: Навч. книга, 2003. – Кн. 2: Освіта і наука. – 636 с.
10. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / [І. Вдовичин, Л. Угрин, Г. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. Хоми. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. – 492 с.
11. Мараховська Н. Лінгвістичний вимір політичної комунікації / Н. Мараховська // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. – Червень 2012. – Вип. 23. – С. 170–173.
12. Хабермас (Габермас) Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Ю. Хабермас (Габермас) // Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996 – С. 84–91.
13. Національна культура в сучасній Україні / Голова ред. колегії І. Курас). – К.: Асоціація «Україна», 1995. – 336 с.

14. Юр'єва О. Лінгвістичний вимір політичного маніпулювання : автореф. дис. ... канд. політ. Наук : 23.00.02 / О. Юр'єва. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2007. – 20 с.
15. Савойська С. Мовна політика у сучасній Україні: деструктивні і конструктивні виміри: [монографія] / С. Савойська. – К.: ВЦ «Просвіта», 2015. – 688 с.
16. Савойська С. Українська мова як державна: освіта, політика: Монографія / С. Савойська, В. Панібудьласка, А. Тугай; За ред. С. Савойської. – К.: Вища шк., 2009. – 319 с.
17. Обушний М., Коваленко А., Ткач О. Політологія: Довідник / За ред. М. Обушного. – К.: Либідь, 2009. – 501 с.
18. Тараненко О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні / О. Тараненко // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 19–23.
19. Кучма Л. Про найголовніше / Л. Кучма. – К.: АРТ–Ерія, 1999. – 351 с.
20. Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 сл. і словосполучень / Л. Шевченко, О. Ніка, О. Хом'як, А. Дем'янюк ; За ред. Л. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.
21. Тараненко О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 19–23.
22. Білоус О., Лисицин Е, Молостовцева В. Національна ідея і стратегія національної безпеки України // Віче. – 2001. – № 9. – С. 3–23.
23. Рішення Конституційного Суду України у справі Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.»// Голос України. – 1999. – 30 грудня.
24. Бебик В. Історія, головні напрямки та методологія довартоження політичної сфери суспільства: реферативний огляд / В. Бебик // Політологічні читання. – 1993. – № 2. – С. 112–129.

Салата Г.В.,
кандидат історичних наук,
директор коледжу
Київського університету культури

**ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ
БІОГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОКУЛЬТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ:
ПРОФЕСОР Л.Д. ПРОСКУРЯКОВ (1856–1926 РР.)**

Анотація

У публікації зроблена спроба проаналізувати методику і методологію дослідження з біографії видатного інженера-механіка та мостобудівника Л.Д. Проскурякова у проблемному полі біографічної реконструкції біокультурної антропології історії науки і техніки. Реконструкція особистого життя, доля окремого людського індивідууму, зокрема Л.Д. Проскурякова, вивчення формування і розвитку його внутрішнього світу, усіх «слідів» його діяльності, що збереглися, – все це розглядається як головна мета дослідження і адекватний засіб пізнання історичного соціуму. У першому параграфі висвітлюються дискусійні проблеми біографії як науки, у другому окреслено питання проблеми біографії як методу наукового пізнання. З'ясовано, що історія науки і техніки рівною мірою стосується людства і світу природи. Запропоновано твердження, що історіософія техніки передбачає

осмислення техніки як продукту людської цивілізації у всесвітньо-історичному масштабі. Констатовано, що історія науки і техніки – міждисциплінарна галузь пізнання, що вивчає створення, розвиток, наслідки розвитку науки і техніки в культурних, історичних і соціальних контекстах.

Вступ

Соціум глобалізованої ери потребує нового мислення та ціннісних орієнтирів із метою становлення нового типу глобальної спільноти людей, здатних подолати те, що їх роз'єднує, заради збереження соціобіологічного життя на планеті. Водночас стрімкий розвиток і впровадження техніки і технологій ХХІ ст. породжує пошук шляхів вивчення її предметної області у проблемному полі біокультурної антропології людини. Техніко-технологічний потенціал соціуму наближає людину до задоволення будь-яких її потреб. Життєдіяльність індивіда прогнозовано звернена до природи і стає частиною еволюційного процесу, а людина – її вагомим гравцем. Громадськість переживає конструктивний креатив нових форм суспільного життя, основою якого є всесвітня електронна мережа Інтернет з її неоднозначним характером, що докорінним чином векторує соціальний статус техніки, перетворює її на фактор, що визначає майбутнє людства. Означене загострює проблему наслідків технічного розвитку та актуалізує питання природи людини у взаємозв'язку сентенцій «людина–наука» і «техніка–природа».

Біографічні дослідження у ХХІ ст. є затребуваними для когнітивного поступу, адже доля маленької людини стала для прибічників мікроісторії та напряму, який заявив про себе у 1970–1980 рр. низкою вдалих монографій, засобом вивчення історичних явищ і процесів [1–4]. Українська історія науки та історіографія, які, зокрема, також звернулися до теоретичного осмислення цього напряму, досі не виробили певних підходів до побудови твору біографічного жанру [6–11]. Частково вирішує проблему монографічне дослідження М.М. Крома «Историческая биография: новая жизнь старого жанра», в якій автор зробив спробу систематизувати різні підходи стосовно написання біографій. Він дійшов висновку, що нові підходи принципово не відрізняються від традиційної біографії [12]. Разом із тим у науковій літературі виникла дискусія про напрями оновлення прийомів біографічного дослідження і навіть поява «нової біографічної» або «персональної» історії [13–15]. Усі ці обставини змушують представити проблемно-історичний нарис нової науки *біографістики* у тих межах, які необхідні для конкретизації підходів і методів дослідження діяльності професора Л.Д. Проскурякова.

Л.Д. Проскуряков (1858–1926) – вчений зі світовим ім'ям, професор, інженер, новатор у галузі будівельної механіки, мостобудівничий, послідовник Д.І. Журавського і сучасник В.Г. Шухова, учнями якого були вчені зі світовим ім'ям: Є.О. Патон, І.П. Прокоф'єв, М.М. Філоненко-Бородич, П.А. Велихов, П.Я. Каменцев, П.К. Худяков.

У золотій скарбниці інженерної думки Л.Д. Проскурякова – інноваційні проекти будівництва залізничних мостів, що вражають своєю архітектурною естетикою, легкістю конструкцій на візуальному й практичному рівнях. Лавр Дмитрович – педагог, який на власному прикладі і законах дидактики впроваджував інновації у галузі будівельної механіки на лекціях студентам, у спілкуванні з колегами і однодумцями та був непересічною особою в історії світової науки і техніки. Л.Д. Проскуряков першим в Європі відмовився від проектування складних за конструкцією і розрахунками ґраткових мостових ферм. Проскуряков спроектував і розробив параболічні й полігональні

статично визначені мостові ферми зі шпренгельною ґраткою, запропонував консольні й аркові ферми для залізничних мостів.

Дослідження з біографістики – один із шляхів гуманізації і гуманітаризації системи освіти. Використання людського фактора в навчальному процесі має соціогуманітарний потенціал, адже представляє історію науки і техніки не як безлику і знеособлену науку, і навіть не просто прізвища, а конкретних людей з їх чеснотами, перевагами і недоліками, особистостей, в яких можна вчитися, з яких можна брати приклад.

Традиційно опис життя і діяльності людини прийнято визначати терміном «біографія». Цей термін у різні епохи означав: а) жанр твору (як наукового, так і науково-популярного, а також бульварної літератури); б) метод наукового дослідження (в історії, літературознавстві, педагогіці, психології, соціології, медицині) і порівняно недавно в) науку – біографія або біографістика. Різничитання під час застосування терміна «біографія» вимагає уточнення змісту поняття в межах даного дослідження.

Безперечно, вивчення історичної особистості за допомогою біографії – традиція, яка своїми коренями сягає давнини. Феномен біографії як історично-культурна проблема добре проаналізований у працях І.Л. Біленького (1988) [16], О.Л. Валецького (1995) [17], Л.П. Репіної (2001) [18], Г.Е. Померанцевої (1987) [19]. Цей аналіз не дає змоги зупинитись детально на цьому питанні і сконцентруватися тільки на проблемах, які мають безпосереднє відношення до предмету дослідження, зокрема, на деяких дискусійних проблемах, таких як: а) біографія – це наука чи мистецтво; б) співвідношення понять «історія» і «біографія».

Параграф I. Біографія як наука

Витоки біографії відносяться до античності. Як встановив С.С. Аверінцев, біографія розвивається з пліток і спочатку існує у формах, близьких до анекдоту або сучасної жовтої преси. Одночасно відомий також жанр звичайного наукового історичного дослідження – хронологічного викладу етапів життя і діяльності людей. Традиції сучасного біографічного опису витікають не з сучасних назв та видів біографії, а із творів Плутарха, оскільки створений ним жанр моралістично-психологічних етюдів був використаний християнською літературою у вигляді *біографії*, яка мала сильний вплив на світську літературу, зокрема, на опис дій світських героїв [20]. «Паралельні життєписи» Плутарха були створені згідно з канонами етичних настанов, їхнє написання переслідувало педагогічну мету. Цей твір (на момент його створення) мав відношення до історії тільки в тому плані, що Плутарх використовував історичні твори як джерело інформації (навіть чи він не користувався довідками з історичних творів для вибору фактографії). Це була, власне, вибірка фактів, сюжетно організованих для роздумів на моралістичні теми.

В епоху Відродження гуманістичний підхід до людини проходив скоріше не від суцього, а від потрібного. Весь гуманізм був по суті педагогічний, він був однією великою настановою людству, що і призвело до попиту на біографію як форми твору. Цей попит зміцнювався тим, що спирався на правду життя. Власне, у XVI ст. Дж. Драйденом у його передмові до перекладу «Паралельних життєписів» Плутарха «Біографія чи історія окремих людей?» було вперше вжито термін «біографія».

Якщо в епоху Відродження твори Плутарха привертали до себе вагу ідеалами гуманізму, то в епоху Просвітництва був попит на ідеали громадянськості, при цьому успіхи в розвитку природничих і точних наук, прагнення до достовірності справили вплив на біографічний жанр. Якщо біограф Середньовіччя, особливо етнограф, не

відрізняв вигадку від об'єктивного свідчення, то для історії епохи Просвітництва важливою умовою було використання джерел і разом з тим критичне ставлення до них, прагнення до історичної точності. Власне, у XVII – XVIII ст. з'явилася біографія як вид історичного дослідження. Так біографія вписувалася в поширену в ті роки філософію позитивізму і була затребувана Просвітництвом: перебудувати суспільство на розумних підставах може тільки людина певних поглядів і якостей.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. позитивізм втратив свої позиції. У боротьбі філософських течій провідне місце займає персоналізм. Окрім персоналізму, певний інтерес до особистості проявляли прибічники екзистенціалізму. Біографія (і автобіографія) як метод і форма осмислення самоцінності особи знову виявилася затребуваною філософією. Цей зв'язок чітко простежується і в сучасних підходах. Так, наприклад, автори книги «Персональна історія» (1999) у створенні біографій зважають на філософію екзистенціалістів. Найважливіша проблема екзистенціальних пошуків – пошук способів наповнення життя змістом перед обличчям майбутньої смерті. Усе ті ж вічні філософські питання: «Для чого з'явилась людина на світ? У чому її покликання? Якою вона має бути, щоб виконати свою місію на Землі?» За такого підходу до створення біографій, як відзначають автори, зникає необхідність в описі дослідницької техніки, оскільки до «високих питань» вона не має жодного відношення. «Події історії відіграють роль фактологічного каркасу і не більше», «витравляється будь-яка номотепічність, дещо спільне, масове не має цінності»; «Соціальне начало перебуває тільки у вигляді фону» [21]. З огляду на такі посилання, автори вважають, що найбільш корисною формою пізнання індивідуальності є біографія, де розкривається, перш за все, «динаміка психологічного світу індивідуума». Висновок звучить досить впевнено: в таких біографіях «психологія нечуттєвого тільки переходить у філософію і навпаки, а саме це є одним із фундаментальних принципів методології персональної історії» [21, с. 4].

Таким чином, біографія виникає під впливом філософії і не втрачає того зв'язку в майбутньому. Історична наука у цьому разі виступає як допоміжна дисципліна, яка надає фактологічний матеріал. Зв'язок з етикою передбачає особливий інтерес не тільки до вчинків особистості, але й до мотивів вибору, адже моральний вибір є однією з основних етичних проблем. При цьому біографія як жанр моральної і дидактичної розповіді вимагає яскравої літературної форми. В іншому разі не будуть досягнуті дидактичні цілі, заради чого вона і створюється. Все це передбачає зв'язок біографії з культурою.

У питанні, що таке біографія – наука чи мистецтво, відповідь визначається домінантою культури і переноситься в площину культурно-історичної традиції. Так, І.Л. Біленький, автор низки теоретичних робіт із теорії біографії, які з'явилися упродовж останніх років, визначив біографію як культурно-історичну форму, що передбачає єдність науки і мистецтва [22]. Вирішення наукових проблем через принцип синтезу науки і мистецтва – доволі традиційне. Але автор так і не зумів знайти адекватну форму результату цього синтезу, за винятком портрета, зазначивши, що при цьому зберігається жанрове розмаїття (від наукового до художньо-документального). У процесі цих роздумів він зробив одне важливе спостереження – вказав на зв'язок біографії з філософією, зробивши посилання на рядки з книги Г.О. Винокура, в яких говориться про необхідність «філософського відношення до біографії» [23]. Цей аспект під час вивчення біографії, на який вказав Г.О. Винокур в працях ще на початку XX ст., не отримав свого розвитку в літературі XX ст. і навіть

нині. Разом із тим він має основоположне значення для розуміння суті біографії і визначення її ролі в системі наук.

Звідси висновок: традиційно біографія – це синтез етики (як форми філософії), історії, літератури і мистецтва (мета – зміст – форма). Ігнорування цієї внутрішньої триєдності завжди викликало супротив у теоретиків біографії.

Походження біографії – це постійна боротьба усіх начал. Власне, ця обставина:

- по-перше, робить необхідним залучення міждисциплінарних методів дослідження як єдиного можливого шляху створення «справжніх» біографій;
- по-друге, породжує обов'язкові дискусії навколо феномену біографії.

У цьому контексті розглянемо кілька важливих проблем біографії. Так, питання, як зрозуміти іншого в системі історичного часу, настільки ж вічне, як і питання, що собою являє людина. Проблема біографії, позначена як «чуже Я», виходить із філософської категорії історичного часу. Ця проблема детально розглянута в праці М.О. Барга, який мав особливий вплив на вітчизняну історіографію.

М.О. Барг виділив календарний час, але він нічого не повідомляє про історичну суть процесів і ритми змін. Пізнавальний процес вимагає від історика не тільки проникнути в минуле, але й на основі накопиченого досвіду створювати підставу для прогнозування майбутнього, що можливе тільки за умови вивчення події в історичному часі. «Історичний час – неподільна єдність його модусів: теперішнього, минулого і майбутнього. В історичному теперішньому відбувається змістовний «діалог» історичного часу, – писав М.О. Барг. – Не дивно, що історичне пізнання черпає у живому досвіді теперішнього «реактиви», необхідні для осмислення того, що відбулося в минулому і для прогнозування майбутнього» [24].

Ідея «діалогу», який здійснює дослідник зі своїм «героєм», а також механізм його становлення і є об'єктом дискусій у межах біографії. Вчений, який здійснює «діалог», пізнаючи об'єкт, не є «нейтральним» Нестором-літописцем. Він як громадський індивід – носій ментальності свого часу. Детермінований своїм часом дослідник має проникнути в ментальність іншої культури і висловити інший час у його реаліях, передаючи його мовою понять власного часу. Вирішення цього завдання суттєво залежить від особистості історика.

Сучасна наука «біографістика» теоретично не заперечує можливість пізнання біографом «Я» свого «героя», дискусія зводиться до методів, зокрема до їх недосконалості та неуніверсальності. Можливість пізнання «чужого Я» блискуче продемонстрував Ю.М. Лотман, застосувавши принцип семіотики під час вивчення біографії М.М. Карамзіна. Автор визначив жанр дослідження як роман-реконструкцію, підкресливши обмежені можливості цього методу, які закладені в порушенні онтологічного порядку історичного часу у процесі дослідження, коли біограф обов'язково відштовхується від часу, більш пізнього у пізнанні часу більш раннього.

Процес безперервності часу перетворює майбутнє на теперішнє і цим самим розширює часові горизонти історії, що призводить до модифікації пізнавальної призми історика. Звернемося знову до висновків М.О. Барта. Він писав: «Кожне нове теперішнє відкриває нові проблеми, нові сторони у питаннях у попередньому теперішньому (яке стало минулим) вирішенням. Очевидно, що навіть за незмінності кількості й обсягу джерел історичної інформації, історичне знання настільки невичерпне, як історичний час» [24, с. 93].

Визначаючи суть біографічної реконструкції, О.В. Валецький, автор найбільш ґрунтовної праці з проблем методики біографістики, зазначив, що вона будується на базовому питанні «Хто він?» Біографічна реконструкція включає два етапи –

реконструкцію просторово-часового рівня ідентичності персонажу і вартісно-часового рівня. Реконструкція просторово-часового рівня забезпечує фактографію біографічного знання. Формування цього знання здійснюється шляхом передування таких питань: хто? що? де? Основне завдання такого етапу зводиться до того, щоб заповнити фактографічні лакуни.

Наступний етап біографічної реконструкції – стадія формування вивідного знання. Її суть полягає в тому, що біограф звертається до відомого фактографічного матеріалу з питаннями: чому? для чого? внаслідок чого? Тим самим на основі фактографічної аббревіатури біограф у стані вибудувати вартісно-змістовий рівень ідентичності персонажа. Індивідуальність, на думку О.В. Валевського, – дещо більше, ніж це втілено в історичних документах і свідоцтвах. Ціннісно-змістовна структура ідентичності є, по суті, заснуванням «світу особи», «сенсу життя» [25]. Нині це положення вважається загальноприйнятим у біографістиці. Додамо, що другий рівень за сучасного розвитку наук передбачає використання методик психології, соціології тощо. Вказані стадії роботи над біографічною реконструкцією дають можливість визначити місце історичних прийомів дослідження у біографістиці. Історик працює, перш за все, на першому рівні створення біографії. Його завдання – правильно і повно зібрати факти. Тут найбільш доцільним є застосування методів історичного дослідження, зокрема джерелознавчих.

В аналізі вищевикладених проблем зважаємо на те, що біографістика є самостійною наукою або наукою в процесі свого становлення [26]. І.Л. Біленький в останніх своїх роботах сформулював основні параметри біографістики як науки, і в такій якості вона включена у словник енциклопедії вітчизняної історії (стаття також належить Л.І. Біленькому).

Зміна статусу біографій у сучасній науці відбувається і в західній історіографії. Як приклад назвемо працю Ж. Ревеля [27]. Постановка питання про біографістику як науку дає змогу повторити слова Плутарха, які були сказані ним на зорі диференціації гуманітарного наукового знання: «Біографія – не історія». Предметом вивчення біографістики є індивід, самоцінність особистості, або немає нічого настільки неблаганно одиничного, як біографічний досвід.

Предметом вивчення історії є суспільство, закономірності його розвитку з усіма його мінливими формами. Як зазначив М. Блок, історія – «наука про людей в часі» [28]. Підкреслюємо, що про людей, які складають суспільство, в якому здійснюється поєднання індивідуумів, і власне тому завершується індивідуальне існування. Ось чому одним із найважливіших завдань у межах цього дослідження біографії Л.Д. Проскурякова є визначення позицій щодо питання про відношення біографії до історії.

Будь-який індивідуальний досвід завжди був детермінований суспільним та інтегрований у нього. Варто згадати «проблему Робінзона», яка привертала увагу дослідників кількох поколінь, або віртуального впливу суспільства на особистість. Як вчення про особистість біографістика є самостійною наукою, як історична біографія, вона виступає як метод, підхід для розгляду певною мірою феномена, який лежить за межами історичної біографії. Оскільки вона сама належить до категорії окремого, виходить, пізнання закономірностей і вивчення колективного (суспільного) є складовою категорією суспільства. Значить, метод історичної біографії дає можливість через мікроісторію вивчати процеси макроісторії.

Реконструкція особистого життя, доля окремого людського індивідуума, у нашому випадку Л.Д. Проскурякова, вивчення формування і розвитку його внутрішнього

світу, усіх «слідів» його діяльності, що збереглися, – все це розглядається як головна мета дослідження і адекватний засіб пізнання історичного соціуму, в якому він жив, творив, думав, страждав і діяв.

Параграф II. Біографія як метод наукового пізнання

Біографія як метод історичного пізнання змінює питання про те, хто з тих, які жили на Землі, заслуговує на право мати біографію. Застосувавши одним із перших біографію як метод культурології, Ю.М. Лотман обґрунтував тезу, яка нині викликає гарячі дискусії з питання, що далеко не кожна людина, яка живе в суспільстві, має право на біографію. Кожен тип культури виробляє свої моделі «людей без біографії» і «людей із біографією» [29]. Професор Л.Д. Проскуряков належить до останньої категорії. Нащадкам є чого у нього повчитися.

Культурологія визначила можливості біографії як методу в межах власної парадигми. Інтелектуальний внутрішній світ людини – категорія історична і соціальна, що й призводить до існування людей без біографії. Персональна історія як напрям мікроісторії – це спроба відмовитися від соціальної історії. Біографія в такому разі є методом історичного дослідження.

Персональна історія як напрям мікроісторії – напрям новий, який на Заході почав формуватися у 1990 р., в Україні – лише на початку ХХІ ст. Для персональної історії немає схожих концептуальних обмежень, вона розширила можливості застосування біографії як методу історичних дисциплін – біографії «звичайних», «пересічних» людей, зацікавлення якими нині очевидне, особливо в Україні.

Життєвий шлях окремого індивідуума розглядається як історичне джерело, яке може пролити світло на невивчені інститути минулого, оскільки багато з них склалися і побутували в низових структурах суспільства або, навпаки, спочатку розвивалися у вищих сферах суспільства (література, освіта, мода, звичаї, звички та ін.), а потім опускалися до рівня «простого» народу. Однак можливості персональної історії як методу обмежені, як обмежені можливості будь-якого дослідницького методу. Це обмеження пов'язане з наявністю слабкої документальної бази. Застосування біографії як методу ускладнене давньою історією, зокрема середніх віків. Але і у ближчі часи є люди, фактографічна сторона життя яких не відображена в документах особового походження. Герой без фактографії не є об'єктом для історичної біографії як методу пізнання мікроісторії, що не виключає можливості біографічної реконструкції його життя і діяльності методами біографістики, зокрема, методом реконструкції просторово-часового рівня ідентичності персонажу.

Біографія як метод бере початок від так званого біографічного методу, тому необхідно визначити співвідношення цих понять. Персонально біографічний метод виник у позитивістсько орієнтованому літературознавстві у середині ХІХ ст. як спосіб вивчення літератури, за якого розглядалися біографія й особистість. Визначальним моментом творчості є те, що біографія була лише «провідником» проникнення в глибини творчості. На заперечення дослідників цього напрямку, що біографія не є їх метою, що її варто писати за іншими канонами, уваги не звернули. Спроби використати біографічний метод у системі дзеркального відображення – через творчість письменника пізнати його особистість – призвели до дискредитації самого методу. Вже на початку ХХ ст. він був підданий критиці, яка стала в останні десятиріччя майже знищувальною [30].

Такою була й доля психоаналізу. З. Фрейд задля пропаганди свого методу пізнання особистості з метою залучення уваги до психіатрії написав біографію Л. да Вінчі на

основі документів особового походження. Спроба написати біографію А. Лінкольна на основі документів офіційного характеру істориками-дилетантами в галузі психоаналізу зазнала повного провалу.

Біографічний метод (тобто звернення до особистості як об'єкта дослідження з дотриманням вимог конкретної науки) успішно використовується в соціології, психології, педагогіці, медицині і продовжує застосовуватися в літературознавстві і психіатрії, однак глобалізація методу під час вивчення особистості в межах біографістики, як правило, нищить його репутацію, якщо дослідник уподібнює себе до спеціаліста перелічених наук або навіть якщо виступає як дилетант. Причина провалів полягає не в біографічному методі, а в порушенні дослідниками загальної методології наукового пізнання, ігноруванні особливостей дедуктивних прийомів дослідження і в абсолютизації обраного методу. Особистість неповторна своєю індивідуальністю. Біографістика в процесі реконструкції особистості змушена користуватися багатьма методами, кількість і специфіка яких залежить від численних вхідних змін життя індивідуума, роду його діяльності, способу життя, документальної бази тощо.

Варто зауважити, що біографія як метод історичного дослідження отримала новий імпульс розвитку у зв'язку зі змінами у відношенні суспільних наук до наукових парадигм – позитивізму, структуралізму і марксизму. Ж. Ревель зазначав: «Ці три інтеграційних функціоналістичних пізнавальних моделі так і не знайшли собі заміни». У цих умовах біографія сприймається як експериментальне, ледь не альтернативне рішення щодо соціальної історії, коли наукова цінність визначається кількісними дослідженнями і даними статистики.

Підбиваючи підсумок, уточнимо зміст основних термінів, якими оперують дослідники під час вивчення проблеми індивідуума в історії: «біографія», «історична біографія», «біографія як метод історичного дослідження» (або біографічний метод в історії).

Біографія виникає на основі синтезу методів і прийомів трьох наук – етики, історії, літератури. І, відповідно, використовує усі переваги цього синтезу, включаючи природничі, технічні, соціальні та інші методики, які дають змогу проникнути у таємний світ людини. «Будівництво» світу душі об'єкта, що вивчається, здійснює біограф, по-перше, під час усіх звернень до об'єктивності, яка діє в межах його ментальності, по-друге, він, володіючи правом компенсувати лакуни фактографії, визначати причинно-наслідкові зв'язки на свій розсуд, виходить зі своїх пізнавальних можливостей і, значить, посилює суб'єктивний фактор у науці. У цьому ж напрямі просуває біографію і проблема форми. Питання про виразність у викладенні матеріалу зумовило дискусію: є біографія наукою чи мистецтвом.

Історична біографія (або окремий випадок історіографії, об'єктом якої обрана історична особистість) будується за законами історичного дослідження і перебуває в рамках і традиціях соціальної історії. Індивідуум – лише окремий випадок загального, особистість служить лише ілюстрацією закономірностей розвитку суспільства, значить, має право на існування основне методологічне посилення – від загального до окремого.

Біографія як метод історичного дослідження в межах персональної історії будується за законами історії і, як правило, не переходить за межі прийомів і методів історичного дослідження, центр тяжіння перенесено на вивчення особливого, основне методологічне посилення – від окремого, через окреме до загального. Вивчається як особистість, так і закономірності історичних процесів.

Відмінність історичної біографії від біографічного методу в історії полягає в тому, що у першому випадку особистість є об'єктом дослідження, а у другому – предметом.

Методологічна складність одночасного застосування методів полягає в тому, що, з огляду на посилення персональної історії, особистість є не тільки предметом дослідження, але і об'єктом (тобто засобом пізнання). Варто зауважити, що деякі теоретики методології науки підкреслюють близькість змістовної суті поняття «об'єкт» і «предмет» дослідження і недоцільність їх поділу. У цьому дослідженні обрана методика створює складності в розмежуванні понять.

У контексті сказаного особа Л.Д. Проскурякова – подвижника залізничної науки та освіти, невтомного збирача матеріалів у галузі залізничного транспорту та мостобудування, безумовно, становить інтерес для історії науки і суспільної думки нашої Вітчизни кінця XIX – першої половини XX ст. Безперечно, Л.Д. Проскуряков належав до «великих» осіб нашої історії [31–33]. Професор Л.Д. Проскуряков є основоположником школи проектування та будування великих мостів і транспортних вузлів, фундатором сучасної школи комплексного вивчення і розвитку мережі усіх видів транспорту, створювачем методики єдиного технологічного процесу роботи залізниць загального користування і внутрішнього (промислового) транспорту.

Наділений від природи діяльним характером, Л.Д. Проскуряков завжди перебував у центрі громадського і наукового життя країни, був членом багатьох наукових товариств. У суспільну свідомість сучасників і нащадків він увійшов як людина, «типова» за своїм світоглядом і політичними поглядами і для свого часу, і для свого стану. І хоча він належав до осіб, які є «споживачами» ідей, його погляди – плід цілком самостійної переробки уявлень, що існували в суспільстві. Вони оригінальні і рясніють новаціями. Його діяльність, як правило, була спрямована на поширення і зміцнення загальноприйнятого, він не відставав, а, навпаки, випереджав свій час. Як людина дії, Л.Д. Проскуряков – ідеальний об'єкт для виявлення тих способів, які характерні для кожного соціуму, вдаючись до яких, індивід у заданих і повністю контрольованих ним обставинах «творить свою історію».

Життя Л.Д. Проскурякова припало на другу половину XIX – першу чверть XX ст., одну з найбільших переломних епох в історії нашої країни. Це був час складних і болісних пошуків шляхів подальшого розвитку Російської імперії та СРСР, час «великих реформ», які стосувалися усіх шарів суспільства на величезних просторах країни. Так, економічні і соціальні перетворення, викликані відміною кріпосного права, змінили роль провідного класу царської Росії – дворянства. Ще значніші зміни торкнулися основної маси населення – селян, які отримали, хоч і обмежену, але свободу. Зрештою, друга половина XIX ст. – час прискореного процесу формування третього стану становлення цивілізованого суспільства, бурхливого залучення до громадського життя інтелектуальної еліти, розквіту науки, освіти, техніки та мистецтв. Яскраве забарвлення цьому періоду вітчизняної історії додали історичні особистості. Як переломний момент в історії царської Росії друга половина XIX ст. привертала і привертає увагу дослідників, що призвело до появи широкої історіографії питання. Разом із тим багато проблем перебуває на рівні міждисциплінарних досліджень, які поки не знайшли відображення в науковій літературі.

Реконструкція біографії Л.Д. Проскурякова дає змогу на рівні мікроісторії звернутися до вивчення деяких актуальних проблем історії Російської імперії другої половини XIX ст. та радянських часів (до 30-х років XX ст.). У сприйнятті особистості Л.Д. Проскурякова склався певний стереотип. Його діяльність завжди була самодостатнім фактором його біографії. Безперечно, Л.Д. Проскуряков не може бути зрозумілим без свого дітища – мостобудування. Це кульмінаційний момент у

його житті, але він не може бути зрозумілим і без численних громадських справ й особистих захоплень, які опинилися поза полем зору дослідників його біографії.

Таким чином, з метою оцінки творчості і діяльності Л.Д. Проскурякова необхідні додаткові пошуки нового корпусу джерел, переосмислення того, що вже введено до наукового обігу, і перегляд в окремих випадках встановлених оцінок. У дослідження варто залучати далеко не весь комплекс джерел біографічного листування, який можна віднести до матеріалів, що розкривають особистість Л.Д. Проскурякова. Разом із тим обрані джерела можна визнати репрезентативними, адже вони дають змогу доволі повно розкрити тему дослідження.

Висновки

Підсумовуючи вище окреслене, необхідно констатувати, що складність та суперечність історичного процесу допускають різні шляхи його дослідження. Останніми роками методологічні пошуки вітчизняної історіографії більше зосереджувалися на напрямі мікроісторії і, насамперед, напрямі історії індивіда. Персоналізація історії дала змогу глибше проникнути в повсякденність життя, проблему альтернативності історичного процесу, зробити історію більш насиченою фактами, конкретизувати розвиток подій, учасником яких була людина.

Дослідження на рівні індивідуальної свідомості, індивідуального досвіду, індивідуальної діяльності висунули проблему проникнення через мікроісторію в закономірності макроісторії. Співвідношення і сумісність мікро – і макроаналізу найкраще вирішуються через призму вивчення особи в контексті епохи. Посилення гуманістичних тенденцій у сучасному суспільстві призвело до зростання зацікавлення до особи, її неповторності, самотності духовного світу і, як наслідок, до підвищення актуальності історичних досліджень у формі біографій.

Мікроісторія і, насамперед, один із провідних її напрямів – історія індивідуума, спирається на цивілізаційний підхід. Концептуальний каркас, в руслі якого розвивається сучасне трактування проблеми цивілізації, представлений теоретичними і методологічними настановами школи «Анналів», яка поставила завдання розширення і поглиблення предмету історичного дослідження, переходу від рубрикації історичної реальності на економічні, політичні, дипломатичні, релігійні, культурні та інші факти та події до системно-історичного відтворення історії в її цілісності, процесуальності, структурності. Таким чином, для мікроісторії виключно важливий той факт, що предметом цивілізаційного підходу в історії є не якась одна сторона людського буття, а сукупність усіх форм життєдіяльності в їх історичному розвитку і спадкоємності. Це дає змогу перенести цивілізаційний підхід у межі мікроісторії у напрямі історії індивіда.

Нині тема природи людини отримує нове звучання завдяки синтезу багатовікових історико-філософських традицій, в осмисленні людини і комплексу сучасних наук. Історіософія техніки передбачає осмислення техніки як продукту людської цивілізації у всесвітньо-історичному масштабі. Історія науки і техніки – міждисциплінарна галузь пізнання, що вивчає створення, розвиток і наслідки розвитку науки і техніки в культурних, історичних і соціальних контекстах. Необхідність нового підходу у вирішенні проблемного питання про статус біологічного і соціального/культурного в людині цілком усвідомлена, але цей підхід недостатньо реалізований. Необхідна нова наукова парадигма, яка цілісно відображає специфіку природи людини, її причетність і до світу природи, і до світу культури, що характеризує людину як самостійну форму буття в історії науки і техніки.

Сучасні науковці розширюють межі пошуку істини, виокремлюючи історичне не тільки у вигляді власне історії, а у вигляді подієвих явищ. До напрямів когнітивних розвідок відносять асиметрію інформації як складність, цілеспрямованість, унікальність – фактори формування особливостей об'єкта історичних досліджень. Саме історіографія будь-якої проблеми як інформаційний ресурс наукового дослідження має стати каталізуючим фактором у процесі співвідношення рівня знань із рівнем людської поведінки на місцях, у державі, на планеті.

Історія науки і техніки рівною мірою стосуються людства і природного світу. Антропологія як наука про людину і людство має популяризувати себе за допомогою досліджень загалом і досліджень із питання виживання людської популяції зокрема. У ХХІ ст. біокультурні підходи та моделі можна вважати одним із дієвих способів розроблення і проведення досліджень природи і сутності людини. Історичні дослідження наукових ідей і подій й нині не транслиують наукове бачення проблеми людини у проблемному полі біокультурної антропології, що дає підстави продовжувати дослідження з окресленої теми дослідження.

Список використаних джерел:

1. Соколовская З.К. 300 биографий ученых / З.К Соколовская. – Москва: Наука, 1982. – 389 с.
2. Соколовская З.К. 400 биографий ученых / З.К Соколовская. – Москва: Наука, 1988. – 510 с.
3. Пилипчук О.Я. Александр Онуфриевич Ковалевский / О.Я. Пилипчук. – К.: Наукова думка, 1990. – 220 с.
4. Гудзь Ю.П. Иван Федорович Шмальгаузен / Ю.П. Гудзь, О.Я. Пилипчук. – К.: Наукова думка, 1995. – 182 с.
5. Сергієнко С.С. Історико-науковий аналіз діяльності О.О. Коротнєва в контексті розвитку біологічної науки / С.С. Сергієнко // Історія освіти, науки і техніки в напрямках, школах, іменах. – К., 2006. – Вип. 5. – 228 с.
6. Шуманський В.П. Діяльність І.А. Феценка-Чопівського в контексті розвитку науки і техніки / В.П. Шуманський // Історія освіти, науки і техніки в напрямках, школах, іменах. – К., 2005. – Вип. 7. – 232 с.
7. Корман М.Ф. В.О. Караваєв: життя і діяльність / М.Ф. Корман // Історія освіти, науки і техніки в напрямках, школах, іменах. – К., 2008. – Вип. 9. – 224 с.
8. Гамалія В.М. О.А. Яната та його діяльність в галузі природничо-наукової термінології / В.М. Гамалія // Історія освіти, науки і техніки в напрямках, школах, іменах. – К., 2006. – Вип. 8. – 222 с.
9. Гармаш Т.П. О.В. Квасницький в історії фізіології сільськогосподарських тварин України / Т.П. Гармаш // Історія освіти, науки і техніки в напрямках, школах, іменах – К., 2007. – Вип. 10 – 222 с.
10. Уварова Л.И. Александр Павлович Гавриленко: 1861–1914 / Л.И. Уварова // Научно-биографическая литература. – Москва: Наука, 2006. – 120 с.
11. Салата Г.В. Асиметрія історіографії: нотатки до постановки проблеми [Текст] / Г.В. Салата // Молодий вчений. – 2016. – № 12.1 (40), грудень. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 279–282.
12. Кром М.М. Историческая биография: новая жизнь старого жанра / М.М. Кром // Источниковедение и методологические проблемы биографических исследований: Сборник мат. научно-практического семинара (Санкт-Петербург, 4–5 июня 2002 г.). – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002. – С. 182–189.

13. Репина Л.П. «Персональная история»: Биография как средство исторического познания / Л.П. Репина // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 2. – Москва, 1999. – С. 76–100.
14. Репина Л.П. Историческая биография и «новая история» / Л.П. Репина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 5. Спец. выпуск. Историческая биография и персональная история. – Москва, 2001. – С. 3–12.
15. Репина Л.П. Персональная история и интеллектуальная биография / Л.П. Репина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 8. Спец. выпуск. Персональная история и интеллектуальная биография. – Москва, 2001. – С. 3–9.
16. Беленький И.Л. Проблемы биографического жанра в советской исторической науке: Научно-аналитический обзор / И.Л. Беленький. – Москва: ИНИОН, 1988. – 27 с.
17. Валевский И.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла / И.Л. Валевский // Лица. Биографический альманах. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С. 32–69.
18. Репина Л.П. Историческая биография и «новая история» / Л.П. Репина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 5. Спец. Выпуск. Историческая биография и персональная история. – Москва, 2001. – С. 3–12.
19. Померанцева Г.Е. Биография в потоке времени: ЖЗЛ: Замыслы и воплощение серии / Г.Е. Померанцева. – Москва: Книга, 1987. – 335 с.
20. Аверинцев С.С. Добрый Плутарх рассказывает о героях, или счастливый брак биографического жанра и морской философии / С. С. Аверинцев // Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – В 2-х томах. – Москва, 1994. – Т. 1. – С. 637–654.
21. Персональная история. – Москва, 1999. – С. 4.
22. Беленький И.Л. Биография и биографистика в отечественной культурно-исторической традиции / И.Л. Беленький // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 5-й спец. выпуск. Историческая биография и персональная история. – Москва, 2001. – С. 40.
23. Винокур Г.О. Биография и культура / Г.О. Винокур. – Москва, 1927. – 86 с.
24. Барг М.А. Категории и методы исторической науки / М.А. Барг. – Москва, 1984. – 93 с.
25. Валевский А.А. Основания биографики / А.А. Валевский. – Киев, 1993. – С. 10–13.
26. Беленький В.Л. Биографика / В.Л. Беленький // Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 г. – Москва: Изд-во «Большая энциклопедия», 1994. – С. 233–234.
27. Ревель Ж. Биография как историческая проблема / Ж. Ревель. – Москва, 2002. – 184 с.
28. Блок М. Антропология истории / М. Блок. – Москва, 1985. – С. 18.
29. Лотман Ю.М. Литературная биография в историко-культурном контексте / Ю.М. Лотман // Ученые записки Тартуского университета. – Тарту, 1986. – Вып. 683. – С. 106.
30. Цейтлин А.Г. Методы литературоведения / А. Г. Цейтлин // Литературная энциклопедия. – Москва, 1934. – С. 387–388.
31. Салата Г.В. Геній інженерної думки Л.Д. Проскуряков (1858–1926 рр.): нотатки до історії будівництва мостів в Україні / Г.В. Салата // Матеріали наук.-практ. конференції «Технічні науки: обговорення актуальних проблем». 5 березня 2017 р. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 9–16.

32. Салата Г.В. Професор Л.Д. Проскуряков (1858–1926 рр.): хронологічна ретроспектива життя та діяльності / Г.В. Салата // Історія науки і техніки: Збірник наукових праць. – К.: Вид-во ДЕТУТ, 2017. – Вип. 10. – С. 70–77.

33. Салата Г.В. Асиметрія історіографії життя і діяльності професора Л.Д. Проскурякова (1858–1926 рр.): нотатки до постановки проблеми / Г.В. Салата // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XII Міжнар. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення ННСБ НААН України; м. Київ, 19 травня 2017 р.– Київ: ТОВ «Центр поліграфії «КООМПРИНТ», 2017. – С. 338–340.

Соснін О.В.,

*доктор політичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки, академік
Української академії політичних наук,
професор кафедри університетської освіти і права
ДНВЗ «Університет менеджменту освіти»
Національної академії педагогічних наук України*

Воронкова В.Г.,

*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри менеджменту організацій та управління проектами
Запорізької державної інженерної академії,
академік Української академії політичних наук*

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН
«ЛЮДИНА–СУСПІЛЬСТВО», «СУСПІЛЬСТВО–ЛЮДИНА»,
«ЛЮДИНА–ПРИРОДА» У МІНЛИВОМУ
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ**

Анотація

Мета наукового дослідження – концептуалізація проблем людини і суспільства, суспільства і людини, людини і людини, що розвиваються в мінливій сфері інформаційного простору. Проблеми людини отримали своє подальше вивчення, є дискусійними і не розділяються всіма вченими. Аналізуються сучасні концепції взаємовідносин «людина–суспільство» відомих філософів, що сприяли розгортанню проблем людини на початку ХХІ століття. Особлива увага приділяється аналізу взаємодії людини і соціуму як своєрідної іманентної суперечливості глобального інформаційно-комунікативного соціуму. З метою аналізу цього складного феномена застосовано інформаціологічний і синергетичний підходи та виявлено, що інформаціологічний, так і синергетичний підходи приводять до розуміння інформаційно-комунікативної єдності світу як цивілізаційної парадигми. Представлено умови формування цілісності особистості як результат динамічної (нестійкої) рівноваги в системі «особистість–суспільство», проте ця рівновага постійно перебуває під загрозою порушення внаслідок тих змін, які відбуваються в суспільстві.

Вступ

Актуальність взаємовідносин «людина–суспільство» і «суспільство–людина» в контексті соціальної філософії у тому, що її центральною проблемою є проблема людини, яка має не тільки загальнотеоретичний, загальнофілософський смисл, а й праксіологічний. Для соціальної філософії варто сформувати таку модель людини, яка включала б можливості, що слугують основою для аналізу найглибших і різноманітних взаємозв'язків людини і суспільства. Модель людини в соціальній філософії має функціонально-базисний характер і є основою для дослідження цілого ряду всезагальних закономірностей у співвідношенні «людина–суспільство». Пошуки підходу до нового формату моделі людини приводять до трирівневої моделі, яка є аналогічною трирівневій моделі суспільного світу: 1) суспільства як соціуму; 2) суспільства як системно-структурного світу; 3) суспільства як соціомікро – і соціомакросвіту повсякденності [1].

1. Концепції взаємовідносин «людина-суспільство», «суспільство-людина», «людина-природа» у мінливому інформаційно-комунікативному просторі

Так, цікавою концепцією сучасності є концепція людини В. Казначеева і Є. Спіріна. На їх думку, людина як продукт довгої біологічної еволюції, що відтворює в інформаційному аспекті еволюцію нашого Всесвіту, відтворює собою в закодованому вигляді послідовність історії нашого Космосу. Російські дослідники В. Казначеев і Є. Спірін рекомендують проводити комплексні дослідження Homo sapiens, спираючись на уявлення про людину як цілісне космопланетарне явище. Згідно з таким підходом, протягом тривалого часу еволюції формування біологічних рис людини проходило під час взаємодії з культурою, а етнічних, релігійних та інших звичаїв – під час взаємодії із природним середовищем. Соціальне не суперечить фізичному, космічному і біологічному, адже від народження людина має тілесну організацію, яка включає можливості її соціально-діяльнісного розвитку. Оскільки природа людини інваріантна, суспільство не може формувати заново в кожному поколінні людську природу. Воно «вишиває по канві» (людина як спресований Всесвіт) соціальний малюнок (особистість, яка уявляє собою мікрокосм соціуму) залежно від набору цінностей людини. Людина, перш за все, пластична істота, яка включає сліди космофізичної, біогенетичної і соціокультурної еволюції [2].

Людина як «молекула» – метафоричний вислів, який також свідчить, що людина є найменшою частиною Всесвіту, володіє її властивостями. Вважається, що людина як «молекула» включає максимум інформації про Всесвіт. Рівень організації живої матерії уможливорює чуттєве сприйняття інших рівнів ієрархічно побудованого Всесвіту – нижчого (елементарні частки, атоми, молекули та ін.) і вищі (системи галактик, Метагалактика). Разом із тим інтелектуальне розуміння людини охоплює широкий діапазон феноменів природи – від елементарних часток до космічних об'єктів. Загалом вважається, що людину можна визначити як макроскопічну істоту на середньому рівні структурної організації нашого Всесвіту, що користується інформацією про явища та об'єкти інших рівнів. Самоіснування людини зумовлено порівняною стабільністю агрегатів колоїдів і кристалів, а також нашої планети, причому будь-який більш високий рівень стабільності включає всю інформацію попередніх рівнів і нову інформацію, характерну тільки для нього. У структурній організації Всесвіту будь-який рівень має певне число енергії: кількість цих рівнів може бути необмеженим як на макро-, так і на мегарівні. Зародження розуму на найбільш багатому в інформаційному відношенні рівні передбачає її основну

властивість – усвідомити сутність Всесвіту, щоб у перспективі управляти її еволюцією [3].

Таким чином, тіло людини включає все багатство інформації, яке несуть всі рівні стабільності, що управляються квантовими законами і водночас чутливі до ефектів гравітаційної взаємодії, що виявляється на рівнях Всесвіту. Якщо погодитися, то біологічна еволюція в мініатюрі – космічна еволюція, то можна зазначити, що максимум інформації про Всесвіт знаходиться в основному в голові індивіда і добувається завдяки голографічній природі мислення. Варто враховувати і те, що мозок сучасної людини є результатом тривалого розвитку планетарного життя, що він саме адаптований до земних умов і не адаптований до сприйняття й оброблення інформації (зокрема, усесвітів, які не входять в зону його впливу). Варто враховувати і те, що мозок людини включає до 100 млрд нейронів – приблизно стільки, скільки планет у нашої Галактики.

Цікавою є точка зору Н. Моїсеєва, згідно з якою Всесвіт є цілісною єдиною системою, хоча цим даним не суперечить постулат про відсутність до певного часу керуючого начала в саморозвитку, самоорганізації Всесвіту, адже цій системі властиві параметри стохастичності і невизначеності, а також, із точки зору її біфуркації, вони зумовлюють незворотність космологічного універсального часу, з чим пов'язана непередбаченість еволюції суперсистеми Всесвіту та її фрагментів. Отже, навіть за відсутності цілепокладаючого начала розвиток Всесвіту характеризується деякою спрямованістю. Через це відбувається безперервне зростання різноманітності і складності матеріальних утворень, а на певному часі виникає жива речовина, яка слугує основою для виникнення Розуму, цілеспрямовано розвивається (у Всесвіті може бути багато таких зародків розуму) [4].

Шлях розвитку нашого світу такий: від початкового вибуху до цілеспрямованого розвитку. Цей підхід не виключає положення про те, що людина в потенції вже існувала у стані зародка Всесвіту, що еволюція Космосу жорстко детермінована. Значення концепції самоорганізації суперсистеми Всесвіту в тому, що вона виявляє «ефект зборки»: системи нашого світу сягають такого рівня складності, що у Всесвіті виникають нові властивості, яких нема в її елементів (до них належить і людина з розумом). Оскільки таких систем у Всесвіті багато, не виключається існування в ній позаземних, космічних цивілізацій, різноманітних форм життя і розуму. Земна еволюція життя унікальна, але це не виключає існування в ній позаземних форм життя. Світ – безмежний у просторі і часі, це фізичний вакуум, в якому виникають спонтанні фазові переходи, здатні дати життя новим усесвітам [5].

Концепція О. Колмогорова і О. Ляпунова про «великий біологічний вибух» підтверджує поширення життя в межах усього Всесвіту. Однією з головних проблем сучасної науки і світогляду є проблема виникнення земного життя, його зв'язку з Космосом, що передбачає обговорення масштабів поширення живої речовини у Всесвіті, зокрема і розумної форми у вигляді космічної цивілізації, що дає змогу розглядати земну біосферу як локальне згущення нескінченно космічного потоку живої речовини, а людство – як розумну частину живої речовини нашого Всесвіту (Метагалактики). Фізик Л. Морозов висунув концепцію «великого біологічного вибуху», згідно з якою передбачається існування великомасштабної структури живої речовини у Всесвіті. В 1960-х рр. О. Колмогоров і О. Ляпунов висунули гіпотезу про функціональну організацію космічної живої речовини, а американський фізик Ф. Дайсон сформулював концепцію космічних умов існування життя. У свою чергу, американський біолог К. Саган, аналізуючи проблему космологічних основ

виникнення життя, постулює існування загальної космічної закономірності: у Всесвіті протягом певного часу виникнення життя здійснюється як безперечне явище космологічної еволюції. Приватний випадок цієї закономірності – виникнення життя на Землі як виявлення загальної космологічної еволюції. Умови виникнення життя на Землі визначили її розвиток як цілого, тобто у вигляді біосфери, єдиного моноліту живої речовини. Це означає, що еволюція біосфери залежить від сукупності земних і космічних явищ [6].

Антропний космічний принцип В. Налімова – положення, що затверджує привілейоване місце людини у Всесвіті, яке виходить з наявного взаємозв'язку світових констант, а саме, що Всесвіт – це дім людини. Цей принцип має дві версії: сильну (російський вчений В. Налімов) і слабку версію (американський космолог Б. Картер) з афоризмом: «Я мислю, отже, світ такий, який він є». Сильна версія антропоного космологічного принципу базується на тому, що реальність Всесвіту залежить від існування людини, що біологічний відбір фундаментальних констант визначає специфіку і структуру Всесвіту, що саме виникнення Всесвіту значною мірою детерміновано існуванням людини.

У крайньому вигляді сильна версія цього принципу сформульована американським фізиком Дж. Уїлером, який виходить із концепції так званого співчасного Всесвіту, тобто людина не просто спостерігає Всесвіт, а надає йому існування. Уявлення, що Всесвіт не тільки породжує життя, але і підтримує його і розвивається завдяки своїй волі, доходить висновку: людина є не тільки мірою всіх речей, а також і її творцем. У світоглядному плані інтерпретація Уїлером антропоного космічного принципу являє собою сучасне формулювання установок І. Канта про телеологічність світовлаштування [7].

Таку інтерпретацію антропоного космічного принципу поділяє російський вчений В. Налімов, який розкриває його шляхом включення ідеї про первісне існування смислів. Ці смисли лежать в основі Всесвіту і передбачені для розкриття людиною. Глобальний еволюціонізм, що надає розвитку як біосфері, так і ноосфері, вважається можливим тому, що на Землі в Космосі загалом реалізувалися зовнішні умови, а в глибинах Всесвіту потенційні можливості семантичної природи, які в цих мовах розкрилися через багатоманітність живих текстів (людина і є одним із цих текстів). Людина стала виступати в єдності з цим Всесвітом, нерозривності з ним. Саме в цьому смисл антропоного принципу (В. Налімов). Тут смисли являються самотійною реальністю і виявляються через матерію за допомогою геометрії Світу. Фактично Налімов відроджує, хоча і в деякому модифікованому вигляді концепцію Платона про одвічне існування «ідей», відблиском яких слугує матеріальний світ. Такий підхід передбачає, що «ідея», чи смисл, виступає як код, що включає всю інформацію про еволюцію Космосу, виникнення життя і людини. В. Налімов створив модель несвідомого, в якій поряд із фізичним вакуумом вводиться поняття «семантична культура», під якою розуміють невиявлене семантичне поле [8].

У стані глибокої медитації відбувається деперсоналізація індивіда, його злиття з цілісністю світу. У цій моделі індивідуальність кожної людини описується функцією розподілу, яка будується над загальним полем ознак. Ототожнення ЕГО з функцією рівномірного розподілу на усьому полі ознак сприяє розчиненню в цілісності світу (можливо, це те, що називають досягненням нірвани). У цій моделі семантичні поля дискурсів виражають не парадигмальний досвід, а свідомість далекого минулого (міфи, символи). Звідси В. Налімов виводить гіпотезу про те, що сама культура

включає не тільки свідоме, але й несвідоме, що знаходиться в підпіллі. Саме те, що віднесене до пізньої культури, і залишається нерозкритим [9].

Голографічна модель пізнання – моделювання пізнавальних процесів на основі їх хвильового кодування людських об'єктів зовнішнього світу. Хвильовий підхід дає змогу більш адекватно відтворити особливості різних об'єктів, ніж дискретна (алфавітна) мова. Самі об'єкти в їх просторових особливостях можна розглядати як деякі системи хвильових характеристик, як розподіл амплітуд. Варто врахувати, що вже мають місце голографічні моделі світу (Всесвіту). Оскільки людина є породженням Всесвіту і являє собою гігантську голографічну систему, що має квантово-механічну природу, то і функціонування психіки людини має базуватися на голографічних і квантово-механічних принципах. Саме з цього виходить голографічна модель людської психіки і Всесвіту, розроблена К. Прібрамом і Д. Бомом. Її суть в тому, що кожна точка простору Всесвіту включає всю інформацію про світ (аналогічно, справедливо і щодо психіки): 1) об'єктивна реальність (незалежне від неї зовнішнє середовище, яке людина намагається змінити відповідно до своїх планів); 2) між суб'єктивними реаліями різних людей (соціальних груп, спільностей) і різними аж до взаємовиключення програмами перетворення світу; 3) безперервно змінюючи світ та саму себе, людина прориває обмежений горизонт тваринного існування, залишаючись при цьому кінцевою істотою, смертною, прилучаючись до безмежності природи, культури і духу. Отже, аналіз концепцій взаємовідносин «людина–суспільство», «людина–природа», «людина–людина» засвідчив про велику різноманітність проблем людини в інформаційно-комунікативному просторі [10].

2. Взаємодія людини і соціуму як своєрідна іманентна суперечливість глобального інформаційно-комунікативного соціуму

Суспільство як соціум характеризує суспільний світ як саму абстрактну, в певному смислі невизначену усезагальність людського суспільного буття, яка охоплює весь суспільний світ без будь-яких виключень. Саме завдяки своїй абстрактності, у певній мірі невизначеності, соціум виступає як «чисте», концентроване втілення суті суспільного буття людини. Є. Андрос зазначає: «У XX сторіччі стало цілковито зрозумілим – і у цьому найбільша бентежна і страшна істина, що людина є єдиною на планеті живою істотою, здатною здійснювати цілеспрямоване, свідоме (!) нищення себе подібних. До того нищення масштабне». Суспільство як системно-структурний цілісний світ – це рівень меншої абстрактності, ніж рівень соціуму. У ньому втілюється структурність суспільного життя, обмежена цілісність цієї структури, її основні елементи, певні детермінаційні, функціональні зв'язки цих елементів, до яких варто віднести і основні тенденції розвитку і функціонування цієї системи як цілісності. Можливо, найбільш влучною характеристикою цього рівня суспільства є визначення суспільства як суспільного організму. Суспільство як соціосвіт повсякденності фіксує одинично-конкретний, безпосередньо відчутний світ суспільного буття. Це те середовище, безпосереднє протікання суспільного життя, в яке зануряється людина, людина у своїй унікальності і неповторності. Якщо поєднати ці три рівні через призму зв'язку з людиною, то такий аналіз буде вкрай інноваційним [11].

Спираючись на рівні суспільства, варто виокремити, відповідно, три рівні людини: 1) людина абстрактно-субстанціональна – людина у своєму усезагальноглибинному, так би мовити, в якісно-чистому визначенні; 2) людина соціологічно-функціональна – це людина, взята у таких якостях, які забезпечують

існування і функціонування суспільства як системноцілісного організму; 3) людина екзистенційно-індивідуальна – це людина, занурена у світ повсякденності, людського самоствердження, що протистоїть зруйнуванню «людського елементу людської матерії» життя. Якщо світ людського буття людини диференціюється на своєрідні три рівні і людина також диференціюється на три рівні, варто дійти висновку, що між людиною і світом її суспільного буття існує три пари антропосупільних взаємовідносин, коли кожен рівень людини співвідноситься, корелюється з відповідним рівнем суспільного буття людини. Це такі види взаємовідносин: співвідношення людини як абстрактно-субстанційного суб'єкта і соціуму; співвідношення соціологічно-функціональної людини і суспільства як системно-цілісного організму; співвідношення екзистенційно-індивідуальної людини та соціосвітів повсякденності. Оскільки аналіз взаємовідносин «людина–суспільство» має суто методологічний характер, то й ця мисленнєва конструкція ставить собі за мету досягнути загальні принципи співвідношення людини і суспільства. Співвідношення людини і соціуму як своєрідної іманентної суперечливості самої людини потребує витлумачення сукупності взаємовідносин, що формуються у суспільстві.

Перша сукупність взаємовідносин – це взаємовідносини абстрактно субстанціональної, з однієї сторони, і соціуму, з іншої. У цьому форматі людина виступає як абстрактний суб'єкт, в якого на першому плані перебувають його усезагально-субстанціональні якості. Тут людина відходить від будь-якої конкретики, від індивідуально-екзистенційних життєвих колізій, своїх професійних якостей, рольових та інших особливостей. На цьому рівні навіть плинність буття не береться до уваги, а людина тут виступає як носій усезагальних субстанціональних якостей; соціум розглядається у своїй усезагально-абстрактній сутності, втрачає будь-яку структурно-елементну характеристику. Соціум як такий – це абстрактно-всезагальне, абстрактно-невизначене втілення суспільного буття людини як такої, що звеличується над більш конкретними характеристиками цього буття. Адже людина створює соціум і втілюється у ньому: соціум, яким би він не був, якою б своєю межею не розкривався, завжди несе у собі будь-яке людське начало, він виражає, втілює людську суть, людську іманентність. Дійсно, яку б межу соціуму ми не взяли, завжди субстанціональною основою цієї межі є людська думка, людський дух, людська життєдіяльність, будь-яке виявлення людської життєвості. Усе вищесказане дає можливість визначити соціум як певне інобуття, адже соціум у певному смислі слова виступає як інше «Я» людини. Причому соціум як інше «Я» людини є найбільш глибинним, дійсним «Я» людини, адже іншим «Я» людини є вона сама, проте об'єктивована, втілена в іншій формі, немовби відокремлена сама від себе і протилежна сама собі. Тому співвідношення людини і соціуму є своєрідною іманентною суперечливістю самої людини [12].

Друга сукупність взаємовідносин сприяє формуванню людини як соціологічно-функціонального суб'єкта, з однієї сторони, і суспільства як системно-структурного цілісного організму, з іншої. Суспільство виступає тут вже не як абстрактно-субстанціональна сутність, а як субстанціональна невизначеність, як значно більш конкретний рівень суспільного буття, який володіє певною, чітко вираженою цілісністю, структурністю, зі своїми фіксованими елементами, складними взаємозв'язками між ними. Суспільство – це цілісний організм, пов'язаний із узагальненням порядків різних країн, своєрідна інтеграція суспільних форм організації людського буття. Отже, людина у цій сукупності відносин виступає не як

носії абстрактно-субстанціонального начала, а у тому своєму рівневому виявленні, де виражаються його якості, пов'язані із суспільством як системно-структурним цілим. Тому і людину на цьому рівні варто характеризувати як соціально функціональний суб'єкт, чия діяльність націлена на забезпечення функціонування системно-цілісного суспільного організму певною мірою залежить від нього і визначається ним.

Людина виступає у цій сукупності відносин як член певної соціальності, колективності, як представник певної людської спільноти, як масовоколективний суб'єкт. Беззаперечну роль тут відіграє структурність суспільства як цілісності й оформлення елементів суспільства в окремі підструктури. Оскільки суспільство структурується як цілісність, структуруються всі його елементи, різні підсистеми, на цій основі відбувається певне структурування людей у певні групи, оформлення людей у певну соціальну колективність у рамках суспільства. Людина на цьому рівні відносин виступає як певна функціональна величина, тобто на цьому рівні людина своєю життєдіяльністю забезпечує нормально-оптимальне функціонування суспільного організму, а сама його життєдіяльність виступає як функція буття, розвиток суспільних структур і підструктур [13]. Для того щоб існували, оптимально діяли і підтримувалися суспільні структури, необхідна постійна людська енергія, людська життєдіяльність, яка має функціональний характер. На рівні співвідношення людини як соціологічно-функціонального суб'єкта і суспільства як системно-структурного організму є своєрідне домінування суспільства над людиною. Саме на цьому рівні суспільство являє собою силу, яка знаходиться над людиною, якоюсь мірою формує його установа, орієнтації, цінності. Відповідно, людина як суб'єкт залежний, підпорядкований суспільству, що обслуговує її підсистеми, підпорядковується її вимогам. Тому у відношенні «людина–суспільство» первинною ланкою виступає суспільство, а людина – фактором залежновторинними.

Третя сукупність взаємовідносин – це взаємовідносини екзистенційно-індивідуальні, в контексті яких відбувається взаємозумовленість світів – соціосвіту та індивідуального світу. Людина виступає тут як індивідуальна істота, не як абстрактно-субстанціональний суб'єкт, не як арифметичний елемент людської багатоманітності націй, класу, а людина неповторна, унікальна, в якій і виявляється особливість і повнота людської екзистенції. У цій сукупності відносин людина проявляється в своїх неповторно індивідуальних характеристиках. У своїй життєво-буттєвій безпосередності людина, як зазначав М. Гайдеггер, укорінена у своєму бутті, своєму домі, своїй спільноті, первинно-буттєвих відносинах, які детермінуються значеннями, смислами, цінностями і становлять життєвий базис буття людини, в якому на передній план виходять індивідуально-неповторні характеристики людини.

У цій сукупності відносин людина проявляється у формах своєї життєвобуттєвої неповторності, в яку вона вкорінена, у своє середовище, свій дім, свою безпосередню спільноту, світ первинно-буттєвих предметів, невід'ємних від людини і даної повсякденності, смислів, значень, цінностей, які становлять життєвий базис його буття, що являє світ повсякденності. З одного боку, екзистенційно-індивідуальне володарює над світом, формує його саме таким, яким його хоче бачити людина, пристосовувавши його до себе, до своїх власних інтересів і потреб. З іншого боку, світ повсякденності щодо людини володіє такою пригніченою силою, що може переважати над людиною, втягувати його в рутину повсякденності [14]. Як свідчить екзистенційно-антропологічний аналіз, людина, по своїй суті, щодо світу свого суспільного буття є нескінченно багатоманітною, і у цих відносинах вона володіє сукупністю різноманітних якостей, які розподіляються за диференціацією по різних

рівнях. У будь-якому разі людина у своєму ставленні до суспільного світу не виступає як дещо одноманітне, а розкривається як всезагальна субстанція суспільного світу, як всезагальна функціональна умова збереження і розвитку цього світу, як екзистенційно-буттєвий суб'єкт, який втілюється в індивідуальному світі повсякденності.

Різноманітність ставлення людини до світу суспільного буття безперервно зростає, ці відмінності являють собою багатоманітність, яка є певною ланкою єдності чи елементом системної єдності людського ставлення до світу. Ця єдність багатоманітності розглядається як рефлексія багатомірності людини, яка вбирає в себе рівневі відмінності людського ставлення до світу, спирається на ці відмінності, виростає із цієї багатоманітності і втілює її у собі. Проте, аналізуючи людину як складну соціальну і цілісну істоту, необхідно схопити ці відмінності, їх внутрішній зв'язок і на цій основі досягнути складну цілісність людського ставлення до світу суспільного буття [15]. Проведений аналіз спричинив виявлення тенденцій.

Тенденція перша: а) ставлення людини до світу її суспільного буття вирізняє ставлення людини до соціуму і характеризується як певне творіння людиною самої себе, втілення себе у цьому світі і в цьому смислі – в домінуванні людини; б) людина виступає не стільки як творець суспільства, не стільки як субстанція, яка втілюється в суспільстві, а, отже, яка певною мірою втримує існування і функціонування суспільства у цьому смислі, тобто підпорядковується його потребам і законам, а тому й виступає як сила, що у певному відношенні підпорядковується суспільству; в) людина виступає як творець свого соціомікросвіту повсякденності і водночас як слуга, і як раб, що підкорюється тиранії. У результаті дії цих трьох тенденцій ставлення людини до світу суспільного буття, формується певна тріада: людина в рамках першої сукупності відносин домінує над світом; в рамках другої – підпорядковується йому; в рамках третьої проявляється своєрідний синтез – творіння людиною світу і залежності від нього, підкорення йому. Усі три групи взаємозалежностей відносин проявляються разом, одночасно і є нерозривними, вони становлять єдину тенденцію, в основі якої закон заперечення. У контексті цієї різноманітності відносин і формується момент цілісного ставлення людини до світу, його суспільного буття, а ця цілісність є нерозривною і робить нерозривним зв'язок всіх складових елементів. Людина одночасно панує над світом свого суспільного буття і підпорядковується йому, тому розірвати цю суперечливість людських відносин, у принципі, неможливо [16].

Тенденція друга. Вона може бути охарактеризована як тенденція виокремлення феномена людського. Так, на першому рівні взаємовідносин людське начало в абстрактно-субстанціальному смислі представлене слабо, розчинене у всезагальній субстанціальності людини. У другій системі взаємовідносин воно виявляється більш виразно у масово-функціональному бутті, в його редукованості до соціальності, його обслуговуючій ролі.

Тенденція третя. На третьому рівні взаємовідносин людське розкривається найбільш наглядно, в його безпосередньо-чистому вигляді, що свідчить про те, що людське на різних рівнях взаємовідносин проявляється різними гранями, які нерозривно пов'язані між собою і створюють цілісність і обміну, і розподілу суспільно-значимої праці, через стани втрати суб'єктивності, появи почуттів самостійності і пригніченості. Отже, людина щодо світу виступає як цілісний і багатогранний суб'єкт, багатовимірність якого є надзвичайно складною проблемою.

Людина у динаміці віртуально-комунікаційного простору

Сучасний інформаційно-комунікативний простір у глобальному масштабі в певних тенденціях стає згубною для особистості, гуманізму, духовних цінностей наративною структурою, гіперреальністю, тому що містить таку саму безособову частку «man», яка міститься у «людях». Саме тому сучасна людина стала вже не метою, а засобом досягнення (владними – формальними і неформальними – структурами) мети. Проте, щоб адекватно зрозуміти цей процес субстанціональної втілюваності людини у соціумі, варто зафіксувати той всебічний факт, що людина з огляду на свої духовно-засадничі імпульси, іманентноактивну життєдіяльність здатна до своєрідного розщеплення, роздвоєння, що носить назву амбівалентності. Через свій потенціал людина здатна до того, щоб свій власний зміст наділити подвійним життям, життям іманентним, життям у собі і життям зовнішньо-об'єктивованим, немовби відокремленим від себе. І вся ця іманентна здатність до роздвоєння, розщеплення себе виступає основою втілюваності людини у соціумі. Інший висновок в тому, що сам соціум у цьому співвідношенні являє собою субстанціональне втілення людського начала, а його глибокою субстанціональною основою є саме людина та можливості її соціальної комунікації. Співвідношення людини і соціуму в контексті глобального інформаційно-комунікативного суспільства потребує аналізу: 1) суспільства як соціуму; 2) суспільства як системно-структурного цілісного світу; 3) суспільства як соціосвіту; 4) взаємовідносин між суспільством, людиною і природою; 5) виявлення тенденцій розвитку світу і людини; 6) взаємовідносин людини, соціуму і природи; 7) аналіз вимірів соціуму – фізичного, соціального, духовного; 8) аналіз мегасоціуму як єдиного цілісного і суперечливого організму [17].

У сучасному світі людина бере участь у великій кількості комунікацій одночасно. Значна роль у цьому процесі належить розвитку інформації, упровадження якої в повсякденність породжує нові форми реальності. Віртуальна реальність як форма предметно-соціальної симуляції відтворює умови, які є близькими до об'єктивної реальності, за допомогою яких, з однієї сторони, можливе виконання деяких дій поза предметною дійсністю, а, з іншої, переживання у реальності відчуттів, недсяжних для повсякденного життя. Основоположник віртуалістики Н. Носов виділяв чотири специфічних атрибути віртуальної реальності – актуальність, інтерактивність, автономність, переміщення. Віртуалізація розуміється як переміщення основних видів діяльності людини з соціального простору у віртуальний. У першу чергу це переміщення стосується інформаційної і комунікативної активності, яка масово переноситься в режим онлайн. ЗМІ та інтерактивні технології створюють комунікативну систему, в якій реальність переноситься у штучний світ, світ віртуальних образів, які стають не просто засобами передачі інформації, а виступають певним специфічним досвідом людини. Якщо людина епохи модерну сприймала соціальну реальність як природну даність, в якій необхідно було існувати, то людина епохи постмодерну, усвідомлюючи штучність віртуального середовища, дедалі більше сприймає різні артефакти віртуального середовища як можливі альтернативи соціальному середовищу [18].

Ще з часів І. Канта питання про простір розкривається у контексті апіорності його виникнення у свідомості людини, оскільки цей простір розглядався умовою можливості існування людини. Існування віртуального простору свідчить про поліонтичність буття. Тому базова ідея віртуального світогляду – поліонтизм, який передбачає аналіз психіки людини як сукупності різноманітних реальностей, які не зводяться одна до одної. Під віртуальністю розуміється ефемерний світ, який

вибудовується згідно з логікою об'єктивного світу з невеликими змінами, у результаті чого віртуальна екзистенція виступає як паралель наявної. Об'єднуючи принципи дійсного світу і результати людської творчості, людина починає змінювати те, що, за своїм онтологічним статусом, не підлягає наявному впливу людини. Комп'ютерна віртуальна реальність з'являється як результат не тільки розвитку інформаційних технологій, але й виступає соціальною необхідністю, що дає змогу людині урізноманітнювати мультиінтерпретації повсякденності відповідно до своїх бажань. Важлива особливість цього процесу – інтерактивність, участь споживача у віртуальному континуумі, завдяки чому людина виступає як форма масової творчості, як своєрідний перформанс, учасником якого може стати будь-який бажаючий. Комп'ютерна віртуальна реальність розглядається як альтернативна сфера буття, більш приваблива, ніж об'єктивна реальність, яка породжує нові форми ескапізму, психологічної залежності індивіда від віртуального світу та нові форми «абсолютно віртуального духу». У цьому сенсі корисними стають праці Г. Гегеля. Дослідження доробків Г. Гегеля про ідею Абсолютного Духу дають змогу тлумачити віртуальну реальність у тому сенсі, що абсолютний дух є першопричиною усього оточення, який володіє самосвідомістю і здатністю щось творити. Абсолютний Дух у процесі діалектичного відчуження проявляє себе у вигляді оточуючого світу, природи і людини. Потім, після зняття всіх протиріч, у результаті розвитку мислення і діяльності людини закономірне протікання діалектичного розвитку повертає його до самого себе, але вже в оновленому вигляді. Конкретно це може означати інтерпретацію гегелівської категорії Абсолютного Духу в аспекті філософії віртуальної реальності. Гегелівський Абсолютний Дух може бути інтерпретований як константна реальність, яка породжує у процесі діалектичного відчуження світ предметної дійсності як віртуальну реальність. Віртуальна реальність як домінанта другої природи – це соціокультурний феномен, що виходить за межі сучасності і комп'ютерної термінології. Віртуальна реальність – це сукупність усіх реальностей: тілесності, свідомості, волі, внутрішніх якостей людини, кожна з яких має подвійну природу існування – константну і віртуальну. Тому сучасна філософія представляє сучасну людину як реальну і віртуальну, реальний та ідеалізований конструкт. Це свідчить про те, що на зміну природничо-наукової чи механістичної онтології, яка умовно називається ньютонівською, приходить комунікативно-семантична чи дискурсивна онтологія, центром якої є людина як «автономний симулякр», різні спільноти і соціальні світи. Згідно з новою парадигмою пізнання світу, останній як принципово поліонтичний існує одночасно в рамках єдиного гіпертекста, який конструюється тим самим принципом, згідно з яким конструюється дискурс. Віртуальна реальність має голографічну природу, в якій одночасно поєднуються зовнішня структура дискурсу (комунікативні модифікації та їх прояви – смайлики, картинки, сленги) та внутрішня його структура (сенси, що лежать в основі спілкування). Голографічність цієї реальності проявляється в тому, що вона здається, на перший погляд, одновимірною для того, хто не розпізнає приховані в ній сенси, і, навпаки, є багатовимірною, адже здатна генерувати креативну інформацію і взаємовплив зовнішнього і внутрішнього середовища у свідомості учасників, втягнутих у цю реальність. Ця властивість віртуальної реальності дає людині змогу відтворювати засобами інформмоделей власний образ предметної реальності, наділеної особистісними сенсами. Отже, віртуальна реальність есплікується як штучно репродукована сфера-континуум, в якій індивід може трансформуватися, вступаючи у комунікацію із собі подібними і виступаючи у багатьох ролях –

реципієнта і читача, співавтора і споглядача, конституюючи новаційно-еволюційну матрицю ментальних структур-моделей свідомості і позасвідомості, формуючи свій реальний і віртуальний світ. Тому людина в динаміці віртуально-комунікаційного простору може модифікувати свою екзистенцію і своє буття [19].

У рамках синергетичного підходу особистість трактується як саморегульована, самоуправляюча система, тобто їй властива певна сукупність механізмів саморегуляції, в якій вирішальну роль управляючого фактора відіграє індивідуальна система цінностей особистості; як складана інформаційно упорядкована система здатна у процесах взаємодії з середовищем до адаптивної самокорекції і прогресивної еволюції шляхом використання механізмів зворотного зв'язку; як відкрита система, яка може існувати у відриві від оточуючого природного і соціального середовища. Між елементами цієї системи «особистість–суспільство» існує своєрідна динамічна рівновага, і будь-яке відхилення від неї слугує основним джерелом активності системи «особистість». Цілісність особистості – результат динамічної (нестійкої) рівноваги у системі «особистість–суспільство», проте ця рівновага постійно перебуває під загрозою порушення внаслідок тих змін, які відбуваються в суспільстві. Самі зміни зовнішнього середовища є джерелом активності особистості, яка, адаптуючись до плінних умов, накопичує корисну інформацію, підвищує рівень своєї організації, тобто розвивається. Таким чином, зміни, що відбуваються у суспільстві, є джерелом розвитку особистості і в цьому сенсі є корисними для неї. У свідомості особистості виникає велика «карта можливостей», потенційних шляхів розвитку, вона отримує ймовірнісний, стохастичний характер, і діапазон ймовірнісних шляхів розвитку особистості є досить великим: від високих моментів самовираження до крайньої деградації [20].

Висновок

Методологічний аналіз рівнів людини дає змогу відобразити складність цієї багатогранності, багатство відмінностей, навіть суперечностей підходів до аналізу людини як складної соціальної істоти, незважаючи на велику різноманітність підходів до людини. Багатовимірність людини має велику кількість вимірів індивіда, адже людина має космічний, фізичний, біологічний, соціальний, психологічний, культурний компонент. Людина – історична і творча істота, яка в процесі перетворюючої діяльності перетворює природу, суспільство, саму себе, розвиваючи свої фізичні і духовні потенції. Творча, перетворююча діяльність людини свідчить про систему вищої складності, багатовимірну систему. Загалом багатовимірна людина – це така людина, яка володіє творчим мисленням і намагається самореалізувати себе як особистість. Людина як соціокосмічний резонатор репрезентує спресований у рамках конкретного індивідуума Всесвіт, який чутко реагує на зміни соціуму і Космосу. Людина як голограма Всесвіту – метафоричний вислів, що вказує на глибокий зв'язок людини і Всесвіту. У деяких моделях людини відзначається космічний вимір його екзистенційної сутності, якщо виходити з розуміння людини як космобіопсихосоціальної єдності. У цьому плані становить інтерес трактування людини як голограми Всесвіту, що пов'язане з корпускулярно-хвильовим дуалізмом. Наші знання про екзистенцію людини і функціонування її мозку і психіки ще не дають змоги створити єдину науку про людину, тому багато проблем обговорюються саме на метафоричному рівні. Функціонування центральної нервової системи людини, особливо головного мозку, свідчить про голографічну парадигму. Сучасні вчені визначають духовну кризу особистості як вираження хаосу,

що має амбівалентний характер, тобто, з однієї сторони, здійснює руйнівний вплив на особистість, який у результаті може привести до загибелі особистості, а з іншої, виступає як необхідний момент розвитку, як творче начало, конструктивний механізм еволюції, адже з нього може розвиватися нова організація і навіть народження нової особистості.

Список використаних джерел:

1. Андрос Є. Проблема свободи у контексті раціоналізації людського буття / В. Табачковський, М. Булатов, Т. Лютий та ін. // Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 127–174.
2. Базалук О. Формування образу людини майбутнього як стратегічна мета філософії освіти / О. Базалук // Освіта і управління. – 2010. – Т. 13. – № 2/3. – С. 49–55.
3. Білогур В. Формування концепції цілісної особистості: теоретико-методологічні виміри / Білогур В. // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2014. – № 59. – С. 192–203.
4. Власенко Ф. Віртуальна реальність як простір соціалізації індивіда / Ф. Власенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2014. – Вип. 56. – С. 208–217.
5. Воронкова В. Концепции взаимосвязи человека, сознания, разума в контексте виртуально-информационного пространства / В. Воронкова // PHILOSOPHY & COSMOLOGY. – Kyiv, 2014. – С. 170–182.
6. Воронкова В. Формирование нового мировоззрения, нового человека, нового общества будущего: [Монография] / В. Воронкова // Кого и как воспитывать в подрастающих поколениях. – Под ред. О. Базалука. – К. : Издательский дом «Скиф». – 2012. – Т. 2. – С. 134–152.
7. Воронкова В. Співвідношення людини і соціуму як своєрідна іманентна суперечливість самої людини / В. Воронкова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – Вип. 42. – С. 14–24.
8. Дзьобань О., Соснін О. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю / О. Дзьобань, О. Соснін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : Збірник наукових праць / Під ред. В. Воронкової. – Вип. 61. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2015. – С. 24–34.
9. Зеленков А., Олейник И. Информационная цивилизация как глобальный проект эпохи постсовременности / А. Зеленков, И. Олейник // Философия и социальные науки. – 2014. – № 2. – С. 4–6.
10. Кивлюк О. Глобалізація та інформатизація освіти в предметному полі філософії освіти / О. Кивлюк // Гуманітарний вісник ЗДІА : Збірник наукових праць / Під ред. В. Воронкової. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2014. – Вип. 57. – С. 192–200.
11. Максименюк М., Нікітенко В. Формування парадигми інформаційно-комунікативного суспільства як різновиду складної соціальної системи і взаємодії / М. Максименюк, В. Нікітенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2016. – № 66. – С. 266–278
12. Мельник В. «Аксіологічний поворот» сучасної філософії від культури як буття до буття культури / В. Мельник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.] – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 208–217.

13. Нікітенко В. Сучасна геокультура як геокультурний феномен / В. Нікітенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя : Вид – во ЗДІА, 2013. – № 53. – С. 261–270.
14. Нікітенко В. Геокультурні цінності в умовах сучасного світового розвитку : соціально-філософський вимір / В. Нікітенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2013. – № 54. – С. 266–280.
15. Пунченко О. Фреймы для репрезентации современного этапа цивилизационного развития / О. Пунченко // Философия и социальные науки. – 2014. – № 2. – С. 26–30.
16. Пунченко О., Лазаревич А. Інформатизація як засіб репрезентації інформаційних ресурсів суспільства / О. Пунченко, А. Лазаревич // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА. – 2015. – Вип. 63. – С. 21–30.
17. Пожуєв В. Осмислення місця і ролі інформації в сучасному суспільстві / В. Пожуєв // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – № 42. – С. 4–13.
18. Пожуєв В. Глобальне інформаційне суспільство як новий соціальний та економічний феномен ХХІ століття / В. Пожуєв // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 52. – С. 5–14.
19. Савченко С. Взаємодія культури і освіти в умовах інформаційного суспільства та культурної глобалізації: соціально – філософський вимір / С. Савченко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА. – 2014. – Вип. 59. – С. 117–126.
20. Час вибору: виклики інформаційної епохи: колективна монографія / За заг. ред. О. Івакіна, Д. Яковлева. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 472 с.

Федоров В.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету «Одеська юридична академія»*

РОЛЬ БОРГОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ФОРМУВАННІ ЕФЕКТИВНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація

Дослідження присвячене актуальній для сучасної України темі – визначенню ролі боргових зобов'язань у процесі формування ефективної державної політики. З'ясовано потенціал щодо використання в Україні досвіду деяких зарубіжних країн (Італійської Республіки, Федеративної Республіки Бразилія, Республіка Польща тощо) із цього питання. З огляду на курс України на європейську інтеграцію досліджено роль Європейського центрального банку в досягненні збалансованого бюджету та раціоналізації фінансової політики Єврозони. Визначено сутність процесу управління державним боргом та механізми підвищення його ефективності.

Вступ

Донині істотно збагатилось наукове знання про важливі сторони функціонування й розвитку держави та права. Нові процеси в державно-правовому житті суспільства зумовлюють необхідність перегляду багатьох звичних уявлень.

Функціонування фінансової системи спрямоване на вирішення певних завдань, що стоять перед суспільством. Цим завданням підпорядковуються і організація фінансових відносин у суспільстві, і процеси руху й розміщення фінансових ресурсів та ціноутворення на них, і пропорції між їх централізацією та децентралізацією, і порядок формування, розподілу й перерозподілу доходів, і спрямованість витрат окремих суб'єктів підприємницької діяльності, громадян та держави, і структурне співвідношення між окремими сферами й ланками фінансової системи, і характер взаємовідносин між ними, і пропорції між індивідуальним та суспільним споживанням. Серед безлічі варіантів організації фінансових відносин і фінансової діяльності необхідно вибрати саме той, що найбільше підходить конкретній країні в конкретний час. Саме вибір цього варіанту становить основу фінансової політики держави.

Під фінансовою політикою розуміють комплекс дій і заходів, що здійснюються державою в межах наданих їй функцій та повноважень у сфері фінансової діяльності суб'єктів господарювання та фінансових інституцій, громадян і безпосередньо держави з метою вирішення певних завдань та досягнення поставлених цілей.

Фінансова політика відображає суб'єктивну сторону функціонування фінансів. Самі по собі фінанси й фінансова система є об'єктивними явищами. Вони існують незалежно від волі окремих суб'єктів фінансових відносин та загалом відбивають об'єктивні закономірності розвитку. Однак механізм функціонування фінансів, організація фінансових відносин та рух грошових потоків хоч і підпорядковані цим об'єктивним закономірностям, проте не спрацьовують самі по собі, їх організовують конкретні суб'єкти, які керуються багатьма чинниками політичного, економічного й гуманітарного характеру, поєднуючи при цьому як загальносуспільні, так і власні інтереси. Тому фінансова політика завжди є переплетенням широкої гами різноманітних інтересів окремих політичних партій і владних структур, центральних та місцевих органів влади й управління, різних верств населення тощо.

Важливим складником фінансової політики є борговий складник, який починається з визначення співвідношення між податковими та позиковими фінансами. Перші засновуються на формуванні доходів бюджету за рахунок податків та обов'язкових платежів, а другі – на використанні в певних межах державних позик. Зазначений складник визначає межі й умови державного запозичення, співвідношення між його формами, між кредиторами держави, а також порядок і механізм погашення державного боргу.

Ефективна реалізація боргової функції держави в умовах нестабільності світової фінансово-кредитної системи вимагає перегляду напрямів національної фінансової політики, економічної безпеки держави. Трансформація фінансової політики потребує розроблення та впровадження цілісної стратегії, яка поєднуватиме завдання вдосконалення організаційного й інституційного забезпечення фінансової політики, коригування її спрямованості на вирішення поточних проблем з одночасним розвитком альтернативних, непозикових інструментів фінансування бюджетних видатків (податкового складника формування державного бюджету), а також розробленням механізмів покращення фінансової стратегії держави.

1. Управління борговими зобов'язаннями як функція сучасної держави: на перетині політики, економіки та права

Останнім часом, коли вирішуються питання інтеграції держави в систему світової економіки, актуальною стала проблема виявлення природи функцій держави. Постановка перед державою на певному етапі її розвитку відповідних завдань зумовлює здійснення конкретних функцій. Завдання, що стоять перед державою, свідомо не вирішувані поза реалізацією нею відповідних функцій. Проте за всієї значущості завдань, що стоять перед державою, вони не є першоосновою для розвитку держави та її функцій. Завдання, які вирішуються державою, самі безпосередньо базуються на соціально-економічних і політичних потребах суспільства, тобто визначаються закономірностями його розвитку [3, с. 339–340].

Проте варто визнати той факт, що основні функції найбільш «чуйні» до сутнісних змін держави. Інші ж функції підпадають під потужний вплив стабільних етнокультурних пластів життя суспільства, національних і територіальних особливостей, традицій тощо. Тому новий тип держави може в явній чи прихованій формі зберігати та іноді розвивати деякі старі функції.

Серед різноманітних прямих і зворотних зв'язків держави з людиною, територіальною громадою, трудовими колективами, етнонаціональними спільнотами або суспільством загалом особливе значення має функціональна сторона держави. Найбільш узагальнено це виражається у функціях держави, тобто основних напрямках і видах її діяльності щодо вирішення певних завдань, які постають перед державою [1, с. 90].

Як і сама держава, функції держави – це історичні явища, які не залишаються незмінними. Функції держави в історичному «розрізі» щодо суспільства – це основні напрями її діяльності, що націлена на вирішення спільних справ суб'єктів політичної системи суспільства на кожному історичному етапі його розвитку.

Дослідження функцій держави є традиційним та надзвичайно важливим для юриспруденції. Функціональна характеристика дає змогу вивчити державу конкретного типу, її види й форми, а також державність народу. Напрями та види діяльності держави, постановка й вирішення завдань, які стоять перед нею, визначення цілей і шляхів їх досягнення є вирішальними в розкритті сутності та соціальної цінності держави. Не викликає сумнівів те, що саме за допомогою аналізу функцій можна чітко визначити характер діяльності держави, правильність вибору пріоритетів нею на тому чи іншому етапі її розвитку, зрештою – рівень її організованості й ефективності.

Так, юридичною наукою запропоноване трактування функцій держави як особливого механізму державного впливу на суспільні процеси й відносини, що визначає напрями та зміст її діяльності з управління справами суспільства. І це правильно, тому держава, виконуючи певні функції в тих чи інших сферах життя суспільства, водночас у вигляді проведених реформ, різноманітних перетворень, правового регулювання суспільних відносин впливає на стан суспільних процесів. Здійснення певних функцій може як стабілізувати умови розвитку суспільства, так і посилювати його кризовий стан [2, с. 396–397].

Таким чином, у державності того чи іншого суспільства зберігається спадкоємність функцій, проте діє також механізм оновлення функцій. Наприклад, на появу нових функцій впливають самоорганізації, суб'єктивні та навіть синергетичні процеси, а не лише та чи інша міра залежності функцій від зміни сутності й форми держави [4, с. 10].

Здійснення державних функцій – це складний і багатогранний процес впливу держави в особі її органів та їх посадових осіб на певне коло суспільних відносин.

Численність та особливості існуючих суспільних відносин зумовлюють існування досить широкого кола відповідних функцій держави.

Нині дедалі важливішим стає виділення глобальних функцій держави, що характеризують діяльність сучасної держави в екологічній, демографічній, сировинній, космічній, борговій сферах, у сфері створення й використання ядерної, інформаційної технологій, у сфері захисту прав і свобод людини та в інших сучасних глобальних державних сферах діяльності, що зачіпають усю цивілізацію [5, с. 18].

З огляду на значну поширеність кризових явищ та істотний негативний вплив із негативних наслідків на суспільний устрій виникає необхідність реалізації державою спеціальних видів діяльності, які враховуватимуть характерні особливості такого управління. Під час стабільного розвитку найважливіші завдання суб'єктів, які реалізують свої управлінські повноваження у сфері економіки, полягають у забезпеченні економічної стабільності, гармонійного розвитку виробництва й соціальної сфери, зміцненні наукового потенціалу, створенні сприятливих умов для ефективного господарювання та оптимальної реалізації як суспільних, так і приватних інтересів [6]. В умовах кризи пріоритети в державному управлінні дещо зміщуються в бік забезпечення стабілізації економічної ситуації. Відповідно, перелік функцій держави також вимагає певних змін.

Вважаємо, що генеральною тенденцією в розвитку функцій сучасної держави є саморегулювання, самоорганізація та самодіяльність. Держава виконує тепер менший за обсягом, проте оновлений набір функцій. При цьому регулювання деяких суспільних процесів держава здійснює жорсткими імперативними заходами (наприклад, податковою політикою, управлінням державними боргами, установленням правил конкуренції, відповідальності за порушення екологічної безпеки населення тощо). В інших же сферах використовуються м'якші засоби (наприклад, підтримка розвитку науки, культури тощо) [7, с. 5].

Ускладнення й прискорення соціальних процесів, їх у більшості випадків майже повна безконтрольність і некерованість є не що інше, як рішучий виклик часу, на який людство вимушене в найближчій історичній перспективі дати адекватну відповідь. Воно опинилось перед необхідністю інтенсивного наукового пошуку та практичного творення нових, більш досконалих державних форм та інститутів, здатних спрогнозувати найближчі й віддалені перспективи розвитку цих процесів.

Саме держава як найбільш всеосяжна та потужна соціальна організація, що має величезні матеріальні, фінансові, інформаційні, адміністративні й інші ресурси, покликана взяти на себе роль головного та відповідального суб'єкта управління сучасним суспільством. Тому вдосконалення державного механізму, модифікація існуючих і створення нових владних структур, здатних адекватним чином реагувати на різноманітні проблеми, що виникають зі зв'язків з ускладненням і прискоренням суспільних процесів, є першочерговим завданням, яке стоїть сьогодні перед усіма без винятку країнами [8, с. 186–187].

Суб'єктом вироблення фінансової політики є держава в особі вищих органів влади й управління та основних фінансових органів – міністерства фінансів і центрального банку, а суб'єктами реалізації – фінансові органи та інституції. При цьому формування фінансової політики включає концептуальне визначення засад і напрямів цієї політики з позицій вирішення поставлених завдань соціально-економічного розвитку (вищі органи влади й управління) та розроблення конкретних заходів щодо реалізації поставлених завдань (міністерство фінансів і центральний банк) [9, с. 12].

Фінансова політика розглядається в широкому й вузькому розумінні. У широкому розумінні вона відображає всі сторони функціонування фінансів та охоплює монетарну (грошово-кредитну) і фіскальну політику.

Монетарна політика являє собою комплекс дій і заходів у сфері грошового ринку. Її механізм засновується на пропозиції грошей та їх вартості як фінансових ресурсів, можливості державних запозичень.

Фіскальна політика характеризує дії держави щодо централізації частини виробленого ВВП та її суспільного використання. Вона здійснюється шляхом упровадження різноманітних методів мобілізації державних доходів і розподілу цих коштів за окремими напрямками державних видатків. Саме фіскальна політика становить основу фінансової політики в її вузькому розумінні. Водночас ця політика ширша, оскільки включає також політику у сферах фондового й страхового ринків та міжнародних фінансів.

Фінансова політика у сферах фондового й страхового ринків характеризується діями держави щодо їх розвитку та регулювання, створення відповідних гарантій клієнтам страхових компаній та інституційних інвесторів. Оскільки вказані фінансові інституції є самостійними комерційними структурами, держава може впливати на них, як і на інших суб'єктів підприємницької діяльності, лише засобами регуляторної політики.

Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів пов'язана з налагодженням взаємовідносин держави з міжнародними організаціями й фінансовими інституціями, членство в яких є добровільним. З одного боку, воно передбачає членські внески, а з іншого – можливості отримання фінансової допомоги. Сутність політики полягає у визначеності щодо участі в цих організаціях та інституціях та у встановленні засад співробітництва.

Основну роль для боргової функції в умовах нестабільної економіки має відігравати зважена фінансова політика у сфері державних запозичень, натомість борговий складник фінансової політики великої кількості сучасних держав на цьому етапі характеризується відсутністю систематизованості, плановості, а процес регулювання державного боргу – суперечливістю, неефективною дією різних елементів його несформованого механізму. Тому особливого значення набуває необхідність визначення чітких стратегічних завдань фінансової політики з метою мінімізації негативних наслідків державних запозичень, які поряд із податковими надходженнями є важливою складовою частиною формування бюджетних ресурсів держави.

Державний борг є не лише засобом залучення коштів для фінансування державних потреб, а й важливим інструментом фінансової політики держави, необґрунтоване використання якого може призвести до суттєвих ускладнень, у тому числі до загострення фінансової кризи.

Основні напрями бюджетної політики, спрямовані на створення умов для рішучого подолання наслідків фінансово-економічної кризи, проведення ефективної податково-бюджетної політики, переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки, як один із важливих складників визначають реалізацію вираженої боргової політики [10, с. 4].

Справді, державні позики є альтернативним щодо податків джерелом фінансування державних видатків. Проте їх використання має певні обмеження. Розміщені запозичення, забезпечивши виконання видаткової частини бюджету в умовах його дефіцитності, через певний період часу мають бути повернені зі сплатою відсотків. Тому за їх рахунок необхідно фінансувати лише ті інвестиційні проекти, подальше функціонування яких сприятиме стійкому зростанню ВВП. Тільки тоді на

обслуговування й погашення позик вилучатимуться лише додатково акумульовані на основі розширення податкової бази доходи бюджету, а отже, згодом не доведеться або підвищувати податкове навантаження, або мінімізувати видатки, підриваючи можливості економічного зростання й надалі [11, с. 320].

Зростання державної заборгованості в умовах низького рівня інвестиційних видатків означатиме, що в майбутньому ще більше державних коштів будуть спрямовуватись на обслуговування державного боргу, а не на виконання суспільно значущих функцій держави та реалізацію інноваційної моделі розвитку національної економіки.

Тому надзвичайно важливою умовою для боргової функції в умовах нестабільної економіки є оптимальний вибір напряду використання запозичених коштів: фінансування погашення дефіциту бюджету спричинює збільшення державного боргу без створення майбутньої бази його погашення; капіталотворче використання коштів призводить до збільшення ВВП в майбутньому за сталого рівня оподаткування на всіх проміжках часу та до зростання добробуту населення [12, с. 161].

Вагоме значення для боргової функції в кризовий і посткризовий періоди мають зважена державна боргова політика та зменшення масштабів трансформації умовних зобов'язань уряду в прямий державний борг.

Відсутність цілісної державної боргової стратегії призведе до того, що борговий тиск на державний бюджет щороку посилюватиметься до максимального значення. За незмінності векторів податково-бюджетної політики надмірне нарощування державного боргу (внутрішніх і зовнішніх запозичень, неконтрольованого надання державних гарантій) може спровокувати кризу державної заборгованості, а отже, призвести до політичної кризи в державі.

Державний борг, досягаючи загрозливих розмірів, із часом може спровокувати гіперінфляцію або дефолт. За більш сприятливих обставин погашення державної заборгованості вимагатиме підвищення рівня податкового навантаження чи зменшення державних видатків, що негативно позначиться на темпах економічного зростання в середньостроковому періоді [13, с. 328].

В умовах нестабільності економічного розвитку кардинальних змін потребує державна політика щодо забезпечення фінансування державних видатків. У короткостроковому періоді залучення позичкових ресурсів дає можливість дещо знизити фіскальне навантаження на національну економіку в розрахунку на спрямування додаткових коштів, які залишаються в суб'єктів господарювання, на їх розвиток. Натомість фінансування поточних бюджетних видатків здійснюватиметься за рахунок майбутніх ресурсів розвитку, а отже, економічний розвиток гальмуватиметься в довгостроковій перспективі. Тому на сучасному етапі особливої актуальності набуває визначення оптимального співвідношення між борговим і податковим фінансуванням бюджетних видатків держави.

Отже, дієздатність фінансової політики значною мірою визначається узгодженістю її окремих складників. І монетарний, і фіскальний, і податковий, і бюджетний, і борговий складники фінансової політики держави, і політика фінансового ринку мають бути спрямовані в один бік. Тільки скоординована й узгоджена політика може дати позитивні результати. Фінанси являють собою єдиний організм, у якому всі складові частини досить тісно взаємопов'язані, а тому прорахунки в будь-якому напрямі фінансової політики неодмінно ведуть до негативних наслідків [14, с. 258].

Фінансова політика реалізується за двома напрямками: регламентування фінансових відносин у суспільстві та здійснення поточної фінансової діяльності. Регламентування фінансових відносин характеризує стратегію фінансової політики, а поточна фінансова

діяльність – її тактику. Базовим елементом є регламентування фінансових відносин, яке може здійснюватись державою в законодавчій та адміністративній формах.

Законодавче регламентування полягає в прийнятті відповідних законодавчих актів, які встановлюють суб'єктів фінансових відносин, їх права й зобов'язання, порядок і методи здійснення фінансової діяльності тощо. Адміністративне регламентування передбачає надання прав щодо регулювання фінансових відносин органам державного управління. Головною формою вироблення фінансової політики є законодавче регламентування фінансових відносин, оскільки воно ставить фінансову діяльність на стабільну правову основу, що робить стійкою також фінансову політику.

Залежно від завдань, на розв'язання яких спрямована фінансова політика, вона поділяється на такі види: політику стабілізації, політику економічного зростання, політику стримування ділової активності.

Політика стабілізації спрямована на підтримання макроекономічної рівноваги на основі сталих обсягів виробництва за стабільності цін. Її реалізація ґрунтується на запозиченні стабільних обсягів фінансових ресурсів за сталих пропорцій розподілу й перерозподілу отриманих доходів. Розрізняють два різновиди цієї політики, які досить суттєво відрізняються один від одного, – політику стабілізації після економічного спаду, яка має стимулюючий характер, і політику стабілізації в період економічного піднесення, яка має обмежувальне спрямування.

Політика економічного зростання спрямована на досягнення необхідного для країни рівня щорічного збільшення обсягів ВВП з урахуванням її потенціалу. Вона націлена на розширення обсягу фінансових ресурсів та забезпечення їх доступності як за цінами, так і за умовами залучення. Реалізація фінансової політики економічного зростання може здійснюватись трьома основними способами через зростання державних видатків, зниження рівня оподаткування та проведення політики «дешевих грошей».

Політика стримування ділової активності використовується для регулювання економічного циклу з метою запобігання кризі надвиробництва чи недопущення виснаження економіки внаслідок надмірних темпів економічного зростання. Вона здійснюється такими ж способами, як за політики економічного зростання, тільки у зворотному напрямі: скорочення державних видатків, підвищення рівня оподаткування, установлення високих відсоткових ставок за кредитами.

На основі сформованої політики здійснюються конкретні заходи у сфері фінансів. При цьому дуже важливо забезпечити дієвість фінансових інструментів, адже результативність фінансової політики залежить як від її обґрунтованості, так і від того, як реалізуються механізми її здійснення. У зв'язку із цим вкрай важливим є контроль за перебігом реалізації виробленої фінансової політики. Фінансові відносини та фінансова діяльність настільки складні й багатофакторні, що будь-які зміни в економічному середовищі можуть або змінити дію фінансових інструментів, або спрямувати їх в інший бік. Це у свою чергу може призвести до зовсім інших результатів порівняно з тими, які очікувались від цієї фінансової політики.

Однією з основних цілей управління тимчасовою структурою державного боргу є контроль за графіком боргових платежів, щоб у нього були відсутні періоди пікових навантажень, з одного боку, та основні виплати за боргами припадали на період очікуваного зростання економіки – з іншого. Ключовим моментом при цьому є безперервність управління, причому політика запозичень повинна мати здатність до коригування залежно від поточного стану економіки й найбільш достовірних короткострокових прогнозів. Суверенні запозичення виконують завдання побудови

оптимальної системи управління державним боргом у розряді першочергових [15, с. 46].

Необхідність узгодження політики державних запозичень і грошово-кредитної політики в стратегічному плані та в площині тактичних заходів зумовлюється тим, що досягнення окремих цілей боргової політики потребує комплексного застосування бюджетних і грошово-кредитних важелів, а спрямованість та інструментарій боргової політики впливають на окремі складники грошово-кредитної системи.

Однак управління державним боргом, центральним елементом якого є зовнішнє позичкове фінансування, зумовлює значні ризики для стабільності державних фінансів. Покладання на зовнішні позики збільшує потенційні негативні наслідки девальвації національної валюти та посилює залежність державних фінансів від кон'юнктури світових фінансових ринків.

Відображенням недосконалої політики державних запозичень є деформована структура державного боргу України.

Основним застереженням проти активного використання внутрішнього позичкового фінансування є витіснення державними позиками приватних інвестицій.

Таким чином, відсутність місткого й ліквідного ринку державних цінних паперів і надання урядом України переваги зовнішнім державним позикам над внутрішніми перешкоджає становленню адекватного інструментарію грошово-кредитного регулювання та ефективному розвитку національної фінансової системи: недостатність внутрішніх фінансових інструментів із низьким ступенем ризику та відсутність інформації щодо динаміки й очікувань базових відсоткових ставок стримують розвиток внутрішнього фінансового ринку.

Однак проблеми координації фінансової політики уряду внаслідок недосконалості законодавчої бази, інституційної відокремленості та несформованості ефективного механізму взаємодії на оперативному рівні тривалий час залишаються невирішеними в нашій державі.

Проте застосування положень законів і нормативних актів не забезпечує створення цілісної системи для вжиття скоординованих заходів у сфері фінансової політики держави та гармонійного поєднання грошово-кредитних і позикових інструментів під час вирішення стратегічних завдань розвитку держави [16, с. 628–633].

2. Зарубіжний досвід управління державним боргом як складової частини формування ефективної державної політики

Найбільш налагоджений механізм координації боргового та грошово-кредитного складників фінансової політики держави діє в розвинених країнах світу. Органи управління державним боргом і грошово-кредитного регулювання в цих країнах мають чітко визначені цілі діяльності, набір інструментів і сферу відповідальності.

У Європейському Союзі боргова складова частина фінансової політики є сферою компетенції Європейського Центрального банку, а управління державним боргом здійснюється національними органами. Для забезпечення взаємодії боргового та грошово-кредитного складників фінансової політики в країнах-членах функціонує ефективний механізм обміну інформацією між національними центральними банками та міністерствами фінансів (казначействами). Центральні банки в оперативному порядку отримують інформацію про надходження й витрачання коштів із бюджетних рахунків і разом із Європейським Центральним банком розробляють спільну систему заходів для регулювання банківської ліквідності в Єврозоні.

Для гарантування фінансової дисципліни та забезпечення підтримки, збалансованої й орієнтованої на стабільність політики Європейського Центрального банку з використанням бюджетних важелів національними органами країни-члени зобов'язані дотримуватись положень Маастрихтського договору та Пакту економічної стабільності та зростання. Маастрихтський договір, підписаний країнами-членами в 1991 р., встановив кількісні обмеження на дефіцит бюджету й розмір державного боргу на рівні 3% і 60% ВВП відповідно. Пакт економічної стабільності та зростання від 1996 р. доповнив кількісні критерії вимогами досягнення збалансованого бюджету або його зведення з профіцитом у середньостроковому періоді впродовж економічного циклу.

У Новій Зеландії підґрунтя для ефективної взаємодії різних інститутів, відповідальних за проведення макроекономічної політики, створює підпорядкування дій уряду та Резервного банку досягненню довгострокових цілей. За чинного в Новій Зеландії інституційного механізму уряд визначає довгострокові цілі та обирає тактику бюджетно-податкової політики (у межах, визначених Законом «Про фінансову відповідальність») незалежно від Резервного банку. А Резервний банк Нової Зеландії враховує основні параметри бюджетної й боргової політики уряду як екзогенні чинники під час визначення курсу грошово-кредитної політики, що націлена на забезпечення стабільності цін у середньостроковій перспективі. Транспарентність бюджетно-податкової політики уряду та завчасне інформування громадськості про заходи такої політики є одним із механізмів забезпечення її узгодженості з грошово-кредитною політикою. Резервний банк Нової Зеландії з використанням доступних йому засобів оперативно реагує на імпульси бюджетно-податкової політики уряду.

Ця система не виключає можливості проведення консультацій між Резервним банком та урядом/казначейством із питань координації бюджетної й грошово-кредитної політики. Однак спрямованість таких консультацій визначається як спільне досягнення довгострокових цілей, встановлених урядом, і заходи з оперативного регулювання грошово-кредитного ринку, управління державним боргом та фінансування видатків бюджету не можуть вступати в протиріччя з визначеними довгостроковими цілями [17, с. 83–88].

В Італії Казначейство, структурним підрозділом якого є Департамент державного боргу, та Банк Італії тісно співпрацюють у сфері управління державним боргом. По-перше, на регулярних спільних нарадах обговорюються питання емісії державних цінних паперів, такі як суми запозичень і перелік інструментів, що будуть запропоновані інвесторам. По-друге, представники Банку Італії завжди включаються до складу робочих груп, які створюються час від часу для опрацювання нововведень у сфері управління державним боргом. По-третє, проводиться регулярний обмін інформацією з проблем випуску цінних паперів, деномінованих в іноземній валюті, розміщення та погашення яких впливає на величину міжнародних резервів країни [18].

У Японії питанням координації боргової й грошово-кредитної складових частин приділяється пильна увага. Фінансовим законом Японії Центральному банку заборонено купувати державні облігації на первинному ринку. Проте за погодженням із парламентом Міністерству фінансів Японії дозволяється продавати безпосередньо Центральному банку облігації, що випускаються з метою рефінансування заборгованості за облігаціями, які знаходяться в портфелі Центрального банку. Заміщення державних цінних паперів, що погашаються, новими паперами не призводить до зростання грошової маси в обігу, а тому вважається допустимим.

Країни з перехідною економікою та країни, що розвиваються, об'єктивно зазнають більших труднощів зі становленням ефективної системи координації боргового й грошово-кредитного складників фінансової політики. Вади інституційного середовища та низький рівень розвитку фінансових ринків не дають змогу чітко розділити цілі управління державним боргом та цілі грошово-кредитної політики, а також повністю відлучити уряд від позик центрального банку. Багато країн потерпають від недостатньо надійних прогнозів щодо надходжень на рахунки уряду й витрачання бюджетних коштів. Виникають також суттєві труднощі під час становлення механізму координації дій та обміну інформацією між міністерством фінансів і центральним банком. Проте існують також позитивні приклади вирішення таких проблем.

У Бразилії проводяться регулярні зустрічі представників Національного казначейства та Центрального банку для обміну інформацією щодо поточного стану ліквідності уряду і його майбутніх потреб у залученні коштів. Стратегія управління державним боргом і фінансування дефіциту бюджету розробляється й реалізується Національним казначейством, однак із посадовими особами Центрального банку Бразилії завжди проводяться консультації для оцінки потенційного впливу такої стратегії на стан грошово-кредитної сфери й динаміку обмінного курсу.

У Польщі для координації політики управління державним боргом із бюджетною й грошово-кредитною політикою в 1994 р. було засновано Комітет з управління державним боргом. Комітет є дорадчим органом і складається з представників Міністерства фінансів Польщі, Національного банку Польщі та Державного казначейства. Зустрічі членів комітету проводяться раз на місяць. На зустрічах обговорюються питання наповнення бюджету, ситуація на фінансових ринках, розробляються щомісячні плани фінансування бюджету через запозичення. За результатами засідань готуються висновки комітету, що мають консультативний характер.

У Словенії на законодавчому й регулятивному рівні існує чітке розмежування повноважень, сфери відповідальності та цільової спрямованості грошово-кредитної політики та політики управління державним боргом. Тісна координація дій Міністерства фінансів Словенії та Банку Словенії передбачена під час підготовки середньострокового фіскального сценарію. Щорічна програма фінансування, яка розробляється Міністерством фінансів Словенії, подається на розгляд Банку Словенії, який має висловити свої зауваження й пропозиції. Співробітники Міністерства фінансів, відповідальні за управління державним боргом, в оперативному порядку обмінюються інформацією щодо поточних і майбутніх потреб уряду в залученні позикових коштів із фахівцями Банку Словенії, які у свою чергу надають інформацію щодо кон'юнктури фінансових ринків. На регулярній основі відбуваються зустрічі представників Міністерства фінансів Словенії та Банку Словенії для обговорення актуальних проблем управління державним боргом і застосування важелів грошово-кредитної політики. Міністерство фінансів щомісячно готує для Банку Словенії тримісячний прогноз щоденних надходжень і витрат коштів із бюджетних рахунків.

Координація фінансової політики уряду має ґрунтуватись на чітких правилах і принципах, які відображені у відповідних законодавчих актах.

Для створення надійних засад збереження фінансової стабільності в довгостроковій перспективі та формування умов для координації політики державних запозичень із грошово-кредитною політикою в законодавчих і нормативних актах держави

доцільно чітко зафіксувати обмеження обсягів державного боргу й позичкового фінансування дефіциту бюджету.

Класики фінансової науки обґрунтовують необхідність нормативно-правового регулювання фінансової політики. У демократичному суспільстві раціональна поведінка уряду полягає в нарощуванні дефіциту державного бюджету та державного боргу, оскільки електорат прихильно ставиться до збільшення державних видатків чи зниження рівня податкового навантаження, мало цікавлячись при цьому міркуваннями фінансової стабільності. Натомість впровадження спеціальних обмежувальних норм створює умови для впорядкування дій політиків і посилення збалансованості державних фінансів, що позитивно впливає на темпи економічного розвитку в довгостроковій перспективі [19].

Законодавче встановлення правил фінансової політики держави та принципів грошово-кредитної політики матиме довгостроковий характер і забезпечить непорушність макрофінансової стабільності в країні на тривалу перспективу.

Реалізація зазначених пропозицій забезпечуватиме ефективну координацію політики державних запозичень із політикою регулювання грошово-кредитної сфери, сприятиме посиленню збалансованості фінансової політики держави та її спрямованості на досягнення стабільно високих темпів економічного зростання.

Державній фінансовій політиці відведена одна з провідних ролей у підвищенні ефективності державного управління й реструктуризації бюджетного сектора. Адже, як відомо, формування бюджетної політики у сфері управління державним боргом є складовою частиною системи управління державними фінансовими ресурсами. Як показала серпнева криза 1998 р. в Росії, а також практика економічного реформування в інших країнах (Бразилії, Аргентині тощо), державні боргові зобов'язання за непередбаченої фінансової політики є не лише одним із високоризикових джерел поповнення національної казни, а й причиною глибоких економічних і політичних криз. Це визначає тісний взаємозв'язок завдання управління державним боргом із питаннями забезпечення економічної безпеки держави або регіону, що здійснює запозичення [20, с. 23–24].

Усе викладене визначає високу міру значущості питань, що стосуються як боргового складника фінансової політики, так і всієї фінансової політики загалом [21, с. 55–56; 22, с. 46–55].

Щоб уникнути неконтрольованого зростання державного боргу й вартості його обслуговування, економісти пропонують, що фінансова політика має бути націлена на активне управління державним боргом, забезпечуючи можливість гнучко реагувати на умови залучення позик, що змінюються, у різних сегментах внутрішнього та зовнішнього ринків [23, с. 258; 24, с. 13; 25, с. 17].

Для дослідження ролі боргових зобов'язань у формуванні ефективної державної політики на особливу увагу заслуговує визначення управління, надане А. Томпсом та А. Стріклендом, згідно з яким стратегічне управління – це процес, за допомогою якого менеджери здійснюють довгострокове керівництво організацією, визначають специфічні цілі діяльності, розробляють стратегії для досягнення цілей, враховуючи всі найсуттєвіші зовнішні й внутрішні умови, а також забезпечують виконання розроблених планів, постійно розвиваючись і змінюючись [26, с. 24].

Однак наведене визначення не містить поняття щодо управління саме державним боргом. Тому пропонуємо визначення управління державним боргом як багатопланового, формально-поведінкового процесу, який є складовою частиною фінансової політики уряду, допомагає формулювати та виконувати ефективні заходи,

що сприяють балансуванню відносин між державою, її окремими частинами та зовнішнім середовищем, для досягнення встановлених цілей. Основні цілі управління зовнішнім державним боргом необхідно поділити на такі групи: фінансово-економічні, національної безпеки, політичні, соціальні.

Процес управління має довгостроковий, стратегічний характер, однак в економіці будь-якої країни, як і в діяльності будь-якого суб'єкта господарювання, постійно відбуваються певні поточні зміни, вплив різноманітних чинників, що потребує оперативного втручання держави, прийняття рішень, вжиття необхідних заходів. Ключовим моментом при цьому є безперервність управління, причому політика запозичень повинна бути придатна до коригування залежно від поточного стану економіки й найбільш достовірних короткострокових прогнозів.

Варто підкреслити, що у світовій економічній літературі існує велика кількість підходів до класифікації критеріїв побудови й управління державним боргом, які зосереджують увагу переважно на окремих моментах процесу управління державним боргом, критеріях, складниках або стані його обслуговування. Загальна особливість більшості з них полягає в тому, що вони можуть бути застосовані здебільшого тільки для оперативного вирішення окремих завдань у процесі стратегічного управління [15, с. 50].

Необхідно виділити низку праць, у яких аналізується вплив ступеня довіри економічних агентів до боргового складника фінансової політики, що провадиться державою. У них оптимальна структура державного боргу розглядається з позиції спроможності реалізації, запровадження політики в часі. Стосовно завдання боргової функції оптимальна динамічна стратегія випуску й погашення боргів, а також траєкторія зміни ставок податку та грошової пропозиції є неспроможними в часі, якщо оптимальне рішення про структуру боргу, податки та пропозицію грошей, прийняте в майбутньому, стане відрізнятися від запланованого в початковий момент часу. При цьому варто зазначити, що і в початковий, і в майбутні моменти часу уряд обирає план власних дій, виходячи з оптимізації цільової функції добробуту споживачів [27, с. 89].

Теоретичне вивчення проблеми спроможності державної політики бере початок у праці Ф. Кідланда та Є. Прескотта [28, с. 482], де вперше на прикладі вирішення завдання оптимального оподаткування в економіці для забезпечення нагромадження капіталу було продемонстровано, що макроекономічна політика може бути неспроможною в часі. У деяких роботах акцент у вирішенні проблеми спроможності ставиться на репутації уряду, який послідовно її створює, усвідомлюючи, що «короткозора» поведінка може коштувати досить дорого. Міркування репутації активно використовуються також у теоретичних розвідках, які безпосередньо присвячені проблематиці державного боргу, насамперед у зв'язку з можливістю оголошення дефолту [29, с. 313].

З розвитком сучасної системи зовнішнього фінансування стала очевидною необхідність створення адекватних механізмів управління борговими зобов'язаннями країн, а отже, і розроблення боргової функції держави, у якій необхідно виділити стратегічний складник. Саме боргова функція держави, яка має бути складовою частиною фінансової політики уряду, повинна допомагати формулювати та виконувати ефективні стратегії уряду країни, що сприяють балансуванню відносин між державою, у тому числі її окремими частинами, та зовнішнім середовищем, а також досягненню нею встановлених цілей [30, с. 115–119].

Досліджуючи економічні передумови формування державного боргу, зазначимо, що бюджетний дефіцит виникає як результат кризових явищ в економічному й

політичному житті держави та призводить до утворення й зростання державного боргу. Бюджетний дефіцит збільшує державний борг, а зростання боргу у свою чергу потребує додаткових витрат бюджету на його обслуговування, тим самим збільшуючи бюджетний дефіцит. Дефіцит може бути пов'язаний із необхідністю здійснення значних державних вкладень у розвиток економіки. У цьому разі він відображає не кризовий стан суспільних процесів, а державне регулювання економічної кон'юнктури, прагнення забезпечити прогресивні зрушення в структурі суспільного виробництва. Дефіцит може відображати кризові явища в економіці, її розвал, неефективність фінансово-кредитних зв'язків, нездатність уряду тримати під контролем фінансову ситуацію в країні. У цьому разі бюджетний дефіцит – явище надзвичайно загрозливе, яке потребує не лише вжиття термінових економічних заходів для стабілізації економіки, фінансового оздоровлення господарства, а й відповідних політичних рішень. Проте в умовах функціонування економіки, що інтегрована у світогосподарські зв'язки, бюджетний дефіцит у допустимих межах може використовуватись.

Висновки

Отже, під борговою функцією також варто розуміти сукупність державних заходів, які пов'язані з випуском і погашенням державних боргових зобов'язань, визначенням ставок відсотків та виплатою доходу за державними цінними паперами, встановленням ліміту боргу, підтриманням курсу державних зобов'язань, визначенням умов випуску нових державних цінних паперів.

Дослідивши механізм боргової функції, зазначимо, що загрозу економіці становить не стільки державний борг як такий (особливо якщо він не дуже відхиляється за своїми параметрами від узагальнених макроекономічних показників), скільки зростання суми витрат на його обслуговування [31, с. 30].

Мінімізація вартості обслуговування державного боргу є стратегічним завданням боргової функції. Це завдання узгоджується не лише із чисто фіскальними інтересами, а й із потребами стимулювання інвестиційної активності, а також із довгостроковим поліпшенням добробуту населення, адже економія поточних витрат на обслуговування боргу знижує податковий тягар для майбутніх поколінь.

Чиста стратегія мінімізації витрат обслуговування боргу може враховуватись лише в тому разі, коли премія за ризик визначається недосконалістю ринків, асиметрією інформації, помилками в очікуваннях інвесторів або відсутністю довіри до політики, яку провадить держава.

Уряди всіх рівнів ставлять таке завдання перед борговою функцією, як досягнення оптимальної структури боргу з позиції вартості й строків погашення облігаційних сертифікатів, а також прагнуть дотримуватись «золотого правила» державних фінансів – збільшення довгострокових позик за скорочення питомої ваги короткострокових позик.

Обслуговування боргу – це комплекс заходів із погашення позик, виплати відсотків за ними, уточнення й зміни умов погашення випущених позик. Обслуговуванням внутрішнього боргу займаються зазвичай емісійні банки країн, які виступають фінансовими агентами казначейства або міністерства фінансів.

Окрім чисто фінансових цілей, боргова функція має на меті також забезпечення економічного зростання, стимулювання інвестиційного процесу, протидію переливу капіталів за кордон. Якщо внутрішній державний борг становить надто великий відсоток щодо ВВП, то цілком зрозумілий значний негативний вплив цього боргу на динаміку економічного розвитку країни.

Боргова функція передбачає ефективне використання коштів запозичення, пошук коштів для виплати боргу, нейтралізацію негативних наслідків державного боргу, забезпечення сталого політичного клімату в країні.

Зазначене потребує формування комплексного підходу, координації грошово-кредитної (монетарної) і фіскальної політики, погоджених взаємовідносин уряду та національного банку з питань боргової політики. На цьому шляху бачиться розроблення ефективних форм і методів зниження боргового навантаження в контексті переходу від антикризового менеджменту (тобто реструктуризації боргових зобов'язань) до стратегічного боргового менеджменту із застосуванням інструментів активного управління державним боргом.

Список використаних джерел:

1. Лошихін О.М. Проблеми сучасного розуміння поняття та сутності функцій держави / О.М. Лошихін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 4. – С. 90–99.
2. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : [учебник] / под ред. Ю.Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
3. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М.Н. Марченко. – М. : ЗЕРЦАЛО-М, 2002–2003. – Т. 1. – 2002. – 528 с.
4. Байрамов Ф.Д. К вопросу о понятии «функции государства» / Ф.Д. Байрамов, Ф.Н. Аббасов // История государства и права. – 2003. – № 5. – С. 8–11.
5. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право: XXI век / И.И. Лукашук. – М., 2000. – 262 с.
6. Колпаков В.К. Адміністративне право України : [підручник] / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
7. Борисов Г.А. О развитии теории функций государства / Г.А. Борисов, Е.Е. Тонков // Право и образование. – 2005. – № 1. – С. 5–17.
8. Керимов А.Д. О культурно-просветительской функции современного государства / А.Д. Керимов // Право и образование. – 2006. – № 2. – С. 185–191.
9. Гальчинський А.С. Теорія грошей : [навч.-метод. посібник] / А.С. Гальчинський. – 4-те вид., змін. і доп. – К. : Основи, 2001. – 415 с.
10. Сідельникова Л.П. Боргова політика України в умовах нестабільної економіки / Л.П. Сідельникова // Економіка та держава. – 2011. – № 9. – С. 4–7.
11. Крисоватий А.І. Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні : [монографія] / А.І. Крисоватий. – Тернопіль : Карт-бланш, 2005. – 371 с.
12. Козюк В.В. Державний борг в умовах ринкової трансформації економіки України : [монографія] / В.В. Козюк. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 238 с.
13. Бюджетна політика у контексті соціально-економічного розвитку / за ред. М.Я. Азарова. – К. : НДФІ, 2004. – 345 с.
14. Федоров В.А. Державний борг та формування фінансової політики держави / В.А. Федоров // Право і суспільство. – 2014. – № 6-1. – Ч. 2. – С. 256–260.
15. Вавилов А.П. Принципы государственной долговой политики / А.П. Вавилов, Е.В. Ковалишин // Вопросы экономики. – 2001. – № 8. – С. 46–63.
16. Азаров М.Я. Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України : в 6 т. / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, В.М. Геєць та ін. – К. : НДФІ, 2004–2004. – Т. 1 : Пріоритети бюджетної політики та економічне зростання в Україні. – 2004. – 670 с.

17. Вахненко Т.М. Взаємодія політики державних запозичень і грошово-кредитної політики у забезпеченні розвитку фінансової системи України / Т.М. Вахненко // Банківська справа. – 2008. – № 2. – С. 82–95.
18. Guidelines for Public Debt Management: Accompanying Document Prepared by the Staffs of the International Monetary Fund and the World Bank Approved by V. Sundararajan and Kenneth G. Lay November 21, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/mae/pdebt/2002/eng/pdf/112102.pdf>.
19. Buchanan J. Democracy in Deficit: The Political Legacy of Lord Keynes / J. Buchanan, R. Wagner. – New York : Academic Press, 1977. – 208 p.
20. Покачалова Е.В. Социальная составляющая долговой правовой политики России как основа ее эффективности в условиях бюджетного реформирования / Е.В. Покачалова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2005. – № 4. – С. 22–30.
21. Финансы : [учебник] / [В.М. Родионова, Ю.Я. Вавилов, Л.И. Гончаренко и др.]; под ред. В.М. Родионовой. – М. : Финансы и статистика, 1993. – 400 с.
22. Бабич А.М. Финансы. Денежное обращение. Кредит : [учебник для вузов] / А.М. Бабич, Л.Н. Павлова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 687 с.
23. Улюкаев А.В. Проблемы государственной бюджетной политики : [науч.-практ. пособие] / А.В. Улюкаев. – М. : ИД «Дело», 2004. – 543 с.
24. Столяров А.И. Российский финансовый рынок: современное состояние и перспективы развития / А.И. Столяров // Финансы. – 2004. – № 2. – С. 11–14.
25. Анисимов С.А. Бюджетная политика как источник экономического роста / С.А. Анисимов, В.А. Максимов // Финансы. – 2005. – № 1. – С. 16–18.
26. Томсон А.А. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации : [учебник для вузов] / А.А. Томсон, А.Дж. Стрикленд. – пер. с англ. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 412 с.
27. Вавилов А.П. Государственный долг: уроки кризиса и принципы управления / А.П. Вавилов. – М. : Городец-издат, 2001. – 236 с.
28. Kydland F. Rules Rather Than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans / F. Kydland, E. Prescott // Journal of Political Economy. – 1977. – Vol. 85. – P. 473–492.
29. Missale A. The Debt Burden and Debt Maturity / A. Missale, O. Blanchard // American Economic Review. – 1994. – Vol. 84. – P. 309–319.
30. Шпачук В.В. Стратегічне управління зовнішнім державним боргом країни / В.В. Шпачук // Управління сучасним містом. – 2003. – № 7–9(11). – С. 114–121.
31. Климко Г.Н. Проблема ефективності використання іноземних кредитів у економіці України / Г.Н. Климко, А.С. Матвієнко // Фінанси України. – 1997. – № 2. – С. 29–37.

Шедяков В.Е.,

кандидат экономических наук, доктор социологических наук,
независимый исследователь
г. Киев, Украина

ИДЕАЛЬНОЕ – РЕАЛЬНОЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ МЕРЫ ВЗАИМОРЕЗОНИРОВАНИЯ, АДЕКВАТНОЙ ОБЩЕСТВУ ЗНАНИЙ

Аннотация

Природа идеального исследуется в соотношении всеобщего и специфического в процессах социализации/аккультурации и индивидуализации, творческого и отчуждённого освоения мира. Борьба смыслов/идеалов рассматривается в контексте конкуренции Сверхпроектов культурно-цивилизационных миров. Постсовременная мера взаимовлияния и взаимоперехода реальности и виртуальности связывается с постглобальным состоянием общественной жизни. Адекватная содержательным и функционально-ролевым трансформациям организационно-управленческой политика характеризуется с позиций тенденций комплексной гуманизации общественных отношений. Для обеспечения гармоничного состояния разноуровневых интересов и соборности культурно-цивилизационного мира в анализ вовлекается стратегия, тактика и оператика перемен. Внимание фиксируется на росте значения модернизации информационной инфраструктуры для проведения стратегической футуродиагностики и обеспечения общественного дизайна, позволяющих использовать постсовременную меру взаиморезонирования идеального и реального, адекватную обществу знаний.

Вступление

Распространение виртуальной реальности, умножение возможных миров на развилке каждого выбора, усложнение структуры взаимодействий реального мира – всё это наряду с прочими особенностями усиливающихся тенденций общества, основанного на знаниях (или, короче, «общества знаний») требует соответствующих структур для индивидуальной и социальной реализации новой меры взаимного резонирования идеального и реального [1–5]. Информационный взрыв усилил общественное звучание ресурсно-методологических баз информационной конкуренции, превратив их использование в один из решающих факторов геостратегического полилога. Попытки же сохранения прежних рамок для адекватного новой эпохе звучания, «старые меха для нового вина» могут не только существенно усложнить формообразование, но и дать толчок опасным социальным процессам.

Методологической основой исследования послужили работы известных научных школ анализа проблемы идеального культурной системы общества, а также сопряжённых с ней: рефлексивного отражения, отношений репрезентации, ценностно-смыслового основания свободы и творческого преодоления отчуждения (от Конфуция и Аристотеля (Платона), И. Канта, И. Фихте, Г. Гегеля и А. Смита, К. Маркса и А. Грамши до А. Абишевой, С. Аверинцева, А. Агга, А. Арсеньева, Л. Архангельского, В. Барулина, С. Батенина, М. Бахтина, Н. Бердяева, М. Блецкана, А. Бодрова, В. Босенко, В. Брожика, Д. Бэкхерста, И. Ватина, И. Витаньи, Г. Водолазова, Э. Глаголевой, Ю. Давыдова, Б. Додонова, О. Дробницкого, Д. Дубровского, М. Желнова, В. Звиглянича, А. Здравомыслова, И. Ивакина, С. Ивентьева, Э. Ильенкова, И. Ильина, Х. Йоаса, М. Кагана, Н. Казановой, Б. Кедрова, М. Князевой, П. Копнина, А. Коршунова, В. Лекторского, А. Леонтьева,

М. Лившица, Д. Лихачёва, Г. Лобастова, А. Лосева, Н. Лосского, Ю. Лотмана, А. Любичева, Л. Ляховой, Г. Маркузе, М. Мамардашвили, К. Мангейма, Е. и С. Мареевых, В. Межуева, Дж. Мура, И. Нарского, Н. Носова, К. Платонова, Н. Победы, В. Пономаренко, М. Прохорова, Е. Режабека, Н. Рагозина, М. Розенталя, М. Рокича, Н. Рыбакова, В. Сагатовского, Г. Солодкова, А. Спиркина, В. Толстых, А. Уледова, П. Фейерабенда, П. Флоренского, С. Франка, И. Фролова, Э. Фромма, М. Фуко, М. Хайдеггера, З. Цораева, В. Шаповалова и некоторых других – прежде всего, на базе развития марксова анализа роли стоимости (уровень социально-материального), формы стоимости (уровень социально-идеального) и потребительной стоимости (уровень материально-вещного) в диалектике абстрактного и конкретного труда, содержания и форм труда, процессе труда и процессе производства и в жизни общества в целом. Многие исследователи – например, Л. Беляева, А. Бузгалин, О. Буторина, Б. Дубин, Е. Головаха, В. Иноземцев, В. Кизима, А. Колганов, Е. Копатько, А. Кравченко, Н. Лапин, Н. Панина, Н. Полякова, В. Федотова, Л. Филинская, В. Шилов, Д. Яковлев – с успехом раскрывают особенности динамик постсоветского социокультурного пространства.

Таким образом, цель материала – изложение результатов анализа в 1982–2017 гг. автором взаимодействий фундаментальных и актуальных аспектов соотношения идеального и реального. Это обеспечивается путём первоочередного анализа:

- места идеального начала в организации и развитии общественной жизни;
- возможностей и отличий постглобального состояния общественных коммуникаций;
- аспектов взаиморезонирования идеального и реального, характерных тенденциям становления общества знаний,
- потенциала оптимизации организационно-управленческих структур соответственно новым рискам и перспективам.

Постглобализм и новая мера взаиморезонирования идеального и реального

Вымысел не есть обман, замысел – ещё не точка
Б. Окуджава

Идеальное является не только важнейшим фактором развития общества, но и значимой характеристикой прогресса в практическом и теоретическом освоении мира и развитии человечества. Духовное, душевное и интеллектуальное напряжение, их эмоциональное и рациональное измерения – элементы не только психического становления отдельного человека, но и социокультурного основания конкуренции культурно-цивилизационных миров; в этом контексте «идеальное есть только модификация всеобщего» [6, с. 136].

На пересечениях этих осей развития сформированы представления о трёх взаимообуславливающих ипостасях культуры: Истине, Добре и Красоте. Соответственно, разрыв в уровнях их развития таит опасности для цивилизации и отдельного человека. Вооружённость интеллектом и техникой тем более требует прочного социокультурного основания. Под влиянием уровня разделения труда включённость духовного творчества (прежде всего, научно-интеллектуального и художественно-образного) в процесс существующего общественного производства приобретает черты доминирования анализа/синтеза, соотношения универсальности/функциональности. Состояние и динамика социокультурных полей мира продуцирует конкретные формы взаимосвязей общественной психологии и

общественной идеологии в духовной жизни, переплетений теоретического и повседневного уровней индивидуального и общественного сознания.

Интеллектуальное и нравственное измерения общественной жизни и хозяйственно-производственной деятельности формируют как качество фундаментально-методологического фундамента практико-теоретического освоения действительности, так и напряжённость творческого поиска [7–12]. Образность, метафоричность, ассоциативность, насыщенность аллюзиями становятся важными ресурсами донесения своих идей и идеалов, влияния идеального поля жизнедеятельности на реальное. Впитывая особенности ценностно-смысловых комплексов, оперирование образами осуществляет воздействие на переход между общественным и индивидуальным восприятием: природа самих ценностей предполагает рассмотрение с позиций отпечатка общественного сознания в индивидуальном, входит в соприкосновение с составляющими элементами социальной памяти, общественных мифов и традиций, отражая совокупность свойств идеального. Идеальность как черта не только бытия потенциального или субъективного представления (коллективного или индивидуального), но и формы представленности, деятельностного замещения одного предмета другим позволяет анализ этой «чувственно-сверхчувственной» реальности. При этом средствами культуры осуществляется идеальная репрезентация материальной действительности, когда идеальное является признаком истинности бытия материального. Отношения социальной идеальности ценностно-смысловых комплексов как своего рода объективной субъективности и подтверждают дополнительно роль в качестве ресурса общественной интеграции и формирования полноценных социокультурных полей. Создание и распространение привлекательного образа не просто притягивают потенциальных сторонников, информационно «заражает» и активизирует их, они, фактически, материализуют идеи, подходы, переводя виртуальный мир в реальную плоскость и обеспечивая получение действенных преимуществ. Формирование образа апеллирует к опыту и настроению, интегрируя феномены культуры художественной и интеллектуальной, что позволяет под видом рациональных решений скрывать иррациональные начала, обходя ловушки критицизма и рассудительности [13–16].

Духовное производство усиливает своё значение важнейшей части социально-экономических систем. Вместе с тем, с одной стороны, оно испытывает заметное давление со стороны акторов глобальных процессов, с другой, зиждется на особенностях форм, предоставляемых базовыми ценностно-смысловыми комплексами культурно-цивилизационных миров. Духовное производство фиксирует на фундаментальном уровне производность общественного сознания от общественного бытия, на актуальном же – наоборот, общественного бытия от общественного сознания. Материальные и духовные культурно значимые пространственно-временные формы вещей, общественных контактов и процессов создают социально-экономический порядок, имеющий внутренние и внешние очертания. Одновременно духовное творчество как неотъемлемая определённости духовного производства, оказывается крайне чутким к отчуждающим человеческую личность факторам. Так, творческое начало предполагает реализацию сущностных сил человека, потому имманентно его природе. Вместе с тем растёт заинтересованность в паразитировании именно на духовной (в частности, интеллектуальной) одарённости, сдвигая акценты в процессах отчуждения.

Однако отчуждение – принудительная социализация в неприсущих человеку формах – общественно необходима до создания адекватного материального и духовного

фундамента самораскрытия человека (и природы им). При этом всеобщность/тотальность отчуждения акцентирует возможности иррационально-превращённых форм в реализации творческой одарённости человека, необходимость раскрывает потенциал свободы. «Человек самодетелен, если он сам регулирует свою деятельность, свой обмен веществ с природой, если он свободен в своей общественной жизни, действует по своему внутреннему побуждению, а не по внешнему принуждению» [17, с. 91]. Трудовое начало общественной жизни проявляется в аспектах как стоимостно-праксеологических, так и ценностно-аксиологических. А всеобщность общественных отношений капитала обеспечивает распространённость капитализированной формы богатства, которое и выступает, в частности, капиталом реальным, социокультурным, etc., проявляясь в процессах очеловечивания-овещнения в общественной жизни и функции личности в социальной структуре.

«Репрезентацию», то есть воплощение общественно-человеческого содержания в знаках, символах, стереотипах, институтах и прочих материальных объектах или явлениях вторичного типа, по преимуществу, нельзя смешивать с «репрезентацией» в объективном смысле, существующей независимо от человеческого сознания, сознания общественного или индивидуального, существующего в обществе или в природе» [6, с. 138]. Соответственно, и эпоха доминирования простого труда – период истории, когда человек вынужден делать сам то, что возможно превратить в удел внешних (вещных, технико-технологических) процессов. С одной стороны, с усилением тенденций формирования в глобальном масштабе «умного общества» знаний закономерно повышается общественное значение научно-интеллектуальной деятельности, ведя к превращению и образования (самообразования) в непрерывный процесс, и науки в первую (ведущую) производительную силу общества через положение непосредственной производительной силы. Для высвобождения своего созидательного потенциала наука обретает характеристики постнеклассической, интегрируя методы и возможности разных сфер знания. Вместе с тем, всё новые волны механизации, автоматизации, роботизации и т.п. сосредотачивают интерес к субъективному фактору производства, прежде всего, на его творческих (в первую очередь, интеллектуально-творческих) способностях, комбинации которых обладают заведомо глубоко индивидуальным характером [18–21].

С другой стороны, без надёжного морально-этического основания человечество ныне в состоянии нанести критично большой урон и окружающей среде, и себе. Традиции и ценности всегда формировали силы самосохранения и саморазвития ойкумены. Однако только теперь угрозы достигли планетарного масштаба, формируя вызовы как ценности самой человеческой жизни, так и достоянию мировой (духовной и материальной) культуры. В частности, этическая база материально-экономических отношений охватывает не только прежние (в том числе религиозные и иерархические) ценности, но и новые, связанные с критическим взглядом на «технологическое рабство» и производственный императив жизни, с ориентацией на гармонию труда и самостоятельность выбора деятельности, её места и времени. Вместе с тем, экология личности предполагает постоянный гражданский выбор в пользу творчества как проявления сугубо индивидуальной комбинации дарований в общественно предоставляемой форме. Если ранее человек, как правило, реализовывался в строгих рамках предопределённой рождением жизненной дороги, то сегодня в социальном масштабе свобода выбора в продуцировании смыслов сменила прежнюю свободу от выбора с низведением к животнo-вещной репродукции. Место общественной предрасположенности к отчуждённому канону и

индивидуального порыва к творчеству заняла общественная потребность в творчестве, дополняемая индивидуальной склонностью к бегству от сложностей свободы. Противоречие родовых сил разворачивается в социальные конфликты, вызывая варианты сублимации. Если внутренняя характеристика сил – их рационально-эмоциональная определённость, то внешняя – единство вещественного содержания, форм вещественных и общественных.

Соответственно, ныне человечество входит в период гораздо более радикальных перемен, нежели привычные. В частности, существо трансформаций связано с перерастанием стадияльного (формационного, этапного) развития, с преодолением материальной доминанты жизнедеятельности. Одним из важнейших измерений прогресса человечества становится мера общественной востребованности реализации глубоко индивидуальной комбинации сущностных сил каждого, соотношение внешнего принуждения и внутреннего побуждения конкретных форм их проявления. Уже продукты труда как стоимость есть лишь вещное выражение человеческого труда, вещная видимость общественного характера труда. Вообще социально-политический регресс – индивидуальная редукция до звериных инстинктов и общественная атомизация – стимулируются средой «сумеречного сознания», ориентирующей на потребительство и накопительство, отвергающей сущностные силы человека в пользу фетишизации вещей и капитала. Однако человечество уже исчерпывает потенциал прежнего типа развития, базировавшегося на стремлении к безграничному хозяйственному экстенсивному росту, требовавшего повышения неравномерности социальных возможностей, экспансии на новые рынки и, следовательно, постоянства потребительского угара и военных авантур. Однако, упершись в непреодолимую преграду угрозы всему живому от устаревающих стратегий, человечество и вынуждено, и имеет всё необходимое, чтобы переходить к акценту на интеллектоёмкие экологичные естественно-природные технологии с приоритетом уважения к окружающей среде и гуманизации общества.

Длительная эпоха приоритета гонки за уровнем удовлетворения растущих материальных потребностей на базе расходования простого труда зримо выявила свои пределы, связанные с неравномерностью концентрации возможностей и угрозами не только экологии человека, но и всей планетарной экосистеме. И если ранее зачастую на первый план выходила связь аморальности с расширением диапазона выбора, принося успех отсутствию нравственного ригоризма, то теперь этическая неразборчивость граничит с фатальной опасностью для ойкумены. Именно нравственные стержни через традиции, устои, обычаи создают и оберегают общество и его экономику. Соответственно, вопрос распространения социально ответственного поведения приобретает кардинальное значение. При этом аккумуляция / социализация формирует две альтернативные стратегии: борьбы либо за свою цивилизацию, либо за себя (с присоединением к ценностям и смыслам наиболее успешной в данный период истории). Так, основными чертами, определяющими диапазон как наметившихся стратегических трансформаций, так и воздействия на них, становится переход: – от экономики простого труда к экономике уникального творчества, – от экзогенного количественного роста к эндогенному качественному развитию – от доминанты материального к духовно-нравственному и интеллектуальному, – от базирования на расходовании физического труда как основной части общественно-необходимого к духовно-интеллектуальной деятельности как его определяющей составляющей части – от ориентации на сверхпотребительство и погоню за удовольствиями к ценностям нравственности и

созидания, – от формационного к неформационному, – от обмена на основе сравнения товаров к обмену на базе сопоставления способностей, – от дихотомии демократии/автократии к осязаемым элементам меритократии, – от концептуальной открытости к признанию права на самоценность и обособленности культурно-цивилизационных миров, – от космополитизма/национализма к регионализму и стратегическому партнёрству, – от навязывания единства шаблонов глобализма к постглобальному разнообразию на основе базовых ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационных миров. В этой ситуации стремительно увеличиваются гетерогенность, неопределённость, подвижность границ, кардинально меняется соотношение общественных норм и аномалий [22–28].

Другое дело, что в условиях непривилегированных регионов возможности постглобализма накладываются на контрмодерн «нового средневековья» с откатом в мистику, верования и суеверия. При этом отрыв лидеров от обираемой ими оставшейся части мира нарастает – и это тоже становится условием успеха лидеров. Соотношение собственно человеческого, святого и звериного начал в отдельном индивиде и в общественном бытии всякого культурно-цивилизационного мира различно. Вектор подвижности этого баланса формирует разные приоритеты при создании: как в божественном уподоблении при продуцировании/творчестве смыслов, так и животном – при биологическом репродуцировании/размножении. Звериное начало искушают сытостью, человеческое – справедливостью в обеспечении реализации идеалов свободы, равенства и братства. И путь реформ – направление укрепления собственно человеческого начала в обществе, соответственно, очеловечивания общественной жизни, гуманизации социально-политических и социально-экономических отношений. Отнюдь не формальные конструкторы, а качество жизни и возможности творчества определяют прогресс страны, а новые горизонты развития открываются там, где общественное устройство максимально способствует реализации творческого потенциала каждого. Вместе с тем, идеалы Красоты, Добра, Истины не только формируют представления и установки, но и выводят за пределы актуальной жизни. Причём развёртывание виртуальных реальностей повышают арсенал обоюдного давления при взаимопереходах виртуального и реального, одухотворении материального и материализации духовного. Между тем, оценка реального происходит в сравнении его с идеальным. Идеалы общественных справедливости, свободы и равенства преломляются сквозь представления каждого культурно-цивилизационного мира, сконцентрированные в его базовых ценностно-смысловых комплексах. Баланс реализма и символики в тексте чутко отражает как общемировые процессы, так и динамику событий внутри культурно-цивилизационного мира, продолжая оставаться важнейшим ресурсом социально-политической идентификации / самоидентификации. Появление «новых медиа», «смайликовой» культуры, возможности получать и оценивать информацию с позиций различных смысловых платформ обеспечивает расширение диапазона и комбинаций участия в событиях культуры, что существенно изменяет соотношение социализации/аккультурации и индивидуализации освоения социокультурного пространства. Вместе с тем карнавальность – это и средство радикализации настроений и действий толпы, повышения истеричности реакций (так, к примеру, библейские и античные сюжеты активно эксплуатировались для оправдания поступков во времена британской и французской революций). Движение коммуникации от модели «один к одному» (классический вариант) к «один ко многим» (масс медиа) и «многие со многими» (новые медиа) дополняется переходом

от внетекстовых форм общения в первобытном обществе (наскальные рисунки, пещерные изображения и проч.) к устным текстам, текстам письменным, радио – и телеобращениям, а также интернет-общению – с возвратом к «смайликовым» (опять внетекстовым) формам. При этом определённость социальности исторична и изменчива. Развитие ойкумены проходит в формах конкуренции культурно-цивилизационных миров, создающих вереницы Сверхпроектов, наделяя их своими специфическими чертами и характеристиками [29–35].

Организационно-управленческие структурные изменения, обеспечивающие адекватность новой мере взаиморезонирования идеального и реального

Действительные талеры имеют такое же существование, как воображаемые боги. Разве действительный талер существует где-либо, кроме представления, правда, общего или, скорее, общественного представления людей?
К. Маркс

Идеальное объективируемо вне человека, но характеризует разнообразные отношения. При этом внимания требуют как материальная, так и нематериальная составляющие изменений. Соответственно, идеально-духовное содержание культуры подвижно. Развитие – в нарастании идеального путем очеловечивания мира, что предполагает не произвол в навязывании ему неприсущих свойств и функций, а помощь в его самореализации «так, чтобы прибавочный продукт сам выступал в качестве необходимого продукта» [36, с. 111]. Так, «с уничтожением простого труда прежняя основа материального производства, а в конечном итоге и всей социальности – разделение необходимого и прибавочного труда – уничтожается [13, с. 110]. Это акцентирует создание: стимулирующей очеловечивание мира и общественных отношений среды; «точек роста», концентрирующих позитивные трансформации [37–41]. Важнейшей задачей стратегического управления является создание Сверхпроекта, способного консолидировать и мотивировать народ. Для этого требуется не идеализация прошлого и не примитивизация шароварщины, но устремлённость в будущее, прочно растущая из ценностно-смысловых комплексов истории. В свою очередь, формирование притягательности общественного идеала предполагает, прежде всего, укрепление как стимулирующей желательные изменения общественной среды, так и точек объединения позитивных трансформаций. Причем история знала периоды, когда консолидирующим основанием оказывались то отказ от развития, то отрицательная моральная сила, – за что впоследствии приходила расплата. В информационную же эпоху соответствующая составляющая становится важнейшей, а то и предопределяющей результат в балансе с мерами директивного давления. Потому адекватность идеального материальному с возрастанием значения виртуальности превращается в значимый фактор общественных динамик.

Ныне приоритетом стратегического управления становится очеловечивание общественной жизни и создание социальных условий свободы и творчества для наиболее полного осуществления и развития глубоко индивидуального комплекса одаренности каждого. Глубоко личностный характер одарённости отражается в интегральных качествах материального и духовного производства, в ассоциации и кооперации деятельности по созданию и распространению предметов культуры, навыков и знаний. Общественно полезное раскрытие научно-интеллектуального потенциала предполагает наличие и развитие его ценностного основания.

Стимулирование использования способностей персонала требует усиления гуманизации социально-экономических отношений как направления интеллектуализации производства.

Гуманизация, очеловечивание мира суть углубление освоения человеком собственных сущностных сил и раскрытия мира; «истина не только в соответствии нашего ума внешнему предмету, она и в адекватности этого предмета самому себе» [6, с. 130]. Если знания – важнейший ресурс качества жизни и преуспевания, а интеллектоёмкость и одухотворённость производства – необходимость обеспечения конкурентоспособности, то нравственность хозяйствования сегодня – обязательное условие сохранения жизни и культуры, доверия как основы сотрудничества и кооперации. Реализация требований интеллектуализации и гуманизации, в свою очередь, предполагает масштабное изменение направленности инвестиций с формированием адекватного Сверхпроекта развития культурно-цивилизационного мира. Конкуренция между культурно-цивилизационными мирами выглядит как соперничество их находящихся на разных стадиях Сверхпроектов. По существу, идет борьба не за прибыль как таковую, а за сферы влияния, за хозяйственную власть (конвертируемую в идеологическую и политическую). А это меняет и отношение к общественным динамикам, и значение разных институций. Отныне нет необходимости в стабильности спроса-предложения (напротив, для развития естественна стабильная нестабильность), а вот постоянство институтов и принципов права, условий страхования, кредитования, налогообложения, социальная и политическая стабильность совершенно необходимы. Причём всемирно-исторические изменения необратимы: они придают инвестиционной доминанте инновационный характер и попытки уйти от них ведут к ослаблению своих позиций.

Соответственно социокультурным динамикам меняется и исторический тип менеджмента социальной работы в ракурсе использования PR-отношений. На каждом конкретном этапе страны, организованные в экономическом и политическом плане определённым образом, достигают некоторых целей развития человека и своего народа в целом успешнее, чем прочие. Но время корректирует привычные представления. При усилении же мировых трансформаций постинформационного характера ценность своеобразных подходов, интерпретаций и мотивов каждого растёт. В нынешних условиях быть успешным глобальным конкурентом – значит, прежде всего, найти адекватную своим особенностям и соответствующую восходящим тенденциям общества знаний нишу.

Разрешение противоречий, которые при этом возникают в рамках процесса трансформации и придании новых, развитых (в частности, концентрирующихся вокруг процессов обучения), форм базовым ценностно-смысловым комплексам во многом зависит от качества решений управленческой элиты, развития институтов народовластия (включая производственную демократию и организацию социального партнёрства). Вместе с тем кризисность может восприниматься как толчок не к развитию, а к консервации и даже деградации, инициируя подчас попытки экономии на стимулах к творчеству. Так, после порывов высокого Модерна «сумерками сознания» порой опять востребуется шарлатанство суеверий и мистицизма, утрачивается вера в человеческий разум. Что повышает значимость характеристик постглобальности в формировании гармоничных сочетаний эмоционального и рационального измерений общественной и индивидуальной жизни. Неточные же управленческие решения способны закрепить и упрочить негативные процессы, нежелательные социальные и экономические динамики, увеличив опасность отката к

архаично-клановой культуре, обществу причудливого типа с преобладанием социально-экономических аномалий, повысив уровень социальной опасности, подготовив к срыву в контрмодерн. В любом случае, инверсионные явления неклассической трансформации позволяют более гармонично использовать имеющиеся иррационально-превращённые (иррационально-преобразованные) социально-экономические формы в процессе общественного регулирования, когда эффективность функционирования таких систем зависит от сбалансированности звеньев и ритмичности их взаимодействия.

Вместе с тем, индивидуальный и социальный уровни преобразований формируют продуктивную направленность их итогового вектора. Сегодня предшествующими поколениями в глобальном масштабе создана могучая материально-техническая база обеспечения развития именно на основе концепции социального государства. Сложившаяся ситуация конвертирует вопрос конкретизации представлений о социальном государстве в плоскость качества стратегического управления, субъектности перемен. Другими словами, проблема – в приоритете использования ресурсных баз, методологической грамотности и векторе интересов принимающих и реализующих социально значимые решения. В постсовременных условиях проведения рефлексивной модернизации реализация противоречий фокусируется на выборе между глубокой несправедливостью в распределении возможностей использования наличных и потенциальных ресурсных баз (прежде всего, в формах олигархата) и механизмами народовластия и народного контроля, поддерживающими равноправие людей и равнодоступность для них общественных благ.

Управление интеллектуальной деятельностью с усилением в глобальном масштабе структурирующего, системообразующего значения общества знаний становится решающим направлением успеха социально-экономического развития общества. Его миссия – развить, высвободить и активизировать созидательный интеллектуальный потенциал, опираясь на кардинально разнокачественные ресурсные базы и интегрируя не только имманентные возможности, но и эффективные и способные к развёртыванию в новых условиях моменты социального наследия предшествующих моделей (прежде всего, наработанных Традицией и Модерном). И управленческого технократизма с его «холодным», «объективированным» управлением и приоритетным требованием исполнительской лояльности совершенно недостаточно: он не высвобождает наиболее ценного ныне созидательного потенциала. Прогресс человечества трансформирует как общие свойства общества (в направлении «аграрное – индустриальное – постиндустриальное»), культуры (на генерализующем векторе «традиционная – модерная – постмодерная»), эффективных моделей социального управления («традиционное управление – рационально-бюрократическое – инновационно-синергетическое»), поведенческих типов («делай так, потому что и до тебя так делали», «делай так, потому что это рационально», «делай так, потому что продуктивно»). При этом необходимость нового Сверхпроекта развития накладывается сегодня на нерешённость задач и классического модерна, сосуществование укладов, базирующихся на среде культуры традиционной, современной и постмодерной, общества аграрного, индустриального и постиндустриального, включающем канву и логику азиатского способа производства, настоящего на всеобщей частной собственности, что влечёт применение понятий пост(недо)модерна или квази(пост)модерна и широкое регулятивное использование ряда иррационально-превращённых форм. Вместе с тем сегодня форсированная трансформация инверсионно включает «в снятом виде» элементы вестернизации, однако отнюдь не

сводится к ним. При этом успешной становится стратегия наращивания собственных преимуществ, а не ликвидации отступлений от внешнего шаблона, стимулирования желательных изменений, а не администрирования с целью выкорчёвывания воображаемых недостатков, повышения разнообразия, а не рабского следования единообразию глобальных канонов и штампов.

Обеспечении гармонии интересов ресурсно-методологическими базами стратегической футуродиагностики и общественного дизайна для актуализации научно-интеллектуального потенциала предполагает обеспечение конкретности всеобщего труда, расширение использования условия умного общества для реализации конкретно-всеобщего труда, новые грани сорезонирования процессов индивидуализации соответственно одарённости каждого субъекта деятельности, а также социализации/аккультурации – в соответствии с общественными условиями труда. Вместе с тем, поскольку сложный труд в условиях структурирования хозяйствования экономикой знаний имеет потенциал развёртывания от прежнего, общественно-случайного, в конкретно-всеобщее положение, имманентные ему структуры стимулирования не просто выходят на передний план, а тоже могут претендовать на уровень конкретно-всеобщих, ориентируя на адекватные изменения в материально-технической базе и социально-политических отношениях.

Соответственно, научно-образовательно-производственные кластеры – ключевое звено в обеспечении подъёма конкурентоспособности региональной системы хозяйствования и благосостояния населения в условиях усиления роли экономики знаний, а их поддержка – важнейшее направление социально-экономического и политического как государственного, так и регионального курса. Стратегический выбор: подъём или деструкция – осуществляется сегодня в разнокалиберности малых тактических развилок и текущих решений оперативки. Разумеется, при этом социально-экономическая целостность отнюдь не сводится к финансовому аспекту и не может быть регулируема исключительно финансовыми средствами. Между тем, при учёте лишь наиболее очевидных связей и механизмов (например, монетарных) упускается виду широкий спектр реакций общества как социально-политической и социокультурной целостности, противопоставляя разные организационно-управленческие уровни. В частности, в обществе знаний эффективное соотношение стратегии, тактики и оперативки общественных преобразований требует приоритетного внимания к управлению изменениями в научно-образовательно-производственных кластерах. Причём из-за большего диапазона последствий использование сегодня социального партнёрства, обогащения деятельности, производственной демократии, групповой организации труда, гибкого рабочего времени, корпоративной культуры, проектно-матричного управления и создания на их основе управленческих композиций могут дать социетальный эффект.

Научно-образовательно-производственные циклы хозяйственной системы содержат как свои ведущие звенья: фундаментальные исследования – прикладные исследования – технические разработки – изготовление новой техники – её распространение и использование. При выкладывании в свободный доступ ведущими мировыми вузами своих базовых курсов для дистанционного/заочного обучения и нарастании числа разнообразных «открытых университетов» и прочих уподоблений общества «Знание» ценность просто транслирующих внешние знания преподавателей (в т. ч. остепененных и увенчанных) настолько падает, что возникает тенденция к отмиранию этой профессии самой по себе – как когда-то летописцев и монастырских переписчиков. Так, ныне преподаватель из «озвучивателя общих истин»

превращается в консультанта и мотиватора. И совсем не только для студентов «своего» вуза, а всего научно-образовательно-производственного комплекса. Впрочем, если в лидирующих странах основная часть дохода преподавателей смещается в направлении оплаты практического консультирования и исследовательских грантов (стимулируя проникновение знаний «вглубь»), то в «ординарных»/«небрендовых» вузах непривилегированных районов полупериферии могут просто экстремально множить педагогическую нагрузку и разнообразие читаемых курсов (подталкивая к освоению «вширь»). Истинность фундаментально-методологических и профессионально-специализированных знаний в совокупности с индивидуальной комбинацией одарённости и креативности подтверждается в решении жизненных (практических и теоретических) задач: у А. Рассела наука – это искусство решения головоломок. Конвейеризация общественно важных инноваций вынуждает слой преподавателей и учёных к кардинальному изменению стиля жизни и места в обществе. Достижение соответствия социокультурных полей условиям «умного общества» требует коррекции на осях «общество – государство – бизнес» и «человек – культурно-цивилизационный мир».

При этом некоторые из ценностных и поведенческих иерархий могут не соответствовать канонам внешнего восприятия. Обретение образом смысла, включение в социокультурное пространство становится осознанным личностным выбором, становлением как гражданственности, так и общественных отношений (социальности, социальной ткани, социокультурного капитала, etc.). Напротив, нисхождение до шаблонов «культурной жвачки», культивирование социального инфантилизма – один из опаснейших рудиментов эгалитаризма. Простенькая культура обкрадывает смысл отношений, доступность вообще лишает смысла. При этом самое глубокое неравенство – неравенство талантов, прежде всего, в создании смыслов, в созидании, восприятии и интерпретации. Однако общественная среда квазидемократических социально-политических образований, с одной стороны, позволяет их правящим и оппозиционным элитам за внешними формами скрывать отличное от них содержание, но, с другой, делает их уязвимыми к воздействиям под лозунгами декларируемых ценностей. В этом контексте крайне актуальным оказывается качество геостратегического позиционирования региональных систем: сохранение собственной идентичности или же превращение в питательную среду и материал псевдозападного общества.

Уровень реализации прав человека, качество его жизни, возможности творческой самодетальности и самовыражения – принципиальные завоевания социального прогресса, его неотъемлемые черты [42–45]. В этих условиях отказ от идеологии социального государства мог бы привести не только к утрате трудового (в частности, научно-интеллектуального) потенциала, ослаблению заинтересованности работников, но и к подрыву социокультурной базы общественного согласия и социально-экономического развития. При этом представления об обществе и государстве общего процветания (благополучия) сегодня связываются, скорее, с ценностно-смысловыми комплексами не праздности и потребительства, а созидания и творческого поиска. Это ориентирует не на скопление разнообразных социальных иждивенцев и их услуги, а на активную поддержку творчества с приоритетом прав и свобод человека; социальной справедливости, то есть социального равенства людей в правах и возможностях; солидарности, понимаемой как выражение общности человечества и сочувствия к жертвам несправедливости [46–50]. Сверхпроект отражает и консолидирует «дух эпохи», определяя субъектность изменений, а социокультурная общность как целое

становится субъектом отбора вариантов и оценки социального поведения. Государство же должно не принуждать население, а обеспечивать наилучшие условия общественно приемлемого развития и реализации задатков за счёт формообразования и защиты традиций и устоев на основе ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационных миров. При этом ресурсно-методологические базы пиара характеризуют знания и представления о методике осуществления (подготовки и проведения) PR-деятельности; будучи, в частности, всё в большей мере ориентированными на движение от жёсткого администрирования к осуществлению стимулирования желаемых изменений на базе мягких методов гибкой власти.

Эффективное использование инвестиционного механизма общественно значимых инноваций требует: 1) методик продуктивности реализации проекта, 2) подготовленных кадров, 3) навыков работы с инвесторами, 4) совершенствования внутренней организационно-инвестиционной структуры. Будущее каждого из мозговых центров определяется, прежде всего, методологической грамотностью и сугубо индивидуальной одарённостью их сотрудников. Соответственно, наиболее удачное направление инвестиций – люди: их подбор, расстановка, развитие. Разумеется, требуется инновационная направленность инвестиционной деятельности. Вместе с тем реализация возможностей трансформационного периода требует акцента на качестве предоставляемых мозговыми центрами услуг экспертного уровня.

Государственная помощь при этом должна осуществляться как в административной, так и в программно-целевой форме. В первом случае вводится прямое дотационное финансирование. На основе второй производится выдача льготных таможенных, налоговых и прочих патентов «под задачу». Эффективно и обеспечение территориальных концентраций усилий («Силиконовая долина», «Дорога № 128», «Бионическая долина» и т.п.). Цель косвенных методов регулирования инвестиций – стимулирование инноваций и создание благоприятного для новаторской деятельности климата. Для этого продуктивны меры либерализации налогового и амортизационного режима, создание адекватной социальной, финансовой, технико-технологической инфраструктуры, последовательное выстраивание импортно-экспортных приоритетов.

Выводы

Процессы трансформаций в глобальном масштабе могут быть использованы для укрепления и очеловечивания своего культурно-цивилизационного мира за счёт организационно-управленческой постмодернизации. Ойкумена сохраняется и развивается силами саморегуляции. Именно нравственные стержни через традиции, устои, обычаи создают, организуют и оберегают общество и его экономику.

Использование исторического шанса «обогнать, не догоняя», предоставляемого эпохой форсированных всемирных трансформаций, требует срочного принятия мер по созданию комплекса государственной и региональной поддержки как благотворной среды перемен, так и «точек роста», прежде всего, в виде научно-образовательно-производственных кластеров со своими мозговыми центрами. Для новой модернизации необходимо: опережающее развитие отраслей и производств передовых технологических укладов, переброс средств в интеллектоёмкие сферы, введение регуляторов ресурсосбережения и снижения цен (через налоговые льготы, кредитные рычаги), снижение техногенной нагрузки на окружающую среду и самого человека. Пытаться же реализовывать подход «всем сестрам по серьгам», поддерживать понемногу всех и бесполезно, и нереально, поскольку тормозит

назревшие структурные перемены. Соответственно, лишь некоторые существующие научно-промышленные комплексы вырастят свои научно-образовательно-производственные кластеры передового уровня; большинство может быть saniровано лишь в отдельных линиях и узлах, но не в целом. Напротив, акцентирование сырьевой, продовольственной и инфраструктурной направленности способно усилить зависимость от внешних центров силы.

Тем более необходимость усиления формообразования регулятивных управленческо-организационных инноваций на основе своих базовых ценностно-смысловых комплексов связывается с постсовременным парадигмальным переходом от приоритета материального воспроизводства на том его уровне, который фиксируется наличием гонки сверхпотребительства («суперконсьюмеризма»), формированием финансово-страховых «пузырей», крайней неравномерностью распределения преимуществ и недостатков общественной системы и прочим, к акцентированию духовно-интеллектуального созидания, ментально-виртуальной сферы, наращивания пластов художественной и научной культуры. Длительная эпоха приоритета гонки за уровнем удовлетворения растущих материальных потребностей на базе расходования простого труда уже зримо выявила свои пределы, связанные с неравномерностью концентрации возможностей и угрозами всей планетарной экосистеме. Смысл соборности в организации стратегического управления процессами гуманизации общественных отношений – консолидация социума, позволяющая реализацию различных социальных интересов без их антагонизма и подавления. Глубоко личностный характер одарённости отражается в интегральных качествах материального и духовного производства, в ассоциации и кооперации деятельности по созданию и распространению предметов культуры, навыков и знаний.

Дальнейшее научное осмысление темы, по нашему мнению, может быть оптимизировано путём приоритетного исследования перспектив и ограничений эффективного информационного влияния: социального – по уровню, социокультурного – по качеству содержания.

Список использованных источников:

1. Лосев А.Ф. Дерзание духа / А.Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1988. – 364 с.
2. Бердяев Н.А. Царство Духа и Царство кесаря / Н.А. Бердяев // Судьба России. – М. : Сов. писатель, 1990. – С. 224–334.
3. Желнов М.В. Предмет философии в истории философии / М.В. Желнов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 720 с.
4. Ильенков Э.В. «Идеальное» / Э.В. Ильенков // Философская энциклопедия. – М. : Политиздат, 1962. – Т. 2. – С. 219–227.
5. Ильенков Э.В. Диалектика идеального / Э.В. Ильенков // Логос. – 2009. – № 1. – С. 6–62.
6. Лифшиц М.А. Об идеальном и реальном / М.А. Лифшиц // Вопросы философии. – 1984. – № 10. – С. 120–145.
7. Платон. Политика или государство. Книга седьмая / Платон [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://royallib.com/book/platon/gosudarstvo.htm>.
8. Коршунов А.М. Творчество и отражение в историческом познании / А.М. Коршунов, В.Ф. Шаповалов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 191 с.
9. Ильенков Э.В. Об идолах и идеалах / Э.В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1968. – 319 с.

10. Лившиц М. Диалог с Эвальдом Ильенковым: (проблема идеального) / Мих. Лифшиц; [сост., послесл. В.Г. Арсланова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 368.
11. Сагатовский В.Н. Бытие идеального / В.Н. Сагатовский. – СПб. : Петрополис, 2003. – 103 с.
12. Казанова Н.В. Спор о проблеме «идеального» в советской философии и становление виртуальной реальности / Н.В. Казанова // Гуманитарные научные исследования. – 2015. – № 5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://human.snauka.ru/2015/05/11147>.
13. Диалектика рефлексивной деятельности и научное познание / [под ред. Е.Я. Режабека]. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1983. – 240 с.
14. Миносян А.М. Материальные формы бытия мышления / А.М. Миносян // Диалектическая логика. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1966. – С. 9–27.
15. Шедяков В.Є. Постсучасні трансформації комплексу відносин відчуження / В.Є. Шедяков // Мультиверсум. – 2012. – № 10 (118). – С. 3–13.
16. Шедяков В.Е. Творческий труд – средство преодоления отчуждения / В.Е. Шедяков // Деятельность: философский и психологический аспекты / [гл. ред. В.Н. Сагатовский]. – Симферополь : Таврида, 1988. – С. 64–66.
17. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 42. – С. 41–174.
18. Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д.В. Яковлев ; МОН України ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.
19. Римашевская Н.М. Качество человеческого потенциала России как стратегическая цель / Н.М. Римашевская // Народонаселение. – 2004. – № 3. – С. 17–27.
20. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. – М. : Прогресс, 1994. – 368 с.
21. Гусельцева М.С. Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира / М.С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2003. – № 1. – С. 99–115.
22. Афанасьева В.В. Нелинейное развитие социума: постнеклассический анализ / В.В. Афанасьева, Н.С. Анисимов // Власть. – 2013. – № 1. – С. 68–71.
23. Моисеева И.Ю. Концепция самоорганизации в контексте постнеклассической парадигмы / И.Ю. Моисеева // Вестник Оренбургского гос. ун-та. – 2005. – № 11. – С. 80–86.
24. Сагатовский В.Н. Философия антропокосмизма в кратком изложении / В.Н. Сагатовский. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 232 с.
25. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.:Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
26. Шедяков В.Е. Социология трансформирующегося общества / В.Е. Шедяков // Бизнес Информ. – 1996. – № 1. – С. 4–9; № 2. – С. 4–9.
27. Шедяков В.Е. Постглобализм как социально-экономическое явление / В.Е. Шедяков // Рухес. – 2016. – № 4 (3). – С. 104–114.
28. Шедяков В.Є. Система світогосподарських зв'язків переживає стан, близький до інституціональної невизначеності / В.Є. Шедяков // Економіст. – 2015. – № 9. – С. 1–3.
29. Валлерстайн И. Геополитические миро-системные изменения: 1945–2025 годы / И. Валлерстайн // Вопросы экономики. – 2006. – № 4. – С. 67–82.

30. Гасратян К.М. Сфера культуры в постиндустриальной экономике / К.М. Гасратян // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 7. – С. 84–90.
31. Бодров А.А. Виртуальная реальность как когнитивный и социокультурный феномен / А.А. Бодров. – Казань : Таглимат, 2005. – 195 с.
32. Шедяков В.Є. Конкуренція смислів і протистояння стратегій соціально-інформаційних систем / В.Є. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2013. – № 2 (17). – С. 109–114.
33. Шедяков В.Є. Мегапроект як умова існування країни / В.Є. Шедяков // Політичний менеджмент. – 2012. – № 1-2. – С. 50–60.
34. Шедяков В.Е. Социальная справедливость как фактор стратегической конкуренции / В.Е. Шедяков // Рухес. – 2016. – № 1. – С. 75–84.
35. Шедяков В.Є. Використання країною діапазону можливостей інформаційної сфери при глобальному переході до шостого технологічного укладу / В.Є. Шедяков // Політологічний вісник. – 2010. – Вип. 50. – С. 128–138.
36. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч. II. – С. 5–392.
37. Аристотель. Большая этика / Аристотель // Соч. : в 4 т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1984. – 563 с.
38. Мирандола Дж. Речь о достоинстве человека / Дж. Мирандола // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли : в 5 т. / пер. с лат. : Л.М. Брагина. – Т. 1: Античность, Средние века, Возрождение. – М. : Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – С. 506–514.
39. Кропанева Е.М. Идея права на достойное человеческое существование: исторические тенденции и альтернативы / Е.М. Кропанева, М.Р. Москаленко // ВУЗ. XXI век. – 2014. – № 1 (44). – С. 50–62.
40. Анисимова Т.Г. Социальная адаптация как объект управления / Т.Г. Анисимова // Власть. – 2013. – № 7. – С. 132–135.
41. Шедяков В.Є. Відчуження як форма соціалізації особистості / В.Є. Шедяков // Сучасна українська політика. – 2012. – Спецвипуск: Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри. – С. 377–386.
42. Фролов И.Т. О человеке и гуманизме : Работы разных лет / И.Т. Фролов. – М. : Политиздат, 1989. – 559 с.
43. Шедяков В.Е. Гуманизм как приоритет социально ответственного поведения / В.Е. Шедяков // Actual questions and problems of development of social sciences: Proceedings of the International Scientific-Practical Conference «Current issues and problems of social sciences». – Kielce, Republic of Poland, June 28–30th, 2016. – P. 89–92.
44. Шедяков В.Е. Создание привлекательных условий жизни и благоприятных для творчества предпосылок – цель и условие долгосрочного эндогенного социально-экономического развития при формировании «умного общества» / В.Е. Шедяков // The Development of International Competitiveness: State, Region, Enterprise: Proceedings of the International Scientific Conference. – Lisbon, Portugal, December 16th, 2016. – Part II. – P. 34–36.
45. Третьякова Е.С. Права человека в современном мире: некоторые проблемы закрепления и защиты / Е.С. Третьякова // ВУЗ. XXI век. – 2014. – № 1 (44). – С. 35–49.

46. Шедяков В.Е. Воплощение идей социального государства: утопия или необходимость, позади или впереди? / В.Е. Шедяков // Первый независимый научный вестник. – 2015. – № 1. – Ч. 2. – С. 44–48.

47. Шедяков В.Е. Между умным обществом и диктатурой крупного капитала / В.Е. Шедяков // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса, 15–16 липня, 2016. – С. 71–75.

48. Шедяков В.Е. Социальная ответственность как условие продуктивной основы гармонии интересов / В.Е. Шедяков // Economy and Society: modern foundation for human development: Proceedings of the International Scientific Conference. – Leipzig, Germany, October 31st, 2016. – Part II. – P. 66–68.

49. Шедяков В.Е. Развитие социальной справедливости: место социетального управления / В.Е. Шедяков // Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: Proceedings of the International Scientific-Practical Conference. – Kielce, Republic of Poland, December 28–29th, 2016. – P. 144–147.

50. Шедяков В.Е. Гуманизация социальных отношений средствами публично-приватного партнёрства в процессе становления умного общества / В.Е. Шедяков // Personality Development In the Age of Globalization. – Morrisville, USA : Lulu Press, 2016. – P. 46–50.

Янушевич І.А.,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та методології науки
Одеського національного політехнічного університету*

МОДАЛЬНІСТЬ МОЖЛИВОГО В ПАРАДИГМІ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Анотація

Існування модальності дозволяє аналізувати форми людської діяльності, культури і свідомості з погляду їх відтворювального змісту. Аналіз тієї або іншої функції культури не зводиться до її ототожнення з модальністю, але повинен виявити її структуру, що лежить у конкретно-історичній формі, виявити провідну модальність. Розмежування трьох модусів буття і, відповідно, трьох модальностей висловлювання належить до прадавніх тем філософії. Ще Арістотель виділяв дійсне, можливе і необхідне – поділ, пізніше розвинений у середньовічній схоластиці І. Кантом. Очевидно, вичленення трьох модальностей відповідає якійсь глибинній моделі свідомості. Особливий інтерес щодо цієї тріади викликає той факт, що вона ніяк не укладається в діалектичну схему, не розкладається на тезу, антитезис і синтез. Кожна з модальностей визначається стосовно іншої, але не може бути зведена до синтезу двох модальностей або до їх опосередкування. Сучасна філософія, вичерпавши модальність суцього і належного, які звужували її теоретичну достовірність, відкриває в собі третю модальність – модальність можливого, яка здатна розширити її практичну застосовність.

Вступ

Модальності можливого філософи та культурологи надавали меншого значення, ніж модальностям реального та належного. Метафора «потоків можливостей» за її візуалізації припускає різні напрями руху цього потоку. Можливості, перебуваючи «попереду», у майбутньому можуть притягати нас і змушувати спрямовуватися назустріч їм. Ті, які підштовхують нас «позаду», нагадують про час, що проходить марно, не дають ухилитися від їх хоча б часткової реалізації. Можливості становлять основу турбулентних, динамічних, нелінійних процесів у сучасній культурі.

Сама ж філософія довгий час намагалася пояснювати або змінювати світ, тоді як, власне кажучи, її покликання – множити можливі світи. І першим мислителем, який побудував систематичну метафізику можливого і тим самим перевернув співвідношення потенційного й актуального, не вступаючи у пряму суперечку з Арістотелем або Т. Аквінським, був М. Кузанський [1]. Він заклав основи філософії можливого. Остання в той час визначилася як різновид філософського знання, яке за своїм статусом співвідноситься із двома іншими головними філософськими дисциплінами – онтологією й епістемологією. Проте традиційно основне питання філософії визначалося у сфері співвідношення буття і знання (дійсності і свідомості), яке по-різному вирішувалося в таких панівних напрямках, як монізм і дуалізм, реалізм і номіналізм, ідеалізм і матеріалізм. Нині ця традиція розвивається в бік виокремлення ще двох груп основних питань, які пунктирно простежуються в історії філософської думки, але ще потребують методичного вивчення.

У першій групі питань, що виникають на схрещенні онтології і філософії можливого, розглядається співвідношення реального і можливих світів, акту і потенції, необхідності і випадковості, детермінізму і волюнтаризму, впливу середовища і вольового самовизначення особи. У другій групі питань, що виникають на схрещенні епістемології і філософії можливого, розглядається співвідношення знання і віри, теорії і гіпотези, досвіду й інтуїції, достовірності і свідомості, емпіричних і ймовірнісних моделей у науці і культурі, у засобах інформації і комунікації. Ці питання належать до не менш фундаментальних, ніж питання, що виникають на межі онтології й епістемології.

Мета статті – показати, що сучасна філософія, вичерпавши модальність суцього і належного, відкриває в собі третю модальність – модальність власне можливого.

§ 1. Модальність культурної стійкості і культурної варіативності у процесі історичного розвитку суспільства

Як правило, у філософії під час аналізу темпів соціокультурних змін нерідко акцент робиться винятково на прискоренні життєвого циклу культурних практик, творів мистецтва і т. п. Історія як процес регулюється, по суті, тими самими чинниками, що визначають і культурну динаміку. В історії також спостерігається модальність соціальної стійкості (стабільність організаційної структури соціуму) і модальність соціальної варіативності (гнучкість цієї структури і її поетапне ускладнення та виникнення різних варіантів розвитку подій). І детермінується це переважно тими самими причинами, що і модальності культурної динаміки.

Разом із тим через стікання зовнішніх і внутрішніх обставин у кожний конкретний момент історії в одній або іншій локальній культурі може домінувати одна із цих модальностей, а інша в цей час може бути відтиснута на узбіччя актуального функціонування. Але історичні обставини рухливі, і в якийсь момент на перший план виходить інша модальність, відтискуючи першу, і т. п. Крім того, у різних областях

соціальної практики через особливість їх спеціалізованих функцій може стійко переважати якась із названих тенденцій, що не виключає існування й інших, але наявних «у тіні» першої.

Так, модальність реального та належного, так званого «прямого відтворення», переважає в етнічних і соціальних звичаях та вдачах, у нормах і стандартах мови та писемності, у релігії, в освіті. Навпаки, у науці і в останні два століття в мистецтві (включаючи також художню літературу) панує тенденція творчого відновлення (розвитку, мінливості, варіативності), тобто їм властива модальність, що характеризує можливе та випадкове. Водночас економіка, політика, ідеологія, суспільна свідомість, соціальна комунікація та деякі інші області функціонують ситуативно: під впливом то однієї, то іншої тенденції, історично змінюючи їх неодноразово. Так чи інакше, але в культурному процесі завжди в якійсь формі конкурують і взаємодіють дві модальності – можливості або мінливості та модальність реального й належного (відтворення); без цього ніякої культурної динаміки за визначенням бути не може.

Історична динаміка культури проявляється переважно в її розвитку, але іноді й у деградації, що виражається у втраті можливостей, що існували. За допомогою аналітичного порівняння функціональних можливостей культури в різні періоди історії і визначається її історична динаміка та вектор. Водночас далеко не всяка людська діяльність є культурою. Культурний характер має тільки та діяльність, чії технології мають певну історичну стійкість (повторюваність), а результати (продукти) – символічну значущість. Утім ці дві риси тісно взаємозв'язані між собою. Найбільшою символічною значущістю, як правило, володіють найбільш стійкі форми соціальної активності людей. Винятки із цього правила бувають, але вони екстраординарні. Стійкість культури проявляється у відтворенні (неодноразовому повторенні) культурних феноменів (як технологій із виробництва чого-небудь, так і вироблених продуктів у їх основних характеристиках), що є однією з головних форм існування культури в історії. Причин такого роду культурної стійкості було багато.

По-перше, це прагнення виробника до економії своїх фізичних і розумових зусиль. Механічне повторення прийому, що вже показав свою ефективність, і виготовлення відповідного продукту завжди простіше й економніше, ніж винахід чогось нового.

По-друге, це основний алгоритм навчання, що переважав у минулому, виражений у сентенції «роби, як я». Учень повинен був навчитися скрупульозно повторювати те, що і як робить вчитель; інших знань, умінь і навичок йому не викладалося. Природно, що за такого алгоритму навчання нових поколінь працівників продукція тільки відтворювалася у своїх основних характеристиках і оновлювалася у виняткових випадках.

По-третє, пряме відтворення «вчорашнього дня» нав'язувалося панівною ідеологією. Культ минулого як єдиного «правильного» стану соціальної реальності протримався в європейській культурі фактично до епохи Просвітництва. На Сході він зберігається досі, парадоксально поєднуючись із модернізацією в окремих областях соціальної практики. Що ж до Європи, то показово, що і художники Ренесансу, і теоретики Реформації, як правило, вважали, що у своїй творчості вони тільки «повертаються» до еталонних зразків мистецтва Античності і первинних євангельських текстів, очищених від пізніших суб'єктивних і ситуативних інтерпретацій. Відтворення канону осмислено розглядалося як головне завдання будь-якої діяльності.

Трактування культури як «мистецтва повторення» настільки закріпилося за нею, що навіть викликало дискусії про те, наскільки сучасне мистецтво, орієнтоване на оригінальність всякого нового художнього образу і творчого рішення, можна

розглядати як явище культури. Для справедливості варто зазначити, що така орієнтованість мистецтва і літератури на оригінальність виникла тільки в ХІХ ст. переважно під впливом ідей Просвітництва (модерну). Більш раннє мистецтво цілком укладалося в загальнокультурну програму відтворення канону в тій або іншій його інтерпретації. Відомо, що У. Шекспір не придумував колізії багатьох своїх п'єс, а лише творчо інтерпретував сюжети, які в його час вважалися цілком канонічними. Але для сучасного мистецтва за його тяжіння до оригінальності (яка більше проявляється в інтерпретації, ніж у змістовному новаторстві) більш характерне наслідування тенденції індивідуалізації образів, а не трактування культури як «мистецтва повторення», що відповідає актуальним загальнокультурним трендам панівної типології діяльності.

Модальність стійкості у функціонуванні культури сучасною наукою називається традиційністю. Водночас треба зазначити, що система традицій, як показують етнологічні дослідження навіть найбільш архаїчних співтовариств, зовсім не є механічно точним повторенням канонічних зразків, а передбачає і їх більш-менш широку ситуативну інтерпретацію [2, с. 125–185]. Це залежить і від сфери діяльності: велика варіативність допускається в господарській і художній практиці, менша – у релігійних ритуалах, дотриманні звичаїв і т. п. Важливо те, що і на ранніх етапах історії якась новаційність та імпровізаційність допускалася з тих або інших причин. Тобто разом із культурною стійкістю модальність культурної мінливості мала місце завжди, хоча в давнину вона була порівняно рідкісною і, найімовірніше, ідейно екстравагантною.

Які ж причини стимулюють культурну мінливість? Очевидно, їх дві: зовнішня і внутрішня. Ситуація з культурною мінливістю під впливом зовнішніх умов діяльності добре вивчена наукою і називається адаптацією (приспосовуванням). На ранніх стадіях історії (у первісний період, в аграрний період – у сільських громадах) люди адаптувалися переважно до природних умов, що визначали способи безпосереднього харчування і сільськогосподарської діяльності. Ці умови змінювалися дуже рідко і поступово (за винятком стихійних лих), через що такими ж стійкими були і культурні комплекси сільських співтовариств.

Складніше зрозуміти природу культурної мінливості, викликану внутрішніми процесами саморозвитку співтовариства. Такий саморозвиток полягає в ускладненні структури суспільства як соціальної системи і зумовлений багатьма чинниками, але понад усе – поглибленням спеціалізації в діяльності людей, перетворенням їх на вужчих і менш кваліфікованих фахівців, що веде до більшої диференціації їхніх соціальних інтересів [3, с. 280–290]. Це, зокрема, детермінує появу нових соціальних замовлень на культуру і, як наслідок, нових культурних форм. На відміну від культурної адаптації, зумовленої тим, що культура є функцією суспільства і модифікується зі зміною зовнішніх умов його буття, мінливість культури, викликана внутрішніми причинами, пов'язана з тим, що суспільство самореалізується у формах своєї культури і змінює її параметри відповідно до власного розвитку. Образно кажучи, у першому разі костюм змінюється у зв'язку зі зміною погоди, а в другому – у зв'язку зі зміною пропорцій тіла власника.

Тут важливе розуміння того, що модальність стійкості культури і модальність її мінливості не виключають одна одну, а є обов'язковими складниками будь-якого варіанта культурної динаміки. Тільки у різні історичні епохи і в різних ситуаціях вони є присутніми в різній пропорції. У варіанті культурного розвитку і модернізації системи обидві модальності функціонують у порівнянних пропорціях, але в основних

системотвірних параметрах культурної освіти все-таки переважає тенденція стійкості, а мінливість охоплює приватні форми і підсистеми. А ось у варіанті оновлення системи і подолання традиції, навпаки, модальність мінливості визначає саме основні системотвірні параметри, тоді як окремі форми і підсистеми можуть зберігати свою традиційність.

У науковій літературі останніх десятиліть часто доводиться стикатися з наріканнями вчених на те, що сучасна культура переживає кризу. Але культурна криза є нічим іншим, як послабленням культурно-консолідованих зв'язків у громадському розвитку, викликаним тією чи іншою причиною. У житті всякого співтовариства спостерігається баланс соціально-диференційних тенденцій, пов'язаних із суперництвом соціальних інтересів і процесів розвитку, що посилюють динаміку, і культурно-консолідованих тенденцій, що пов'язані з єдністю ціннісних орієнтацій людей і посилюють соціальну стійкість соціуму. Зростання соціально-диференційної тенденції несе в собі небезпеку технічного розпаду соціуму, а надмірне зростання культурно-консолідованої тенденції може відгукнутися небезпекою трансформації соціуму в релігійну секту або щось подібне. В історії знаємо приклади і того, й іншого. Важливий баланс обох тенденцій у соціумі. Адже культура не зобов'язана подобатися усім і усіма своїми рисами. Якщо комусь, наприклад, не все подобається в культурі бароко, це не означає, що барочна культура кризова.

Звичайно, якщо бачити головні культурні проблеми людства у тлумаченні мистецтва, чим захоплені деякі культурологи, то криза – це перманентний стан художньої практики (тому, що соціальне замовлення змінюється швидше, ніж на це реагують художники, і тому, що оцінки актуального стану художньої практики завжди суб'єктивні). Така природа гуманітарного знання, що відбиває різні інтерпретації соціальної реальності. Але завдяки цьому стан культури оцінюється різними дослідниками або як успішний, або як кризовий, або як збалансований. Це цілком залежить від того, як відноситися до актуального стану історії. Культурна криза – це визнання невідповідності можливостей культури сучасним проблемам, що вирішуються історією.

При цьому у варіанті оновлення системи і подоланні традиції спостерігається стрімке розширення сфери можливого: зростає ступінь можливого в самій реальності, у процесі перетворення фактів в імовірності, теорій – у гіпотези, тверджень – у припущення, необхідностей – в альтернативні можливості. Вражаючим прикладом уможливлення реальності є повсякденне існування більшості людей у сучасній історії. Позитивні та негативні сторони життя людини виявляються суцільно умовними з погляду економіки, яка ґрунтована на статистиці, підрахунку ймовірностей, а не на однократності фактів, що вже сталися. Люди все частіше користуються кредитами на можливе (а можливо, і ні) будівництво будинку, платять страхові внески за свої можливі нещастя – аварії, хвороби і навіть смерть. Реальність іде з-під ніг сучасної людини подібно тому, як у фізиці одні закони, будучи фундаментом для однієї реальності, втрачають свою стійкість стосовно іншої. «З великою імовірністю може бути, що цей світ, загублений десь у глибинах неосяжного Мультиверсуму, являє собою лише незначну цеглинку світу, а наш світ, зокрема, складається з неймовірно величезної кількості світів, які ми вважаємо частками. <...> Гіпотетичні поки що фридмони ведуть людську думку в таку далечінь, що охоплює дух» [4, с. 273].

Але наскільки однозначним є відношення суспільства до світу можливого, що нам відкривається? Хоч у загальному вигляді розвиток культур можна уявити як розширення сфер можливого, зростання досяжного спричиняє собою множення

варіантів розвитку, що не здійснилися, та розширення сфери неможливого. У широкому розумінні будь-який процес розвитку полягає не тільки у зростанні та удосконалюванні, але й у втраті та занепаду (такий погляд ствердився, зокрема, у всевіковому підході у психології розвитку [5]). І от ці нездійснені можливості психологічно закономірним чином викликають захисну реакцію людей та спільностей.

Навряд чи можливо визначити, коли в історичному масштабі людське «Я» отримує імпульс такого роду, прагнучи не до чогось певного, але до самих меж можливого. У кожній епохи свої обрії і своє розуміння межі можливого та неможливого в історії, тому в такому разі важливо враховувати фактор часу, що виявляє нові аспекти проблеми межі можливого. Коли відбувається зміна соціокультурного контексту, то на «стику» традицій, що склалися і діють, та сформованих нових тенденцій виникає феномен меж можливого, який указує на те, що ці нові тенденції не відразу стають альтернативою домінантному типу мислення та знання.

Одна із граней проблеми можливого у філософії – проблема нескінченності пізнання. Трактатування самосвідомості як нескінченного прагнення належить Платону, проходить через усю платонічну традицію християнської філософії до твердження Фіхте про те, що сутність людського «Я» є нескінченим прагненням. У своїх бажаннях і діях «Я» завжди зустрічає межу, перешкоду: без такого обмеження прагнення «Я» не було б спрямованим. Але разом із тим «спрямованість є запереченням обмежень, вихід за межі кожного обмеження, що знову прокладається, і без цього почуття від усякої такої кінцевості також не було б спрямованості» [6, с. 235].

Карл Ясперс, з'ясовуючи історичну сутність людини, зв'язував саму появу людини сучасного типу з рефлексією людини в «осьовий час» стосовно границь і меж своїх можливостей. К. Ясперс вважав, що в ті часи розрив між можливостями більшості людей і можливостями окремих особистостей був суттєво більшим, ніж зараз. В уявленні К. Ясперса людина тільки як історична сутність виявляється у граничній ситуації, наштовхуючись на власні межі, «людина пізнає вічність у часі, історичність – як явище буття, знищення часу в часі» [7, с. 83].

Історію К. Ясперс назвав «великим питанням», яке ще чекає свого можливого вирішення. На його думку, «матеріал традиції є підставою та межею нашого історичного знання». Він порушує цікаве питання про (не)випадковості відбору того, що передає традиція, розбирає можливі варіанти відповіді на нього, вибираючи філософську установку, яка виключає альтернативу «історичного песимізму» й «історичного оптимізму», утримуючи разом негативне та позитивне в історії. Складність проблеми традиції К. Ясперс зв'язав із радикальною відмінністю, яка існує завжди між тим, що є знанням про нього, тобто між дійсною історією і можливою історією. Для К. Ясперса історична свідомість є «явищем у часі», а «відкриття історії» – усвідомленням «радикальної відмінності», але водночас і розумінням історії як одночасності «того, що відбувається, та його самосвідомості», «історії та знання про історію». У межах того, що не є історією, приходить розуміння її змісту, який К. Ясперс зв'язував із проблемою єдності історії. Історія «має границі можливого» і водночас вона є «переходом як вираженням буття» [7, с. 196]. К. Ясперс вважав важливим утримувати у свідомості саме таке розуміння історії.

§ 2. Потенціалізація дійсності сучасної людини як перехід у модальність можливого

Цілком очевидно, що межі людської діяльності у відмінності від меж історії задаються як об'єктивними умовами, так і особистісними особливостями суб'єкта, наприклад, здатностями, мотивацією досягнення успіху або уникнення невдач у тій або іншій сфері. У більш загальному плані сам соціальний простір може визначатися як «набір можливостей дії людини». У житті є не так вже багато ситуацій, коли якась віддалена мета може бути досягнута в результаті простої разової дії. Часто ця мета лежить у зоні недосяжності, оскільки поточна ситуація завжди вкладається в певні рамки, які надають людині в будь-який момент часу певний набір можливостей і перешкод. Саме із цих можливостей людині належить вибирати, щоб виконати ту або іншу дію. Саме ці перешкоди доводиться людині долати, рухаючись у напрямі бажаного результату. Подолання перешкод або вибір однієї з можливостей є проміжними цілями на шляху до якоїсь головної мети.

Варто згадати, що, за словами Сартра, усі ці перешкоди та можливості є такими лише у світлі проекту становлення людини, вільно обраного нею образу власного майбутнього. Саме бажані цілі перетворюють обставини реальності, що були досі нейтральні та байдужі людині, у її помічників і ворогів. Людина, що вільно вибрала свою мету, створює разом із нею і особливості своєї ситуації – набір можливостей, які сприяють досягненню мети, а також сукупність обмежень, перешкод [8].

Отже, ціль, яку неможливо досягти простою дією, може бути досягнута за допомогою серії дій, що є ланцюжком послідовних виборів і рішень, по суті – ланцюжком вольових актів, націлених на найближчу мету, досягнення якої створює людині нову ситуацію, зі своїм новим набором можливостей і перешкод. Так людина крок за кроком розширює рамки своєї долі, а далека мета стає усе ближчою, і рано або пізно створюється така поточна ситуація, що бажана мета виявляється в зоні простої досяжності.

Найчастіше, однак, жоден план не є більш реальним, ніж інші: кожен може досягати якоїсь мети, яка не може бути реалізована в інших планах. Отут приходить на допомогу принцип більшої імовірності: «Допустимо, що цілі, які можуть бути досягнуті двома планами, приблизно однакові. Деякі цілі можуть мати більше шансів для реалізації в одному плані, ніж в іншому, і водночас жодна з інших цілей не досягається з меншою або більшою імовірністю. Більша імовірність успіху виділяє план, як і більша включність. Коли всі ці принципи працюють разом, вибір настільки очевидний, наскільки це взагалі можливо» [9, с. 123].

Способи реалізації діяльності закріплюють шанси, що втримуються в поведінковому полі можливості, відіграють важливу роль у соціальній диференціації та стратифікації. П. Сорокін говорив у цьому зв'язку про «інститути, що селекціонують», і підкреслював значення характеру перешкод, які ці інститути встановлюють для індивідів. Якщо ці перешкоди «злоякісні» і «неадекватні», це веде до сумних наслідків для всього суспільства. Якщо ж вони адекватні та правомірні, то і соціальний розподіл індивідів приведе до процвітання всього суспільства [10, с. 39].

Припустимо навіть, що перешкоди на шляху здійснення можливого будуть «адекватні та правомірні». Чи можна в такому разі очікувати дослідження своїх можливостей більшістю людей, чи підтримає їх у цьому спрямуванні сучасна культура? Один із найбільш точних описів того, як людей редукує можливе, знаходимо в М. Гайдегера у трактаті «Буття та час»: «Це нівелювання можливостей присутності до найближчого доступного здійснює разом із тим зашторювання

можливого як такого. Середня повсякденність стає сліпа до можливостей і заспокоюється одним «дійсним». Ця заспокоєність не виключає розширеної діловитості турботи, але збуджує її. Воля неволить позитивні нові можливості, але наявне в розпорядженні «тактично» видозмінюється таким чином, що виникає видимість якихось здійснень» [11, с. 125].

Навіщо взагалі людині потрібні різноманітні можливості, для реалізації яких не вистачить найдовшого життя? Життя, яке насичене можливостями, відчувається багатшим та дієвішим, ніж життя, зведене у площину актуального існування. «Якщо на одну одиницю реальності доводиться усе більше можливостей, <...> тоді культура прогресує» [12, с. 238].

Але сучасна людина виявляється не тільки «ураженою» незліченними неможливостями. Інший важливий наслідок життя переважно у світі можливого – вимушеність час від часу долати невизначеність. У сучасних природничих науках невизначеність пояснюється через поняття вірогідності і варіації, тобто передбачається, що вона тим вища, чим рівнішою виявляється вірогідність різних варіантів розвитку подій. Максимальна невизначеність є тоді, коли необмежена кількість можливих варіантів має однакову вірогідність реалізації, а для суб'єкта, що пізнає, необмежена кількість можливих припущень має однакову імовірність істинності (інформаційна ентропія). Насправді, однак, усі фізичні, хімічні та інші процеси у світі такі, що здійснюються у досить впорядкованих послідовностях, у результаті чого виникають більш імовірні та менш імовірні (і навіть неймовірні) варіанти. Завдяки цьому в суб'єкта, що пізнає, з'являється те, що прийнято називати інформацією.

На відміну від мистецтва, філософія не має в розпорядженні своїх особливих простору і часу для розгортання вигаданих подій. Вона не будує можливі світи так, начебто вони були дійсними – вона представляє дійсний світ, як один із можливих, «уможливорює» його: все, що мислиться філософськи, виявляє свою можливість бути іншим. Філософію цікавлять не стільки можливі світи, скільки світи можливого, те, як вони розкриваються у нашому світі. Це таке можливе, яке сумісне з нашим світом і поступово його перетворює, потенціює в етиці, психології, культурі. Із зростанням сфери мислимого людський світ усе більше переходить у модус можливого, як текстуальний, знаковий, інформаційний, комп'ютерний всесвіт усе більше розчиняє в собі всесвіт фактів. Ідеться про потенціалізацію, або «уможливлену» дійсність, її перехід в іншу модальність.

М. Епштейн, який працював над проблемою можливого у філософії, у цьому зв'язку пропонує нову інтерпретацію трансценденції. Із часів І. Канта зазвичай під трансцендентними розуміються деякі універсалії, сутності, що незримі і невідчутні у цьому світі, але існують за його рамками. Модальне ж розуміння трансцендентного наділяє його іномірністю, іномодальністю буття. У такому разі іманентне – це те, що залишається в межах можливого досвіду, а трансцендентне – те, що виходить його за межі. Більше того, М. Епштейн робить узагальнення, важливі у плані соціальної філософії і навіть політології. На його думку, XX ст. продемонструвало дві моделі розвитку: (1) «реалізація можливостей» як звуження їх до однієї, бажаної й обов'язкової реальності, наслідком чого являється відсікання інших альтернатив, принесення їх у жертву одній, що реалізовується і вимагає єдності, – модель, реалізована у Східній Європі й Азії; (2) розвиток не від можливого до реального, а від реального до можливого – не випадково до Західної Європи і Північної Америки, де ця модель була реалізована, так часто застосовується визначення «суспільства можливостей». Час показав переваги останньої моделі [13, с. 176–179].

У політиці опитування громадської думки рейтинги перетворюють вибори на багатоступінчастий спектакль, де одні умовні допущення стимулюють та ініціюють інші. Політика виявляється не лише і не стільки «мистецтвом можливого», скільки мистецтвом «уможливлення» реальності. Споживач купує не стільки товар, скільки можливість «вдихнути аромат джунглів», «повернути безтурботність молодості» і т. д. Імідж витісняє реальність, надаючи їй вторинного, віртуального характеру деякої гіперреальності. І все це можна множити на досягнення сучасних інформаційних технологій, Інтернет, інтерактивні мультимедіа, що породжують віртуальну реальність і грають все більшу роль в освіті, банківській справі, індустрії розваг і т. п. Сучасний Захід – буквально цивілізація можливостей. Людині, що виросла в суспільстві першої моделі з її тяжкими реальностями, зазвичай важко включитися в цю гру можливостей, де все ковзає на грані «якби», де одна можливість трохи відкриває іншу, а уся реальність складається із чергування можливостей, які самі по собі рідко реалізуються. Американці часто продають ще не викуплені будинки і купують, знову ж таки у кредит, інші, ще дорожчі будинки, збагачуючись по висхідній своїх можливостей, переходячи з однієї кредитної лінії на іншу. Тим самим створюється безперервний ланцюг або навіть мережа можливостей, у якій все важче уловити хоч би одну «реальну» ланку.

«Від каменя до дерева, від дерева до тварини, від тварини до людини, від раба до вільного лежить шлях зростання міри можливого стосовно наявного буття» [13, с. 120–121]. Цей самий вектор наслідує і суспільство у своєму розвитку від деспотизму до демократії. У зв'язку із цим видається важливим ще одне нетривіальне спостереження М. Епштейна, який розводить поняття свободи і можливості на тій основі, що «суспільство можливостей» будується по той бік дихотомії «свобода – деспотизм». У постдемократичному суспільстві поняття «свобода» втрачає сенс, оскільки втрачається його корелят, об'єктивне буття і необхідність. Це суспільство не стільки вільне, скільки можливе.

Можливе представляє інтерес не лише в лібералістській перспективі, але й у плані метафізики моральності і права взагалі. М. Епштейн вводить два критерії: (1) наскільки людина зберігає себе як можливість і (2) наскільки вона дозволяє іншим проявити свої можливості. При цьому етика самосвідомості природно доповнюється етикою взаємовідносин. Є люди, з якими ми відчуваємо свою обмеженість, а є люди, з якими відчуваємо свою абсолютну відкритість, готовність змінюватися, помічаючи в собі раніше невідоме, відкриваємо нові світи, у яких можемо бути разом. Наші близькі, учителі, друзі, улюблені поети і письменники відкривають у нас ті світи, про які ми могли і не підозрювати. При цьому можливість з'являється не просто як ще не реалізований потенціал, а швидше як неможливість повної реалізації, як шлях.

Можливе – категорія, яка принципово важлива для персонології. За усієї ролі соціально-культурного середовища найглибший момент у самосвідомості особи – «Я», котре ще не ідентифіковане, не явлене («людина без властивостей»), «Я», якого ще немає, але яке можливе. «Я можу бути», і це «можу» зберігається під оболонкою будь-кого «Я є». Особа – можливість сама собою, яка не вичерпується ніякою самореалізацією. Більше того, на кожному своєму ступені самореалізація ірреалізує «Я», відсовуючи його вглиб власних можливостей. «Я» – це вічна нездійсненність, – пише М. Епштейн, – і якщо безсмертя можливе, то саме тому, що безсмертна сама можливість: особа ніколи і ні в чому не реалізується, а значить і не може зникнути як можливість» [13, с. 140–141]. Геніальні люди, такі як Моцарт, Гете, Пушкін, Франко, Ніцше та ін., тому такі привабливі й загадкові, що вони себе реалізували, але не

повністю, у них із кожною реалізацією відкривався і наростав надлишок якихось нових можливостей, які залишилися за гранню історії.

Видається, що М. Епштейн глибоко правий, що пов'язує феномен суїцидно-небезпечного віку в межах 37–43 років та 68–73 років із кризою можливостей [13, с. 159–170]. Так, у середньому віці в людини може скластися враження, що усі можливості пізнані і реалізовані, що залишається тільки повторювати себе, і життя втрачає заклик і горизонт. Обтяжливим стає усвідомлення того, що ти пережив уже молодість – пору своїх можливостей, і тобі відтепер залишається жити тільки реальністю, яка вона є. Але за цим перевалом починається зворотний процес: людина знову росте як потенційна істота, яка свідомо не може реалізуватися в цьому житті і яка забирає свої можливості із собою. Пізня зрілість і старість – вік накопичення таких можливостей, нового терпіння, прозорливості, чутливості до деталей і символів, прийняття чужих думок і культур, які в неможливості своєї реалізації для нас означають горизонт уже іншого, не нашого світу.

Таке трактування можливого, як потенціювання особи, не просто близьке юнгівській індивідуалізації. Ідеться про витягання з модального розуміння буття підстав метафізики моральності і формальної етики. Жити так, ніби можливість мого вчинку відрізнялася від його реальності, що вже залишилася у минулому, – означає будувати життя, кожного разу наново примножуючи можливості.

Можливе етичне не лише у плані метафізики моральності. Воно проявляється і в етикеті, який багато в чому ґрунтований на перетворенні належного на можливість, переведенні поведінки в модус «якби». Зокрема, мовний етикет полягає в тому, щоб наказовий спосіб замінювати умовним. Ввічливість зводиться до того, щоб не обтяжувати інших своїми проблемами і потребами. У відносинах між людьми виправдані не вимоги один до одного, а можливості, які ми створюємо один для одного.

Навіть таке просте міркування дає підстави для серйозних уточнень в осмисленні як золотого правила етики, так і категоричного і практичного імперативів І. Канта. Як постулат уможливленої етики, постає принцип: «Максимізуй свої можливості у співвідношенні з потребами інших», або «Роби так, щоб твої найбільші здібності слугували найбільшим потребам інших людей». Тобто пережити небувалість і нездійсненність свого буття, бути можливістю для іншої людини і сприймати її як відкриту можливість. Перед нами ціла програма, що відкриває сфери нового душевного досвіду, нової делікатності, терпимості, інтелектуальної щедрості.

Зрештою релевантність того чи іншого філософського методу визначається його творчим потенціалом, інтенсивністю змістоутворення. Деконструктивістів цікаво читати з погляду інтелектуальної етнографії – побуту й устоїв філософської культури кінця ХХ ст. Їхній критицизм і скептицизм несе із собою радість пізнання банальної обставини: структури у світі немає, вона вноситься в нього розумом. Так, у місті тексту немає центру, він увесь складається з околиць. Так, у світі немає центру, немає того, що означає, але воно з'являється з особою. І тоді з'являється сенс.

У зв'язку із цим будь-яке мислення є персонологічним і персоніфікованим, оскільки виражає спроби кінцевої істоти зрозуміти нескінченне. Мислення пов'язане з вибором особою завжди унікальної і неповторної позиції і водночас із відкритістю іншим позиціям, які завжди залишаються можливостями для мене, а відтак визначають сенс мого перебування тут і зараз. Споконвіку відзначено діалогічний характер філософствування. Автор-філософ не просто мислить, але демонструє можливість думки, і тому він потребує фігури-посередника, яка б актуалізувала ту або

іншу думку, але при цьому не ототожнювалася із самим автором: Сократ у Платона, Заратустра у Ніцше.

На думку М. Епштейна, потенціологія виявляє філософську спільність ряду проблем, які раніше нарізно піднімалися історією, психологією, етикою, фізикою, економікою, юриспруденцією: «Чи йдеться про потужність держави, про панування певного класу, про юридичні або моральні заборони, про силу індивідуальної волі, про еротичні бажання, про віру в божественне одкровення, про можливість існування інших світів або про вірогідність зіткнення елементарних часток, – перед нами усюди є «можливість» як універсальна властивість, усеосяжна «потентність» людини і всесвіту, яка ще не знайшла для себе об'єднуючої дисципліни в системі знань» [13, с. 227]. Таким чином, філософія можливого виявляється введенням не лише у третю, посткритичну, епоху мислення, але і в нову філософську дисципліну потенціологію.

Висновок

Підбиваючи підсумки, можемо визнати деякі тенденції в пошуках підстав нового парадигмального зрушення в гуманітарних науках. По-перше, оскільки культура й історія – це тільки різні ракурси погляду на соціальну реальність і різні її тлумачення, то і різні закономірності й алгоритми культурної стійкості і культурної варіативності перебувають у тісному взаємозв'язку із процесами історичного розвитку суспільства. Під час історичного розвитку культури відбувається розширення меж соціальної свободи людини, слабшає контроль над нею і примусовий характер соціокультурних установок, що панують над суспільством. Культура історично еволюціонує від соціальних звичаїв людей на ранніх етапах історії до свободи раціональної поведінки людини на сучасному етапі. Тим самим динаміка історичного розвитку проявляється в тому, що у варіанті культурної революції і подолання традиції модальність можливості починає визначати основні системотвірні параметри функціонування суспільства.

По-друге, сучасна людина у всіх своїх взаємодіях так чи інакше стикається з невизначеністю фізичних і хімічних параметрів навколишнього світу та окремих об'єктів, з невизначеністю розвитку соціальних, політичних і економічних процесів, з невизначеністю результату кожної ситуації в її власному житті. Невизначеність існує для неї як принципова невідомість майбутнього, причому не тільки віддаленого, але й того, яке настане через кілька годин і хвилин; як недостатність інформації або її надмірна різноманітність у поточних ситуаціях; як відсутність у неї точних уявлень про власні цілі, інтереси і т. д. Усе це породжує неминучість виникнення безлічі альтернатив, варіантів, що мають різну (і, як правило, також невизначену) імовірність істинності або реалізованості. У результаті всяка невизначеність зумовлюється наявністю фундаментального фактору часу, психологічна суть якого полягає в безперервному перетворенні невизначеності у відносну визначеність, але загалом поступово розширює сферу можливого і варіативного.

Адже навіть у тому, що стосується майбутнього, людина його планує, прогнозує, ставить близькі та віддалені цілі, розробляє програми дій. Зараз вона виконує дії, які зроблять потрібний їй вплив на те, що буде завтра. Тим самим вона прагне зменшити невизначеність, що таїться в майбутньому, і зробити так, щоб коли воно стане сьогоденням, у ньому було якнайбільше позитивної для неї варіативності. Уся історія людства доводить постійне прагнення людей зменшити невизначеність свого існування і тим самим розширити сферу можливого у своєму житті.

Водночас, хоч область можливого у сфері людської історії та культури значно зросла, людина, узята в аспекті її можливостей (більш-менш схожих для усіх людей), виявляється менш унікальною, ніж в аспекті її дійсності, її актуальної даності. Тому не виключено, що тенденції культурного та історичного розвитку із часом можуть повернутися у зворотний бік, у бік «визначеності» реального.

Список використаних джерел:

1. Кузанский Н. Избранные философские сочинения / Н. Кузанский. – М. : Соцэкгиз, 1977. – 149 с.
2. Леви-Стросс К. Печальные тропики / К. Леви-Стросс. – М. : Мысль, 1984. – 220 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 576 с.
4. Фейгин О. Тайны квантового мира: О парадоксальности пространства и время / О. Фейгин. – М. : Аст-Пресс книга, 2010. – 288 с.
5. Балтес П. Всевозрастной подход в психологии развития: исследования динамики подъемов и спадов на протяжении жизни / П. Балтес // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 60–80.
6. Доброхотов А. Внутренняя форма античной культуры в трудах Т.В. Васильевой / А. Доброхотов // Vivit virtus. Сборник, посвященный памяти Т.В. Васильевой. – М. : Прогресс-Традиция, 2011. – 304 с.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – пер. с нем. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – 280 с.
8. Сартр Ж. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж. Сартр. – М.: Республика, 2000.
9. Канеман Д. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения / Д. Канеман, П. Словик, А. Тверски. – Х. : Изд-во Инс-та прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. – 230 с.
10. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 310 с.
11. Хайдеггер М. Бытие и время. Избранные параграфы / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 2000. – 220 с.
12. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв. / Ф. Бродель. – М. : Прогресс, 1986. – 622 с.
13. Эпштейн М. Философия возможного / М. Эпштейн. – СПб. : Алетейя, 2001. – 359 с.

НОТАТКИ

Наукове видання

«ІДЕЯ І ДІЯ: ПОГЛЯД Ф.П.П./С./»

Колективна монографія

Підписано до друку 25.08.2017. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 10,93. Тираж 100. Замовлення № 1017м-531.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавничий дім «Гельветика»
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.